

Att förhålla sig till moderniteten



En studie i Gertrud Liljas författarskap

Maria Nilson

Innehåll

Förord.....	4
Inledning	5
Uppläggning	6
Syfte och problemställningar.....	7
Genusperspektiv.....	7
Moderniteten – definitioner och begränsningar	11
<i>Vems modernitet?</i>	13
<i>En ny konst</i>	14
<i>1930-40-talens svenska modernitet</i>	15
Metodiska verktyg	16
<i>Fält, kapital och habitus</i>	16
<i>Dialog och polyfoni</i>	18
Källmaterial	20
Tidigare forskning	21
Kapitel 1: En författarinns väg	23
Barndom och ungdomstid- en författarpresentation	25
Debut och etablering 1924-1936.....	31
<i>Förhållandet till förlaget</i>	33
<i>Mottagandet</i>	39
En etablerad författare 1937-1951	45
<i>Förhållandet till förlaget</i>	47
<i>Mottagandet</i>	49
På väg att ut 1953 -.....	54
<i>Förhållandet till förlaget</i>	54
<i>Mottagandet</i>	56
Avslutande diskussion	60
<i>Att bli etiketterad</i>	66
<i>På undantag i litteraturhistorien</i>	68
Kapitel 2: Kvinnlighet i dialog	72
Ellen Key och moderligheten.....	73
Trettiotalets kvinnlighetsdebatt och den nya kvinnan	76
Primitivism i svensk litterär trettiotalsträkt	80
Den centrala moderligheten	83
<i>Den vårdande kvinnligheten</i>	83
<i>Den fromma modern</i>	87
<i>Att vara samhällsmoder</i>	95
<i>Den barnlösa offer</i>	100
Kvinnan och kroppen.....	105
<i>Den strama hårknuten</i>	107
<i>Den komplicerade sexualiteten</i>	110
Att vara kvinna och ha egen text	114

Kapitel 3: Vägen till en ny Gudsforeställning.....	117
Den besvärliga tron.....	119
Det gammalkyrkliga Långasjö	120
<i>Hustavlans ideologi</i>	123
<i>Mellan gammalkyrkligt och högkyrkligt</i>	124
<i>Att leva gammalkyrkligt</i>	125
Kyrka i förnyelse	126
Feministteologiska verktyg	128
Under korsets börda	129
En präst i centrum	136
Att lämna fadersguden	138
Ett led i en religionskritik.....	145
 Kapitel 4: Att vara middlebrow-författare.....	 148
Att skriva middlebrow	151
<i>Vad är populärt?</i>	153
Middlebrow - populärt och samtidigt inte	156
<i>Den ödesdigra driften</i>	157
<i>Den gamla goda tiden</i>	163
<i>Den nya tidens kvinna</i>	164
<i>Livet på landet</i>	166
Den tysta rösten ur takt med tiden	170
 Avslutning	 173
<i>Att förhålla sig till moderniteten</i>	175
<i>Epilog</i>	177
 Källor och litteratur	 179
Summary	195
Bilaga 1.....	199
Bilaga 2.....	200
<i>Tema: den ödesdigra driften</i>	200
<i>Tema: den gamla goda tiden</i>	202

Förord

Att skriva avhandling är å ena sidan ett ensamt arbete, men å andra sidan är det en process, som många människor är iblandade i. Jag vill rikta ett varmt tack till prof. Eva Hættner Aurelius, som inte bara hjälpt mig med goda och behövliga kommentarer, utan också gjort själva avhandlingsskrivandet både utvecklande och roligt. Jag vill också tacka prof. Louise Vinge och prof. Lisbeth Larsson, som båda var mig till stor hjälp i avhandlingens inledningskede och prof. Christina Sjöblad, som genom sitt seminarium *Texter. Teorier. Genus* skapat en mötesplats på institutionen för genusintresserade och från början var den som väckt mitt intresse för feministisk litteraturteori, då hon handledde mig på både c- och d-uppsatsen.

Under årens lopp har flera kolleger hjälpt mig med insiktsfulla kommentarer på seminarier, vilket jag är mycket tacksam för. Jag vill rikta ett speciellt tack till Magnus Nilsson och FD Bibi Jonsson, som opponerat på mina kapitelutkast. Bibi Jonsson var dessutom opponent på mitt slutseminarium, vilket jag är tacksam för.

Ett stort tack även till Eva Johansson, som hjälpt med mycket av det praktiska och byråkratiska under åren och gjort livet lättare.

Ett varmt tack vill jag även rikta till prof. Catharina Stenquist, som dels var opponent på mitt slutseminarium och dels läst och kommenterat tidigare kapitel. Hennes feministteoretiska seminarier på Centrum för teologi och religionsvetenskap har dessutom också varit en givande mötesplats för diskussioner över ämnesgränserna. Några kära vänner har kämpat med mitt manus under årens lopp. Innerligt tack till Kristin Järvestad, Inger Littberger och Cecilia Wadsö-Lecaros.

De sista åren har jag undervisat på Centrum för genusvetenskap och jag vill rikta ett varmt tack till *alla* mina kolleger där. Tack till prof. Bente Rosenbeck, som gav mig värdefulla kommentarer på mitt slutmanus, till Sara Goodman, som bland annat i egenskap av studierektor skapar en trevlig och stimulerande arbetsmiljö på Centrum och till Birgitta Andersson, som i egenskap av kollega och rumskamrat på bästa sätt bistått mig under den sista intensiva tiden.

Jag har under arbetets lopp besökt ett antal arkiv och vill rikta ett speciellt tack till personalen på handskriftsavdelningen på Lunds Universitetsbibliotek och Uppsala Universitetsbibliotek. Varmt tack även till Barbro Ek på Bonniers arkiv.

Jag vill också tacka Långasjö hembygdsförening och speciellt Stig Hermansson, som hjälpt mig med Gertrud Liljas efterlämnade material.

Arbetet har underlättats av bidrag från teol. Dr. Henning Wijmarks stiftelse, Helge Ax:son Johnsons stiftelse och Stiftelsen Hjalmar Gullberg och Greta Thotts stipendiefond. Ett generöst bidrag från Hallenbladiska stiftelsen har gjort det möjligt att illustrera avhandlingen.

Slutligen; ett varmt tack till hela min familj. Jag vill speciellt tacka min syster Anna och min make Björn, mitt allt i livet.

Frostensmåla den 26/7 2003

Maria Nilson

Inledning

Kultursamhällets värdemätare:
Framgång: Att lyckas i livet är att bli
förmögen eller berömd.
(Gertrud Lilja, *Genom ofärgade glasögon*,
1931, s.22.)

Åtta kilometer från den lilla byn Frostensmåla, där jag tillbringat de flesta av min barndoms somrar och där jag nu bor under stora delar av året, ligger orten Långasjö. Långasjö är en liten småländsk ort, där kyrksjön restaurerats, där lanthandeln räddats och där man varje sommar kan tillbringa långa eftermiddagar i hembygdsstugan med att dricka kaffe och äta våfflor. En flitigt verksam hembygdsförening har bland annat tagit på sig att samla in och bevara material av och om bygdens två författarinnor: Gertrud Lilja och Elisabeth Bergstrand-Poulsen, vilket finns tillgängligt för alla intresserade. Båda författarinnorna är på olika sätt fortfarande synliga i Långasjö. Det är Elisabeth Bergstrand-Poulsens som målad altartavlan i Långasjö kyrka och i orten finns en gata med namn efter Gertrud Lilja, "Gertrud Liljas väg". Efter att ha börjat läsa Liljas romaner som tonåring och sedan kommit i kontakt med hennes författarskap via besök i Långasjö och via en växande feministisk inriktad forskning om svensk 1930-tals litteratur, bestämde jag mig för att skriva min avhandling om denna idag rätt okända författarinna.

Följande studie av Gertrud Liljas författarskap har varit fängslande, tröttande och rolig att skriva. Ett av de ofta mycket givande momenten har varit att vara ute och tala om Gertrud Lilja inför olika grupper. Vid sådana tillfällen, vare sig det är på ett skolbibliotek eller för en pensionärsförening, möts jag av två frågor. Vem var hon? Och varför har vi inte hört talas om henne? Den första frågan är lätt att besvara. Gertrud Lilja var en författare som levde mellan 1887 och 1984 och som tillbringade stora delar av sitt liv i den lilla byn Långasjö i södra Småland. Hon var under ett par decennier en del av det svenska litterära etablissemanget och är idag nästan bortglömd. Nästan, då hennes namn i alla fall nämns i våra svenska litteraturhistoriska verk, då det med viss regelbundenhet kommer artiklar och opublicerade uppsatser om hennes författarskap och då man fortfarande kan låna hennes böcker på större stadsbibliotek, även om de oftast flyttats ut till magasin och måste hämtas in. Varför vi inte hört talas om henne är en betydligt svårare fråga och det är en av de frågor som denna studie vill försöka att besvara. Orsakerna till varför ett författarskap faller i glömska är aldrig enkla, utan komplicerade och mångfacetterade. Viktigt i följande studie som är en avhandling med ett utpräglat genusperspektiv är naturligtvis det faktum att Gertrud Lilja var kvinna, att hon skrev vad kritikerna kom att kalla "kvinnolitteratur" och att hennes texter mest lästes av kvinnor, men i dessa förhållanden finner vi inga entydiga svar till varför hennes författarskap är så pass bortglömt som det är. Tiden hon befann sig i, hur det litterära etablissemanget såg ut och

hur det förändrades är också några viktiga faktorer. Det ständigt problematiska med etiketteringen av ett författarskap och dess plats i litteraturhistorieskrivningen är andra.

Med ett ständigt närvarande och problematiserande genusperspektiv vill studien främst belysa och diskutera Gertrud Liljas förhållande till moderniteten, vilket är studiens främsta syfte. Vad innebär det att förhålla sig till moderniteten? Att leva och verka i en tid som präglas av förändring? Och hur förhåller sig den nya tidens samhälle och den nya tidens litterära etablissemang till en författare som Gertrud Lilja?

Uppläggning

Då föreliggande arbete är den första längre studien av Gertrud Liljas författarskap har jag ansett det viktigt att täcka in hela författarskapet och kommer att diskutera det dels utifrån en litteratursociologisk aspekt och dels utifrån en textanalytisk. Jag vill både ge en bred belysning av Gertrud Liljas författarskap och diskutera dess utvecklingsgång och de faktorer som kan ha påverkat det, samt diskutera hur Lilja förhåller sig till moderniteten i sina texter. Studiens första kapitel är således litteratursociologiskt inriktat. Här presenteras Gertrud Lilja; vem hon var, var hon kom ifrån och hur hennes liv såg ut. Hennes förhållande till Bonniers förlag, som gav ut alla hennes böcker, diskuteras och mottagandet av hennes texter analyseras. Gertrud Lilja var verksam som författare mellan åren 1924 till 1964; en tid som präglas av en omfattande samhällsförändring. Den nya och alltmer moderna tiden förvandlar inte bara det samhälle som Lilja levde i med allt från en accelererande urbanisering, en begynnande global ekonomi, ett öppnare politiskt klimat och inte minst en framväxande sekularisering, utan påverkar också i högsta grad det litterära fält på vilket Lilja verkade. Kriterierna för vad som utmärker god och kanske framförallt intressant litteratur kom att långsamt förändras. Hur Gertrud Lilja förhåller sig till det ”nya” samhället och den ”nya” litteraturen är ett centralt tema i hela studien, vilket introduceras i det första kapitlet.

Det andra och tredje kapitlet i studien fokuserar Gertrud Liljas egna texter. Det har varit omöjligt att täcka in hela författarskapet i dessa analysinriktade kapitel och jag har således valt att lyfta fram några av hennes centrala romaner; från debutromanen *Paulina* från 1928, *Kvinnorna i släkten* från 1936, *Byborna* från 1940, *Den enfaldiga* från 1953 till *Men somt föll på hälleberget* från 1956. Författarskapet är omfattande och består av romaner, novellsamlingar, aforismer, kåserier och artiklar, vilka bildar en bakgrund till de texter som studien koncentrerar sig på. Mitt intresse har bland annat varit att diskutera hur Gertrud Lilja reagerade på sin samtid och på sin samtids litteratur och hur detta syns i hennes texter. Hennes skildringar av kvinnor, kvinnors livsvillkor, sexualitet och överlevnadsstrategier står också i centrum. Kvinnors och mäns förhållande till Gud och den rådande patriarkala Gudsforeställningen är ett annat viktigt tema som studien vill diskutera. Gertrud Liljas religionskritik är ett centralt element och ett viktigt sådant för att förstå Liljas ambivalenta förhållande till den nya tiden.

Det fjärde kapitlet förenar till viss del den litteratursociologiska aspekten med den textanalytiska, då Gertrud Lilja här presenteras som en middlebrow-författare. Vad det innebär att vara en middlebrow-författare och vilken betydelse det kan ha för hur ett författarskap värderas diskuteras med hjälp av både textanalyser och litteratursociologiska resonemang.

En kort avslutning sammanfattar studiens olika delar.

Syfte och problemställningar

Det övergripande syftet i studien är att diskutera Gertrud Liljas förhållande till moderniteten. Hur förhåller hon sig i sina texter till det framväxande samhället? Lilja var verksam som författare i fyrtio år och har en diger produktion bakom sig. Förändras hennes syn på det nya under denna tid och i så fall hur förändras den?

Liljas förhållande till moderniteten kopplas i studien i hög grad till hur hennes texter blivit mottagna och lästa av både samtida och nutida kritiker. Vad har sagts om Gertrud Liljas författarskap? Hur har hon blivit etiketterad och vad har det haft för betydelse för hur hennes texter lästs?

I analyserna av Liljas texter har mitt intresse varit att se hur hon förhåller sig till sin samtids diskussioner som till exempel en förändrad kvinnlighet, synen på moderskap och synen på människans förhållande till kyrka och till Gud. Jag har även varit intresserad av att sätta Liljas texter i dialog med en nutida teoretisk debatt om till exempel genus och teologi och analysera hur hennes syn på moderniteten ser ut från ett nutida perspektiv.

Genusperspektiv

Att problematisera Gertrud Liljas författaröde och diskutera hennes texter utan ett genusperspektiv vore idag nästan en omöjlighet. Framvuxet ur Simone de Beauvoirs klassiska tes ur *Det andra könet*: "Man föds inte till kvinna, man blir det" via Gayle Rubins lika klassiska text "The Trafficking in Women" har genusbegreppet blivit ett flitigt använt verktyg. Det sista decenniets postmoderna teoretiker har emellertid problematiserat Rubins uppdelning i kön och genus¹ och har lämnat efter sig en viss begreppsförvirring, där forskare idag påfallande ofta använder begreppen på olika sätt.² Vare sig man väljer att använda termen kön eller genus går det idag inte att säga att förhållandet mellan kön och genus är något oproblematiskt och att kön är basen som genus byggs på. Härleds det socialt konstruerade genus ur det biologiska könet blir kroppen och dess sexualitet oproblematiserad. Joan Scott menar i *Gender and the Politics of History* att kön i betydelse kropp/sexualitet aldrig kan ses som en bas, vilken en social konstruktion utgår från. "Sexual difference is not, then, the originary cause from which social organization ultimately can be derived. It is instead a variable social organization that itself must be explained."³ Det biologiska är föränderligt och till viss del konstruerat. Ett genusperspektiv idag problematiserar alltså både kön i betydelse kropp/sexualitet och genus i betydelsen socialt konstruerat.

Konstruktionsbegreppet är ett komplext begrepp, som på inga sätt är förbehållet feministisk teori. I *The Social Construction of Reality* från 1966 utgår Peter Berger och Thomas Luckman från att den verklighet

¹ Fortfarande är Judith Butler med sin performativa könsteori en ledande kritiker av uppdelningen kön och genus, där kön ses som den biologiska kärnan. Butler menar att det sociala genus inte kan härledas från det biologiska könet, utan vi formas till man eller kvinna helt utifrån den kulturella kontext vi befinner oss i. Samhället vi lever i ger oss regler efter vilka vi sedan "spelar" vårt kön. "Gender identities emerge and sexual desire shift and vary so that different identifications come into play depending upon the availability of legitimating cultural norms and opportunities" i "Gender Trouble. Feminist Theory and Psychoanalytic Discourse" i *Feminism/Postmodernism*, red. Linda Nicholson, New York 1991, s. 331.

² För en diskussion av begreppet genus och begreppsparet kön och genus se till exempel Eva Gothlin, *Kön eller genus?*, Skrift utgiven av Nationella sekretariatet för genusforskning, Göteborg 1999. Maud Eduards diskuterar i "En allvarsam lek med ord" i *Viljan att veta och vilja att förstå – Kön, makt och den kvinnovetenskapliga utmaningen i högre utbildning*, Slutbetänkande av Utredningen om insatser för kvinno- och jämställdhetsforskning, Stockholm 1995 om vägen från kvinnohistoria till genusvetenskap och vad som lagts och läggs in i de olika begreppen.

³ Joan Scott, *Gender and the Politics of History*, New York 1999 (1988), s. 2.

vi lever i är konstruerad och att detta konstruktionsprojekt är evigt pågående.⁴ Vi konstruerar själva hela tiden den sociala verklighet vi lever i. Konstruktionerna institutionaliseras och transcenderas till en abstrakt nivå, där de plötsligt inte längre ses som mänskliga och kontextbundna konstruktioner.

The institutions, as historical and objective facticities,
confront the individual as undeniable facts. The
institutions are there, external to him, persistent in their
reality, whether he likes it or not.⁵

Berger och Luckman menar att vi skapar tydliga roller som vi sedan måste internalisera för att kunna agera med andra i en social verklighet. Att bryta med sin roll är att bli "onormal" eller "onaturlig" och detta är för andra något skrämmande.⁶ De talar alltså om roller som människor skapar och går in i. Könnsroll är ett begrepp som genusvetenskapen lämnat bakom sig, då det dels ger en alltför statisk syn på mänskligt beteende och dels har en tendens att ignorera maktaspekten. Konstruktioner är föränderliga och skrivs så att säga hela tiden om. Vad Berger och Luckman inte diskuterar är vilka som dominerar konstruerandet; vilka röster som är normerande, då "rollerna" ska skapas. Begreppet genus synliggör att män och kvinnor är socialt konstruerade, men begreppet blir, enligt Joan Scott, meningslöst om maktaspekten ignoreras.

[G]ender is a constitutive element of social relationships
based on perceived differences between the sexes, and
gender is a primary way of signifying relationships of
power.⁷

Utan att diskutera patriarkatet och hur makten styr på alla nivåer av patriarkatet blir genusbegreppet urvattnat och missvisande. Alla har inte möjligheten att konstruera sin verklighet på lika villkor. Både studiens objekt Gertrud Lilja och studiens författare själv befinner sig i ett patriarkalt samhällssystem; "ett samhällssystem baserat på hierarkiska förbindelser mellan män, organiserade på så sätt att kvinnor ges en underordnad ställning".⁸ Patriarkatbegreppet lanseras i feministisk teori av Kate Millet i *Sexual Politics* från 1969 och har av olika forskare definierats på olika sätt. Sylvia Walby ser sex viktiga strukturer som upprätthåller patriarkatet, där lönearbete, sexualitet och våld är tre av dem och hon säger att: "Jag definierar begreppet patriarkat som ett system av sociala strukturer och praktiker där män dominerar, förtrycker och exploaterar kvinnor."⁹ Teoretiker som Heidi Hartman, influerad av marxistisk teori, lyfter fram arbetsfördelningens betydelse för att förstå patriarkatets uppbyggnad¹⁰ och psykoanalytiskt influerade teoretiker som Nancy Chodorow sätter flickor och pojkars olika

⁴ Peter Berger och Thomas Luckman, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London 1991 (1967). De skriver att "a social world will be in process of construction, containing within it the roots of an expanding social order", s. 75.

⁵ Ibid., s. 78.

⁶ "The appearance of an alternate symbolic universe poses a threat because its very existence demonstrates empirically that one's own is less than inevitable", ibid. s. 126.

⁷ Scott, a.a., s. 42.

⁸ *Uppror pågår. Feminister i tre generationer*, Stockholm 1999, s. 60. För en vidare diskussion av patriarkatsbegreppet se Sylvia Walby, "Patriarkatet som system och olika strukturer" i *Teorier om patriarkatet. Betydelser, begränsningar och utvecklingslinjer*, red. Anna G. Jónasdóttir och Gunnela Björk, Örebro 1994.

⁹ Ibid., s. 36.

¹⁰ Se till exempel Lena Gemzöe. *Feminism*, Stockholm 2002, s. 72 ff.

uppväxer i centrum, där pojkarna tidigt lär sig att vara autonoma och flickorna inte på samma sätt förstå självständiga gentemot den vårdande föräldern, som i huvudsak är modern. Väsentligt är att se patriarkatet som historiskt föränderligt, och som något vilket upprätthålls av både män och kvinnor.

Ett sätt att förstå patriarkatet är genom Yvonne Hirdmans begrepp genuskontrakt, ett begrepp hon lanserade på 1980-talet. Om genuskontrakt skriver Hirdman:

Vad begreppet vill ringa in är det strukturella tvång som båda könen tyngs under, som av ett gemensamt ok de inte kan ruska av sig – samtidigt som det antyder möjligheter till förhandling, men också en förståelse av upplevda fördelar av den styrda överenskommelsen.¹¹

Det är viktigt att komma ihåg att genuskontrakt är ett kontextuellt begrepp som alltid är stätt i förändring och att det visar att både män och kvinnor upprätthåller patriarkatet.¹²

Jag väljer att använda begreppet genus och låter det inbegripa både det socialt konstruerade och det biologiska. Det är naturligtvis omöjligt att säga att genus alltid ska och bör stå i centrum. I vissa fall är klass och etnicitet viktigare. I denna studie kommer till exempel klassperspektivet att spela en väsentlig roll, då Liljas klasstillhörighet tydligt påverkar hennes författarskaps utveckling.

Feministisk litteraturkritik har idag ett par decennier på nacken och har utvecklats till ett brett och heterogent fält. 1970- och 80-talens viktiga diskussioner om behovet av att synliggöra kvinnors författarskap och en kvinnlig författartradition, där bland annat Elaine Showalters begrepp ”gynokritik” blev viktigt¹³ har på senare år problematiserats av ett flertal feministiska litteraturkritiker.¹⁴ Följande studie är en studie som synliggör ett kvinnligt författarskap och som i viss mån också vill lyfta fram en kvinnlig författartradition, men mitt intresse ligger i att diskutera Liljas och hennes kvinnliga kolleger i relation till deras manliga författarkolleger och analysera relationerna dem emellan. Lilja befann sig varken i ett vakuum eller på ett uteslutande ”kvinnligt” fält och en av studiens uppgifter bland andra är att sätta Liljas texter i dialog med hennes samtida manliga författarkolleger och med det samhälle hon verkade i.

¹¹ Yvonne Hirdman, *Genus – om det stabila föränderliga former*, Stockholm 2001, s. 84.

¹² Hirdmans definition av genuskontraktet har kritiserats av bland andra Christina Carlsson Wetterberg i ”Från patriarkat till genussystem – och vad kommer sedan?” i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr. 3 1992. Carlsson Wetterberg menar att Hirdmans begrepp tenderar till att bli alltför abstrakt och att det behöver grundläggas i ett tydligare empiriskt material. Enskilda aktörers motståndstrategier löper risken att osynliggöras och den historiska föränderligheten blir inte nog tydlig i Hirdmans teori.

¹³ Elaine Showalter skapade 1981 begreppet gynokritik som lyfter fram studiet av kvinnliga författare och av en kvinnlig författarrelation som något centralt. Se till exempel Maria Olausson, *Three Types of Feminist Criticism and Jean Rhys' Wide Sargasso Sea*, Åbo 1992, s. 30 ff.

¹⁴ Se till exempel Lise Busk-Jensen som i ”Subkultur og gynokritik. Begreper i feministisk litteraturforskning” i *Historie. Tolkning. Tekst og Tekst.. Tolkning. Historie*, red. Jörgen Dines Johansen, Finn Hauberg og Horst Nägele, Odense 1990, skriver att subkultur og gynokritiksbegreppet utgått från en alltför problematiserande syn på gruppen kvinnor og kvinnors erfarenheter, där man ofta hamnat i en essentialistisk förståelse av vad det är att vara kvinna. Kvinnor har blivit en homogen grupp og kvinnolitteratur har blivit en specifik genre. ”Når kvindelitteraturen bliver en genre, reduceres alle tekster af kvinder till en type, og den betragtes i et sociologisk perspektiv, som en marginal gruppes specielle udtryksform”, s. 156. Busk-Jensen argumenterar dels för att kvinnors texter naturligtvis är lika heterogena som mäns och dels att dessa texter finns inuti den av män dominerande kulturen och att de går i dialog med denna kultur.

I kapitel 3, där Liljas framställning av kvinnors och mäns förhållande till en patriarkal Gudsforeställning diskuteras, blir feministteologi en del av det problematiserande genusperspektivet. Feministteologi är ett snabbt växande fält och har i dagsläget en rad olika förgreningar. Man kan och bör tala om feministteologier i plural. Det är inte en teologi endast för kvinnor, säger Anne-Louise Eriksson i en introducerande artikel, utan "[f]eministteologi är alltså något annat än en teologi för kvinnor [...] Dess mål är att uttrycka och förmedla teologier som inte upprätthåller mäns dominans och kvinnors underordning."¹⁵ En feministteologisk utgångspunkt är att traditionell teologi är sexistisk och androcentrisk liksom en teologi som legitimerat kvinnors underordning samt marginaliserat kvinnors erfarenheter.¹⁶ Inom feministteologierna strävar man efter en teologi som inte är förtryckande och som inte nonchalerar kvinnors erfarenheter. För att kunna uppnå detta måste man kontextualisera teologin. Den traditionella teologin kritiserar av flera feministteologer för att vara ahistorisk. Människan är lyft ur sin kontext och behandlas som om hon inte påverkades av sin omgivning. Grace M. Janzten skriver i *Becoming Divine* att den traditionella religionsfilosofin precis som den traditionella teologin utmärks av en ahistorisk syn på människan.

The unconsciousness, with its drives and desires
constructing human action and experience, the gender-
construction of subjectivity, and the shaping of human
consciousness and unconsciousness by the material
conditions and the ideological constructs of the
historical and symbolic contexts in which we are
embodied and embedded are simply not addressed.¹⁷

Kön, klass och etnicitet finns inte med. Den traditionella teologin är formulerad som om den vore objektiv, men då en av grundpelarna inom all feministisk teori är att vi alltid bär med oss våra kontexter, så är naturligtvis traditionell teologi, formulerad av män, också subjektiv.

Feministteologin har i hög grad vuxit fram med befrielsesteologin och hävdar liksom denna att det är viktigt att lyssna till de förtrycktas röster. Katherine Zappone menar i *The Hope for Wholeness* att all teologi måste utgå från de förtrycktas position.¹⁸ De som står längst ner på den hierarkiska stegen har något viktigt att säga om Gud.

Det syns en tydlig utveckling i feministteologiska texter från till exempel 1970-tal till 1990-tal. Om det på sjuttioalet gick att tala om "kvinnlig erfarenhet" utan att problematisera begreppet, så är detta idag

¹⁵ Anne-Louise Eriksson, "Från mäns dominans till kvinnors dans" i *Modern svensk teologi – strömningar och perspektivskiften under 1900-talet*, red. Håkan Eilert, Stockholm 1999, s. 327.

¹⁶ Anne-Louise Eriksson säger i artikeln "Kvinnlig religion – kvinnlig gudsbild" i *Gnosis* nr. 2/91 – 3/92 att utgångspunkten för feministteologi är att traditionell teologi domineras av män. "Det beror naturligtvis på att den kristna teologin aldrig har existerat annat än i en patriarkal kontext, och att patriarkatet består just i att män har makt över kvinnor och att kvinnor underordnar sig män. Därför är det också män som format de heliga skrifterna, tros läran, liturgierna. Det innebär i sin tur, att den kristna livstolkningen och den kristna teologin i hög grad är utformad av vad man ser och erfar i de rum, de sammanhang, i den värld som män lever i, och inte utifrån vad man ser och erfar där kvinnor lever sina liv. Patriarkatet innebär just att kvinnors och mäns sociala arenor hålls isär och att vissa funktioner och platser är förbehållna det ena könet", s. 291.

¹⁷ Grace M. Janzten, *Becoming Divine. Towards a Feminist Philosophy of Religion*, Manchester 1991, s. 31.

¹⁸ Katherine Zappone, *The Hope for Wholeness. A Spirituality for Feminists*, Mystic 1991, s. 5.

omöjligt.¹⁹ Dels blir generaliseringar om kvinnors erfarenhet lätt exkluderande, då det oftast i tidiga feministteologiska texter och även i tidiga feministiska texter varit vissa kvinnors erfarenhet som inkorporerats; det vill säga vita medelklasskvinnors. Dels blir det motsägelsefullt att ge kvinnor som grupp epistemologiskt tolkningsföreträdare utifrån en essentialiserad kvinnlighet om man ser kvinnor och män som i huvudsak socialt konstruerade.²⁰ Det finns emellertid hos flera feministteologer en intressant diskussion om den marginaliserade rösten och om hur traditionell teologi osynliggjort vissa gruppers erfarenheter. Kombinerat med ett problematiserande av den patriarkala Gudsforeställningen blir feministteologiska texter ett hjälpmedel i analysen av Gertrud Liljas religionskritik.

Moderniteten – definitioner och begränsningar

Gertrud Liljas förhållande till moderniteten är den röda tråd som förbinder kapitlen i studien med varandra. Behovet av att definiera begreppet modernitet och avgränsa det, så att det blir användbart för ens forskningsuppgift finns hos de flesta forskare som diskuterar modernitet i någon form. Det är ett vittfamnande och brett begrepp och ofta inleds dessa definitionsförsök med en klagan över hur svårt det är att definiera modernitet utan att behöva ett par hundra sidor.²¹ Till exempel Rita Felski menar i *The Gender of Modernity* att det är omöjligt att ge en bild av moderniteten. ”I question the belief that modernity can be reduced to a single meaning.”²² Genom att försöka skapa en enhetlig bild av moderniteten riskerar man att hamna i en alltför reducerande och snäv definition. Felski ifrågasätter i sin studie bland annat de diskussioner om moderniteten som exkluderat kvinnan, men är lika kritiskt till försök att skapa en alternativ kvinnlig modernitet. Samtidigt som jag håller med Felski i faran med att ge en skev bild av moderniteten genom en alltför snäv definition anser jag det ändå nödvändigt att försöka komma fram till en definition av moderniteten, för att begreppet ska bli hanterbart och användbart.

Torsten Pettersson försöker definiera begreppet i artikeln ”Vad är modernitet? En kortfattad positionsbestämning” och diskuterar där 1900-tals modernitet i Norden. Industrialiseringen, demokratiseringen, sekulariseringen och den viktiga subjektifieringen blir huvudpunkter i definitionen.²³ Industrialiseringen förändrar samhället, inte minst för de som har pengar och inflytande över industrin. De nya entreprenörerna blir en maktfaktor. Demokratiseringen med till exempel rösträttsrörelsen ändrar på förhållandet mellan medborgare och staten i stort, där medborgaren allt tydligare får inflytande och i viss mån makt. Religion och kyrkan förlorar snabbt makt och flera europeiska länder blir allt mer sekulariserade. Om kyrkan tidigare varit den som förmedlat

¹⁹ För en utförlig diskussion av erfarenhets- och kunskaps-begrepp kopplat till feministteologier, se Karin Sporre, *Först när vi får ansikten – ett flerkulturellt samtal om feminism, etik och teologi*, (diss.) Stockholm 1991, se inledningskapitlet.

²⁰ Anne-Louise Eriksson kritiserar i *The Meaning of Gender in Theology. Problems and Possibilities*, (diss.) Uppsala 1995, feministteologerna Rosemary Radford Ruether och Elizabeth Fiorenza för att de i sina texter glider in i en essentialistisk förståelse av kön, där biologisk determinism är farligt nära.

²¹ Johan Fornäs menar i ”Dimensions of Modernity” i *Moves in Modernity*, red. Johan Fornäs och Göran Bolin, Stockholm 1992, att vi egentligen aldrig kan fixera moderniteten och ge en statisk definition av den. Den förändrar sig hela tiden och kan aldrig vara stillastående. Moderniteten har sin egen historia och den karaktäriseras av förändring och rationalisering, s. 13 ff.

²² Rita Felski, *The Gender of Modernity*, London 1995, s. 8.

²³ Torsten Pettersson, ”Vad är modernitet? En kortfattad positionsbestämning” i *Modernitetens ansikten. Livsåskådningar i nordisk 1900-talslitteratur*, red. Carl Reinhold Bråkenhielm och Torsten Pettersson, Nora 2001.

traditioner och upprätthållit värderingar, så blir detta en nu en uppgift som staten alltmer tar över. Pettersson skriver:

Det är tydligt här, i en gemensam skolbildning och mediekonsumtion, som man skall söka förklaringen till det förbryllande faktum att de västerländska staterna inte drabbas av anarkistiskt sönderfall trots att de under kort tid på 1900-talet genomgår en exempellös nedmontering av den livssyn och de värderingar som tidigare hade utgjort grunden för samhällsbygget.²⁴

Är då 1900-talsmoderniteten en framstegshistoria? En utveckling som varit och är förnyande och som alltid fört oss framåt? Nej, menar Johan Fornäs och skriver att moderniteten i sig är ambivalent. "Modernity has emancipatory and repressive aspects at one and the same time".²⁵ Fornäs ser moderniteten som en våg som rör sig fram och tillbaka och menar att vi aldrig kan se den som en rad linje som går från en mörk historia och in i en allt ljusare framtid.

Under 1900-talet intensifieras moderniteten. 1900-tals människan upplever att världen förändras omkring henne i en rasande takt och att detta kan vara positivt och befriande, men att det också kan uppfattas som skrämmande och som förknippad med viss sorg över det som går förlorat. José Ortega y Gasset, vars tankar presenterades för en svensk publik 1931 i Sven Stolpes *Livsdyrkare* och vars texter översattes till svenska under trettioalet uppmärksammade denna problematik. Gasset menade att den nya tiden präglades av en motsättning mellan kultur och liv.²⁶ Kultur är rationalismen, de gamla värderingarna och den traditionella estetiken. Liv, den nya livskänslan, är relativismen och kännetecknas av allt från primitivismens naturmystik till bilarnas höga fart.²⁷ Kultur och liv står emot varandra, men samtidigt kan man inte utesluta någon av dem. Gasset skriver i *Vår tids tema*: "Rationalismen håller fast vid sanningen och prisger livet; relativismen föredrager tillvarons skiftesrika växlingar framför den lugna och oföränderliga sanningen."²⁸ Det behövs en balans mellan kultur och liv. "Det finns ingen kultur utan liv, det finns ingen andlighet utan vitalitet, ordet taget i sin mest bokstavliga bemärkelse."²⁹ Sven Stolpe menade i *Livsdyrkare*, inspirerad av Gasset, att den moderna människan offrar kulturen för livet. Hon överger gamla traditioner och värdesystem alltför snabbt för att omfamna det nya. Johan Lundberg skriver om Stolpes debattbok att den präglas av "synen på den nya tiden som en era där vitala och spontana värden kommit att

²⁴ Ibid., s. 33.

²⁵ Fornäs, a.a., s. 17.

²⁶ Se Sven Stolpe, *Livsdyrkare. Studier i modern primitivism*, Stockholm 1931, där ett helt kapitel ägnas åt Gassets idéer. Se även Johan Lundberg, *Den andra enkelheten. Studier i Harry Martinsons lyrik 1935-1945*, (diss.) Södra Sandby 1992, där Lundberg diskuterar Gassets påverkan på svenskt kulturliv, s. 38 ff.

²⁷ Jämför med John Brunos artikel "Maskinens stönn". Fart och modernitet i 1930-tallets norske litteratur", där han skriver om moderniteten som utvecklandet av en ny livssyn, där fart och rörlighet är centrala teman, i *Modernitetens ansikten*, a.a.

²⁸ José Ortega y Gasset, *Vår tids tema*, Stockholm 1936, s. 36.

²⁹ Ibid., s. 45. Kulturen ska tjäna livet, menade Gasset och konsten ska tjäna människan. Matei Calinescu menar i *Modernitetens fem ansikten, Modernism, avantgarde, dekadens, kitsch, postmodernism*, Ludvika 2000 (1987) att Gasset i sina teorier reagerade på vad han tolkade som modernitetens avhumanisering, se s. 117 ff. Den traditionella kulturmänniskan överges i det nya som kommer.

dominera på den äldre förnuftsbaseade kulturtraditionens bekostnad”.³⁰ Det finns intressanta likheter i Stolpes och Gertrud Liljas sätt att resonera om den nya tiden, vilket framkommer bland annat i en brevväxling dem emellan som jag återkommer till. Motsättningen mellan kultur och lov syns tydligt i Liljas författarskap och Gassets teorier kommer att fördjupa analyserna av hennes texter.

Marshall Berman skriver i sin studie *Allt som är fast förflyktigas* om det dubbelbottnade förhållandet till moderniteten och uppmärksammar samma mekanismer som Gasset behandlat femtio år tidigare. Berman skriver att ”[a]tt vara modern är att befinna sig i en miljö som utlovar äventyr, makt, glädje, växt, förvandling av oss själva och världen – och samtidigt hotar att förstöra allt vi har, allt vi känner, allt vi är.”³¹ Denna dubbelhet kan vara både berikande och ångestskapande, denna ambivalens, som enligt Berman finns inbyggd i moderniteten rymms också en syn på det man längtar tillbaka till; det premoderna. Anna Williams säger i sin studie *Tillträde till den nya tiden* att ”[o]m vi för ett ögonblick stannar vid vad moderniteten stått för ser vi att den också erbjuder en ny syn på traditionen. Mot det nya och framåtblickande ställs (inte sällan med nostalgins hjälp) det svunna som blir bärare av genuina och förlorade levnadsmönster.”³² Samtidigt som moderniteten för med sig ett nytt sätt att se på samhället runt omkring en, för den också med sig ett nytt sätt att se på det man lämnat bakom sig.

Vems modernitet?

Frågan om vem som får bestämma vad som är modernt och vem som får tillträde till moderniteten blir problematisk om man utifrån ett genusvetenskapligt håll kritiskt granskar hur moderniteten definierats. Rita Felski påpekar att allt som Marshall Berman beskriver som modernt är maskulint; den moderna människan är egentligen den moderna mannen.³³ Kvinnan hamnar utanför moderniteten och får stå för det premoderna man längtar tillbaka till. ”Woman [...] came to stand for a more natural past and to be identified with the lost cyclical rhythms of a preindustrial organic society.”³⁴ Kvinnan blir allt det som inte är modernt och som inte heller kan vara modernt. Barbara L. Marshall menar i *Engendering Modernity*, där hon vill föra in ett genusperspektiv i modernitetsdiskussionen, att den klassiska distinktionen mellan privat och offentligt har placerat kvinnan utanför det moderna i och med att hon befinner sig i den privata sfären.

Thus, in both classical and contemporary theoretical accounts of modernity, gender is located in the realm of kinship and family, a sphere of social life which has great import in the structuring of 'premodern' social formations, but loses this importance as an organizing principle as 'modern' society develops.³⁵

Kvinnan får på grund av att hon är definierad som tillhörande hemmet inte vara en del av det moderna samhället. Men det finns en ”kvinnlig” modernitet. Nina Björk talar i *Sireners sång* om att moderniteten finns inte bara i

³⁰ Lundberg, a.a., s. 37.

³¹ Marshall Berman, *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*, Lund 1990 (1982), s. 13.

³² Anna Williams, *Tillträde till den nya tiden. Fem berättelser om när Sverige blev modernt*, Stockholm/Stehag 2002, s. 200.

³³ Felski, a.a., s. 3.

³⁴ *Ibid.*, s. 39.

³⁵ Barbara L. Marshall, *Engendering Modernity. Feminism, Social Theory and Social Change*, Cambridge 1994, s. 23.

flygplanet, utan även i parfymflaskan och lyfter fram varuhuset som ett rum, där en kvinnlig modernitet skapas.³⁶ En modernitet som till exempel inte alls diskuteras i Marshall Bermans definition av begreppet.³⁷ Felski menar emellertid att den konsumerande kvinnan är en tvetydig bild av moderniteten. "This feminization of modernity, however, is largely synonymous with its demonization."³⁸ Mot den framåtsträvande mannen ställs en hedoniskt och narcissistisk kvinna som lever för att tillfredsställa sina begär. Både synen på kvinnan som oberörd av moderniteten; en tanke som kommer igen i både Ellen Keys moderlighetsideologi och i de manliga primitivisternas framställningar av kvinnan och synen på en av moderniteten skapad konsumerande kvinna är viktiga i diskussionen av Gertrud Liljas författarskap, vilket kommer att diskuteras i kapitel två.

En ny konst

1900-tals modernitet inbegriper emellertid inte bara en samhällsomvandling, utan den präglas också av att man får en ny syn på konsten. Konsten liksom litteraturen bryter under moderniteten med de traditionella och traderade reglerna om hur god konst och goda texter skall vara och blir stilförnyande, experimenterande och gränsöverskridande. Det nya i samhället ska speglas i den nya konsten. Sara Danius menar i *The Senses of Modernism* att tidigare analyser av modernismen har negligerat den nya teknikens roll för den moderna estetiken och menar att denna teknik spelar en väsentlig roll för modernistisk litteratur. "A strong reading of modernism therefore has to be based on a reconsideration of the relations of technology and aesthetics, technology being the fundamental, indeed constitutive, part of modernist culture."³⁹ Man kan säga att den fart och framåtanda som finns i Gassetts term *liv vill fånga* en ny och modernistisk estetik som bryter med den gamla.

Hur Gertrud Liljas författarskap förhåller sig till den framväxande modernismen blir ett viktigt tema i kapitel 1. Väsentligt i diskussionen om hur Liljas författarskap mottagits och värderats är även hur modernismens genombrott kom att påverka det litterära etablissemangen i Sverige. I denna diskussion använder jag modernismbegreppet i en bred och generaliserande mening, och olika schatteringar inom svensk modernism som tillexempel mellan trettiotals- och fyrtiotalsmodernism kommer inte vidare att uppmärksammas. Emellertid blir också modernismen ett problematiskt begrepp sett ur ett genusperspektiv, då det i hög grad använts på ett sådant sätt att det exkluderat den kvinnliga författaren. I introduktionen till antologin *Difference in View* skriver Gabriele Griffin om hur modernismen i traditionell litteraturvetenskaplig forskning blivit ett begrepp som endast inkluderat den vita medelklassmannen och hans författarskap.⁴⁰ Det pågår, enligt Griffin, ett intensivt arbete med att skriva in även den kvinnliga författaren i modernismen, vilket innebär en omdefiniering eller i alla fall en utvidgning av begreppet. På grund av de förutsättningar som patriarkatet givit den kvinnliga författaren, skriver hon inte bara i en annan stil än sina manliga kolleger, utan även om andra ämnen. Griffin säger:

Keeping difference in view means remembering the
multiple displacements that women have been or are

³⁶ Nina Björk, *Sireners sång. Tankar kring modernitet och kön*, Stockholm 1999, s. 290.

³⁷ Se Felski, a.a., s. 28.

³⁸ *Ibid.*, s. 62.

³⁹ Sara Danius, *The Senses of Modernism. Technology, Perception and Modernist Aesthetics*, (diss.), Uppsala 1998, s. 45.

⁴⁰ Gabriele Griffin, "Introduction" i *Difference in View. Women and Modernism*, red. Gabriele Griffin, London 1994. Griffin skriver att "In western patriarchal society, women's grand narrative is that of silence, of the white canvas," s. 4.

subject to and the effect this has (had) on their work,
their attempts at developing and embodying in their
cultural production an aesthetic commensurate with
their experiences.⁴¹

Ett ifrågasättande av svensk modernism ur ett genusperspektiv finns bland annat i Annelie Bränström Öhmans *Kärlekens ödeland*. Bränström Öhman pekar i sin studie av Rut Hillarp på hur Hillarp av recensenter och debattörer exkluderats ur fyrtiotalmodernismens och förts till gruppen ”kvinnoförfattare”. Hillarp sågs på grund av sitt genus inte som en modernist och man har inte varit öppen till exempel för det gränsöverskridande och experimenterande som finns i hennes texter.⁴² Bränström Öhmans avhandling tillsammans med till exempel Gunilla Domellöfs studie av hur svenska kvinnliga trettiotalromaner togs emot och Petra Bromans böcker om Stina Aronson ger väsentliga bidrag till ifrågasättandet av värderingen och kategoriseringen av kvinnliga författare under den tid som Gertrud Lilja var verksam, samtidigt som dessa studier problematiserar synen på svensk modernism.⁴³

1930-40-talens svenska modernitet

Jag presenterar i mångt och mycket Gertrud Lilja som en trettio- och fyrtiotalförfattare, även om hon var verksam fram till 1964. Det är emellertid ofta trettiotalets idédebatt som Lilja behandlar eller svarar på i sina texter och i både miljöskildringar och skildringar av fiktiva karaktärer begränsade hon sig ofta till dessa två decennier. Vad utmärker då svensk modernitet vid denna tid? Man kan säga att modernitetsprocessen accelererade under 1930-talet med en naturlig startpunkt i Stockholmsutställningen 1930. Anna Williams skriver att trettio- och fyrtiotalen är de decennier då det moderna svenska samhället växer fram. ”Somliga menar att det är i detta skede som en modern svensk identitet grundläggs, och den formas både med hjälp av politik och fiktion.”⁴⁴ Hur människor skulle fostras in i en nationell gemenskap diskuteras i kapitel 2. Om den svenska moderniteten i trettiotalstappning och det inledande folkhemsbygget som kom att förverkligas efter kriget, finns en rad studier. Yvonne Hirdman tecknar trettiotalets tilltro till vetenskapens möjligheter och de sociala ingenjörernas förmåga i *Att lägga livet till rätta* och tar upp bland annat kvinnorörelsens framväxt i *Den socialistiska hemmafrun*. Lena Eskilsson studerar Fogelstadskretsen i *Drömmen om kamratsamhället* och Margareta Lindholm beskriver trettiotalets feministiska debatt i *Talet om det kvinnliga*.⁴⁵ Alla dessa verk är studier som dels analyserar

⁴¹ Ibid., s. 11.

⁴² Annelie Bränström Öhman, *Kärlekens ödeland. Rut Hillarp och kvinnornas fyrtiotalmodernism*, (diss.), Stockholm/Stehag 1998.

⁴³ Se Gunilla Domellöf, *Mått med främmande mått. Idéanalys av kvinnliga författares samtidsmottagande och romaner 1930-1935*, Hedemora 2001, Petra Broman, *'Jag vill vara mig själv'. Stina Aronson (1892-1956), ett litteraturhistoriskt öde. Kvinnliga författare i svensk litteraturhistorieskrivning – en metalitteraturhistorisk studie*, (diss.), Groningen 1999 samt *'Detta är jag'. Stina Aronsons litteraturhistoriska öde*, Stockholm 2001. Se även Lisbeth Larssons artikel ”Modernismens kvinnliga avantgarde. Om utanförskapets betydelse för konst och konstnär” i *Tvärsnitt* nr. 1 1997, där Larsson diskuterar hur kvinnan skrivits ut ur modernismen. ”Där utanförskapet i den modernistiska berättelsen om modernitet kommer att förvandlas till delaktighet för männen blir det tvärtom förstärkt när det gäller kvinnan. Den manliga utanförskapets trampolin blir för kvinnan en väg ut i tystnaden,” s. 30.

⁴⁴ Williams, a.a., s. 11.

⁴⁵ Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta – studier i svensk folkhemsolitik*, Stockholm 1989 samt *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992. Lena Eskilsson, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad*,

ett samhälle stätt i förändring och dels behandlar en viktig del av 1930-talets och efterföljande decenniernas modernitet, nämligen genusaspekten. Yvonne Hirdman skriver att i det moderna projektet finns en central tanke; den att människor är jämlika.

Om vi accepterar denna tanke kan vi säga att utmärkande för det moderna projektet är att en process startar som måste föra med sig en förändring, ett omskakande av könens relationer. Vi får in en friktion, en disharmoni, mellan genus och modernism i samhället som måste påverka såväl genus som det alltmer moderna samhället.⁴⁶

En viktig del av 1930-talets och efterföljande decenniernas modernitet är ifrågasättandet av traditionella genusmönster och diskussioner kring kvinnans ställning i det nya samhälle som växer fram. Vilken roll skulle kvinnan ha i detta nya samhälle? Och hur skulle relationerna mellan män och kvinnor se ut? Detta är en diskussion som på olika sätt gestaltas i Gertrud Liljas författarskap och som studien kommer att återvända till vid flera tillfällen.

Moderniteten kommer i följande studie, om inte annat sägs, att innefatta den samhällsförändring som skedde i Sverige från 1930-talet och framåt och i centrum för följande studies intresse står dels den långsamt förändrade synen på förhållande mellan man och kvinna och hur kvinnligheten kom att definieras och dels det förändrade förhållandet mellan människa och Gud.

Metodiska verktyg

Genom att både ett litteratursociologiskt och ett textanalytiskt perspektiv har applicerats på Gertrud Liljas författarskap består denna studie av två delar. I kapitel 1 dominerar det litteratursociologiska perspektivet och där har några av Pierre Bourdieus nyckelbegrepp varit användbara verktyg. Det andra och tredje kapitlet är inriktade på textanalys och i dessa är Michail Bachtins dialogbegrepp centralt.

Fält, kapital och habitus

Pierre Bourdieus begrepp används idag ofta av litteraturvetare som tillåter sig att plocka ut de av hans begrepp som kan hjälpa till i analysarbetet och sedan lägga resten åt sidan i "vagt vulgär bourdieusk anda."⁴⁷ Bourdieus fält, kapital och habitusbegrepp har visat sig vara användbara verktyg som gör det möjligt att diskutera maktkamper och spänningar i det svenska litterära etablissemangen, där genus blir en variabel av många. Bourdieu skriver:

(diss.) Stockholm 1991 samt Margareta Lindholm, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministisk tänkande i Sverige under 1930-talet*, (diss.), Göteborg 1990.

⁴⁶ Yvonne Hirdman, *Genus – om det stabila föränderliga former*, Stockholm 2001, s. 109.

⁴⁷ Dag Hedman, "Kampen på det gustavianska fältet. Om Kellgrens problematiska förhållande till Bellman och Thorild" i *Samlaren*, årgång 118 1997, s. 14. Se även Erik Peurell som i *En författares väg. Jan Fridegård i det litterära fältet*, (diss.) Stockholm 1998 använder sig av Bourdieus begrepp för att diskutera frågor som vilka hinder den författare måste komma över för att bli en författare? Hur får hon en position på fältet och hur mäts den? Och hur mäter vi egentligen litterär framgång? Se s. 12. Peurell skriver att Bourdieus modell "visar att både litterärt skapande och litterär värdering underställs en social logik, liksom all annan mänsklig verksamhet", s. 19. Se även Bibi Jonsson som i *I den värld du drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettiotalromaner*, (diss.), Löderup 2001 använder sig av Bourdieus begrepp position, fält och spel, s. 10ff.

Det betyder att en klass eller en klassfraktion inte bara definieras av sin position – fastställd genom kriterier som yrke, inkomst -, utbildningsnivå – inom produktionsförhållandena. Den definieras också av en bestämd könsfördelning, en bestämd fördelning i det geografiska rummet (som aldrig är socialt neutralt) och av en mängd kompletterande karaktäristiska.⁴⁸

Jag kommer att diskutera främst det svenska litterära fältet i stora drag under de decennier som Gertrud Lilja var verksam. Vilka regler var det som gällde på detta fält, som i likhet med alla fält i Bourdieus mening hade en viss autonomi? Vilken var den underförstådda doxan, det regelsystem som styrde fältet och som alltid utmanas av nykomlingar som vill hävda sig? Fältet och kampen på fältet blir ett viktigt moment i analysen av Liljas författarskap. Hur kämpar man på fältet? Och vem kämpar? Här spelar kapital och habitus in. Bourdieu skriver ”den sociala rang och specifika makt agenterna finner sig tilldelade på ett visst bestämt fält, beror (framför allt) på vilket specifikt kapital de kan mobilisera.”⁴⁹Habitus och kapital hör ihop. Habitus är enligt Bourdieu den samling av värderingar och synsätt som grundläggs tidigt hos oss alla. Det är vanor och dispositioner som vi får med oss från början. Broady skriver ”[m]änniskor är Bs perspektiv inte ’bärare’ av normer eller strukturer. De sociala förhållandena finns inom oss.”⁵⁰ Ens habitus påverkar ens förmåga att erövra kapital. Vare sig det är socialt eller kulturellt.⁵¹ Kapital är enligt Bourdieu vad vi behöver för att klara oss ute i samhället. Begreppet kan täcka in utbildning, sociala kontakter, ekonomiska resurser och en utvecklad smak. Bourdieu menar att det kulturella kapitalet är det som i vårt alltmer moderna samhälle är centralt. Att ha det rätta språkbruket, att vara införstådd med de rådande värderingarna på fältet, att så att säga kunna bemästra kulturen är viktigt för oss. Det säger sig självt att kapitalet är kontextbundet och föränderligt.

Bourdies begrepp är möjliga och användbara byggstenar i ett feministiskt teoribygge menar Toril Moi i artikeln ”Att erövra Bourdieu”, just för att begreppen vidgar perspektiven. Moi skriver:

När man analyserar en individuell kvinnas sociala position och habitus är det lätt att övervärdera effekterna av en specifik faktor som t.ex. kvinnlighet, eller ge könstillhörigheten ensam skulden för vad som i själva verket är effekterna av en mycket mer komplex

⁴⁸ Pierre Bourdieu, ”Distinktionen. En social kritik av omdömet” i *Kultursociologiska texter*, i urval av Donald Broady och Mikael Palme, Stockholm 1986, s. 245.

⁴⁹ Ibid. s. 263.

⁵⁰ Donald Broady, ”Från agent till subjekt. Liten ordlista för att underlätta läsningen av Pierre Bourdieus ’Vad det vill säga tala’ ”, i *Skeptron* nr. 1 1984.

⁵¹ Donald Broady skriver i *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, (diss.), Stockholm 1990 att ”var och en av oss är begåvad med en habitus, men det är marknaden som avgör vilka ingredienser i och effekter av denna habitus som kan fungera som kapital”, s. 226.

spindelväv av faktorer som t.ex. kön, klass, ras och ålder.⁵²

Att använda sig av fält, kapital och habitusbegreppen kan emellertid medföra vissa svårigheter. Dels är det viktigt att ha i åtanke att begreppen är utformade i en fransk kultur, som skiljer sig på en rad olika plan från den svenska. Den svenska kulturen på trettio- och fyrtiotalen utmärks av en allt större rörlighet. Autodidakterna tog sig in på det litterära fältet med ett helt annat kapital än de etablerade, för att nämna ett exempel. Möjligheten att göra klassresor och att få tillgång till utbildning har varit betydligt större i Sverige än i Frankrike, vilket gör att Bourdieus begrepp kommer att få ett något annorlunda innehåll i en svensk kontext än i en fransk. Det är också viktigt att diskutera de olika strategier som till exempel författare av olika genus kan ha. När Bourdieu beskriver hur en författare tar sig in på fältet, utgår han i viss mån från att författaren genast befäster sin ställning utifrån de förutsättningar hans/hennes kapital ger honom eller henne. "[D]en sociala rang och specifika makt agenterna finner sig tilldelade på ett visst bestämt fält beror (framför allt) på vilket specifikt kapital de kan mobilisera".⁵³ Med hjälp av sitt kapital kan författaren utmana fältets doxa. Ett sämre kapital gör att denna kamp blir svårare. Men är en kamp nödvändig? Anna Nordenstam menar i *Begynnelse* att de kvinnliga författare hon följt, vilka tar sin plats på fältet runt sekelskiftet, inte utmanar doxan, utan anpassar sig och följer reglerna, vilket för dessa kvinnor visar sig vara en riktigt lyckad strategi.⁵⁴ Dessa kvinnor tillför i och med denna strategi fältet ett genusperspektiv. Den process som Bourdieus beskriver med dessa begrepp måste alltid problematiseras och de måste användas med en viss försiktighet.

Dialog och polyfoni

Ett viktigt verktyg i analyserna av Gertrud Liljas romantexter är Michail Bachtins dialogbegrepp. Jag kommer att sätta in Liljas texter i hennes samtida kontext, men också diskutera hur texterna för en dialog framåt i tiden med nutida uttolkare. En av Bachtins teser är att den dialogiska texten är öppen för nya tolkningar. Bachtin skriver: "Verket bryter ner sin tids gränser, ⁵⁵lever i sekler, dvs. i en stor tid och då ofta (de stora verken alltid) ett intensivare och fullödigare liv än under sin samtid." Som tolkare står man i en dialogisk relation till verken och kan utifrån sin egen kontext se andra och ibland även nya saker i ett verk. "Meningsfenomen kan existera i dold form: potentiellt, och komma först i dagen i senare epokers kulturella meningssammanhang som är gynnsamma för det."⁵⁶

Bachtins dialogbegrepp är nära förbundet med hans syn på språket som dialogiskt.⁵⁷ Bachtin intresserade sig för det brukade språket och menade att alla yttranden är dialogiska. "Språket lever endast i det dialogiska umgänget mellan dem som brukar det."⁵⁸ Språket kan aldrig vara abstrakta system, utan måste alltid vara kopplat till dem som använder det. Texter står också i dialog med sina läsare och som i en samtalsituation är det ett ömsesidigt förhållande. Läsaren utvecklas genom att läsa texten och texten utvecklas genom att bli läst och

⁵² Toril Moi, "Att erövra Bourdieu", i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr. 1 1997, s. 17.

⁵³ Bourdieu, a.a., s. 263.

⁵⁴ Anna Nordenstam, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärkvinnor 1850-1930*, (diss.) Göteborg 2001, s. 237.

⁵⁵ Michail Bachtin, *Det dialogiska ordet*, Gräbo 1991, s. 10.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ För en utförlig diskussion av dialogbegreppet se Caryl Emerson och Gary Saul Morson, *Mikhail Bakhtin. Creation of a Prosaics*, Stanford 1990, s. 131 ff.

⁵⁸ Michail Bachtin, *Dostojevskijs poetik*, Gräbo 1991, s. 194.

tolkad. Man kan säga att en litterär text står i dialog med allt från samtidens läsare, dåtidens föregångare och till framtidens uttolkare. En viktig poäng för Bachtin är att det aldrig går att komma fram till en rätt tolkning av ett verk, utan ett verk lever genom att det alltid kommer nya tolkningar.

Bachtin presenterar i Dostojevskijs poetik ett brett dialogbegrepp, där dialogen kan vara både instämmande och polemisk.⁵⁹ Däremot talar han inte, enligt Ken Hirschkop i artikeln "Is Dialogism for Real?", om de olika maktförhållandena som kan existera i en dialog. Hirschkop menar att det är väsentligt att lyfta fram att dialogen inte alltid sker mellan jämställda parter och att maktbalansen naturligtvis har en betydelse för hur dialogen utformas.⁶⁰

Ett annat viktigt begrepp är polyfoni. Bachtin talar om den polyfona romanen, vilken är en text som innehåller flera likvärdiga röster och som saknar en dominerande röst. Den inomtextliga dialogen sker så att säga på lika villkor och eftersom ett flertal röster får komma till tals, har texten inte ett enda budskap, utan flera. Den vill inte förmedla en sanning, utan flera sanningar. Det är en text som alltid är oavslutad och öppen. En text i vilken dialogen alltid fortsätter.⁶¹ Både dialogbegreppet och polyfonibegreppet kan hjälpa till att öppna upp Gertrud Liljas texter och lokalisera de röster de innehåller för att lättare kunna analysera dem.

I den polyfona texten är naturligtvis också genus en viktig faktor. Wayne Booth menar att det är anmärkningsvärt att Bachtin inte nämner genusaspekten då han problematiserar språket. Borde inte Bachtin ha uppmärksammat genus som en viktig aspekt i språket? Booth förklarar tomrummet genom att hänvisa till den kontext som Bachtin var i dialog med.

The omission may not seem strange if we view Bakhtin in the light of western literary criticism, which has seldom acknowledged separate female voices [...] But surely it is strange discovered in Bakhtin. The omission is so glaring that it makes one long for the skill to make up for it.⁶²

Den kvinnliga rösten är inte bara osynlig hos Bachtin i hans teorier om den polyfona texten; den finns inte heller med i Bachtins beskrivning av romangenrens uppkomst och utveckling. Diana Price Herndl visar i artikeln "The Dilemmas of a Feminine Dialogic" att Bachtin tar upp påfallande få kvinnliga författare när han talar om romangenren och att han inte alls nämner hur de kvinnliga författarna påverkat genrens utseende.⁶³ Herndl skriver att Booth bortförklarar detta tomrum alltför lätt genom att peka på Bachtins egen kontext och hon menar att Bachtin kunnat inkludera flera kvinnliga författarskap i sin utläggning om romangenrens historia. Samtidigt menar många feministiska litteraturvetare att Bachtins teorier är användbara för feminister, även om han själv inte

⁵⁹ Ibid., s. 212.

⁶⁰ Ken Hirschkop, "Is Dialogism for Real?" i *The Contexts of Bakhtin. Philosophy, Authorship. Aesthetics*, red. David Sheperd. Amsterdam 1998.

⁶¹ Bachtin kontrasterar i sina artiklar ofta den polyfona texten med den monologiska som har en dominerande röst. "Det dialogiska sättet att söka sanningen är oförenligt med den officiella monologismen, som gör anspråk på att äga en färdig sanning, och är även oförenlig med den naiva självsäkerheten hos människor som tror sig veta någonting, dvs. tror sig äga vissa sanningar. Sanningen föds inte och finns inte i en enskild människas huvud; den föds mellan människor, som gemensamt söker sanningen dialogiskt", Bachtin, a.a., s. 18.

⁶² Wayne Booth, "Freedom of Interpretation: Bakhtin and the Challenge of Feminist Criticism" i *Bakhtin, Essays and Dialogues on His Work*, red. Gary Saul Morson, Chigago 1986, s. 154.

⁶³ Diana Price Herndl, "The Dilemmas of a Feminine Dialogic" i *Feminism, Bakhtin and the Dialogic*, red. Dale M. Bauer och S. Jaret McKinstry, New York 1991, s. 7 f.

laborerade med begreppet genus eller lät kvinnors texter och röster vara en del av sitt teoribygge. Suzanne Rosenthal Shumway skriver om varför Bachtins teorier är användbara för just feminister:

[F]eminist literary theory can appropriate Bakhtin's work to produce a powerful analytic tool with which to examine novelistic texts, because both theoretical systems valorise heterogeneity and diversity; feminism and Bakhtinian theory share a concern for the oppressed and marginalized other by the hegemony of dominant, authoritarian and 'internally persuasive' languages.⁶⁴

Det finns i Bachtins teoretiska begrepp en öppenhet, där en genusaspekt utan problem kan inkluderas och det finns en syn på den icke auktoritära tolkaren, som en del feministiska litteraturvetare har lockats av. Diana Price Herndl skriver att Bachtins begrepp utmanar den patriarkala kritikens projekt att finna en enda mening i texten; att nå fram till den rätta tolkningen. Med dialogbegreppet förändras kritikerns roll. "By resisting an impulse to privilege one reading over the other, the critic relinquishes power."⁶⁵ Kritikern släpper sin auktoritet och presenterar istället en läsning av en rad möjliga läsningar.

Källmaterial

Det biografiska materialet kring författarskapet är digert. På Lunds universitetsbibliotek (LUB) finns en brevsamling som Lilja skänkte till biblioteket på 1970-talet. Hon skrev då bland annat rent en del av sina egna brev till brodern Hjalmar på maskin. Tillsammans med Elsa Ljungholm, som hjälpte henne i hemmet i många år, valde Lilja ut vissa brev som hon skänkte till LUB, vissa brev brändes och en del osorterade brev skänktes vid ett senare tillfälle till Långasjö hembygdsförening.⁶⁶ En del intressanta brev från Gertrud Lilja till bland annat Sven Stolpe ligger på Uppsala universitetsbibliotek (UUB) och ytterligare några brev finns på Kungliga biblioteket i Stockholm (KB). I Långasjö sockenstuga har inrättats ett särskilt "Gertrud Liljas rum", där fotografier, brev och en komplett samling av Liljas utgivna verk finns tillgängliga för alla intresserade. Här finns också nitton inbundna band med alla de veckotidningar som Lilja medverkat i. I *Långasjökrönikan* har vid ett par tillfällen publicerats artiklar om henne och om författarskapet.⁶⁷

I Bonniers arkiv sparas en diger korrespondens mellan Lilja och förlaget som fyller fyra stora boxar och som givit en viktig bakgrund till studiens första kapitel. En annan viktig informationskälla här har varit recensionsmaterial.

⁶⁴ Suzanne Rosenthal Shumway, "The Chronotype of the Asylum. *Jane Eyre*, Feminism and Bakhtinian Theory" i *A Dialogue of Voices. Feminist Literary Theory and Bakhtin*, red. Karen Hohne och Helen Wussow, Minnesota 1994, s. 153. Jämför med Denise Heikinen som i artikeln "Is Bakhtin a Feminist or just Another Dead White Male? A Celebration of Feminist Possibilities in Manuel Puig's *Kiss of the Spiderwoman*" i *A Dialogue of Voices*, a. a., skriver att Bachtins dialogbegrepp är ett utmärkt verktyg för att analysera den ofta marginaliserade kvinnliga rösten. "Bakhtin is not just another dead white guy because he failed to consciously include gender among the many kinds of language genres", s. 125.

⁶⁵ Herndl, a. a., s. 19.

⁶⁶ Samtal med Elsa Ljungholm den 6/2 1999,

⁶⁷ Jöran Mjöberg, "Kvinnosyn hos Gertrud Lilja" i *Långasjökrönikan 1983*, Långasjö 1983, Stig Hermansson, "Gertrud Lilja 1887-1984" i *Långasjökrönikan 1985*, Långasjö 1985 samt Maria Nilson, "Trädgården som en inre och yttre spegel – exempel från Gertrud Liljas författarskap" i *Långasjökrönikan 2001*, Långasjö 2001.

Tidigare forskning

Gertrud Liljas författarskap är inte helt utforskat, även om det ännu inte skrivits någon vetenskaplig monografi om det. Denna studie blir den första. Under flera år arbetade Elsa Edmar med Gertrud Liljas texter och var i flitig kontakt med Lilja själv. De brevväxlade under nästan trettio år och Edmar besökte Lilja i Långasjö vid ett antal tillfällen. Ett avhandlingsmanus blev färdigställt, men Edmar hann inte disputerat före sin bortgång. Tyvärr har jag inte haft tillgång till detta icke publicerade manus, men år 2000 skänktes en del av Edmars Liljamaterial till KB av släktingar och det har jag kunnat gå igenom.⁶⁸

Ebba Witt-Brattström diskuterar Gertrud Lilja i artikeln ”Begäret på landsbygden” i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* och Kristin Järvstad, Bibi Jonsson och Kristina Fjelkestam diskuterar Gertrud Lilja i sina respektive avhandlingar.⁶⁹

Det finns också ett antal opublicerade C/D uppsatser om Liljas författarskap, som jag haft nytta av.⁷⁰

Jag har också det ett antal viktiga studier av samtida kvinnliga författare skrivna med ett genomgående genusperspektiv, vilka naturligtvis berikat denna studie. Ebba Witt-Brattströms avhandling om Moa Martinson, Birgitta Svanbergs om Agnes von Krusenstjerna och Fröknarna von Pahlen -serien och Gunilla Domellöfs studier av Karin Boye och av andra trettiotalförfattare är några av de texter som utgjort en viktig kunskapskälla.⁷¹ Intresset för kvinnliga författare under trettio- och fyrtiotalen har varit och är fortfarande stort. Detta arbete skiljer sig emellertid något från ovan nämnda studier. Gertrud Lilja är inte, som till exempel Karin Boye och Agnes von Krusenstjerna, en i svensk litteratur etablerad författare. Hon tillhör inte vår litterära kanon och är en fotnot i våra litteraturhistorier.⁷²

I analyserna av Liljas religionskritik har ett viktigt moment varit att presentera den gammalkyrkliga miljö som Lilja växte upp i och här har bland andra Hilding Pleijels studier varit viktiga.⁷³ Det finns en rad intressanta avhandlingar om hur kyrkan förändras under 1900-talet, som varit berikande för min studie. Exempel på dessa är Nils Kristensens *Rädda familjen* och Johanna Gustafssons *Kyrka och kön*.⁷⁴

Gertrud Lilja är en ”både ock” författare. Hon var under trettio- och fyrtiotalen en tämligen etablerad författare, vilket kommer att utförligt diskuteras i studiens första kapitel, men samtidigt var hon en

⁶⁸ Elsa Edmar, osorterat material, Ac 2000/71 KB, Elsa Edmar, ”Gertrud Lilja och ensamhetens problem”, opublicerad uppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet 1954, Elsa Edmar, ”Gertrud Lilja – en förbisedd författare” i *Svensk litteraturtidskrift* nr. 1 1974 samt Elsa Edmar, ”Hon har ett gott öga till de elaka”, i *Läs-Femina*, nr. 4 1981.

⁶⁹ Ebba Witt-Brattström, ”Begäret på landsbygden. Kvinnliga primitivister” i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Band 3. Vida världen*, huvudred. Elisabeth Möller-Jensen, Höganäs 1996, Kristin Järvstad, *Att utvecklas till kvinna. Studier i den kvinnliga utvecklingsromanen*, (diss.) Stockholm/Stehag 1996, Kristina Fjelkestam, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestaltning i mellankrigstidens Sverige*, (diss.), Stockholm/Stehag 2001 samt Jonsson, a.a.

⁷⁰ Se till exempel Barbro Tidholm, ”Gertrud Liljas författarskap – med speciell tonvikt på hennes människosyn”, opublicerad uppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet 1969.

⁷¹ Ebba Witt-Brattström, *Moa Martinson – skrift och drift i trettiotalet*, (diss.), Stockholm 1988, Birgitta Svanberg, *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas romanserie Fröknarna von Pahlen*, (diss.) Stockholm 1989, Gunilla Domellöf, *I oss är en mångfald levande. Karin Boye som kritiker och prosamodernist*, (diss.) Stockholm 1986 samt *Mätt med främmande mått*, a.a.

⁷² Liljas namn nämns till exempel i en bildtext i *Den svenska litteraturen*, band 5, red. Sven Delblanc och Lars Lönnroth, Stockholm 1989.

⁷³ Se till exempel Hilding Pleijel, *Hustavlans värld. Kyrkligt liv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970.

⁷⁴ Nils Kristensen, *Rädda familjen. Kristen opinionsbildning och sexaletiska frågor under 1930-talet*, (diss.), Uppsala 1997 samt Johanna Gustafsson, *Kyrka och kön. Om könskonstruktioner i Svenska kyrkan 1945 – 1985*, (diss.) Stockholm/Stehag 2001.

författare som befann sig till viss del utanför etablissemang. Bland annat på grund av att hon publicerade en mängd noveller i veckotidningar. Denna dubbelhet, att både tillhöra det finkulturella och inte göra det, skall också belysas. Populärlitteraturforskningen har här varit en viktig kunskapskälla. Lisbeth Larssons *En annan historia*, Eva Hemmungs Wirténs studie av Harlekinromanen och Janice Radways stora undersökning av ”The Book - of - the - Month- Club” är några av de verk som berikat här berikat studien.⁷⁵

Vad är då Gertrud Lilja för en författare? Hon är inte en av de osynliggjorda kvinnliga modernisterna som till exempel Stina Aronson⁷⁶, hon är inte en av de kämpande arbetarförfattarinnorna som till exempel Moa Martinson och hon är inte en av gränsöverskridande sexualitetsskildrarna som till exempel Agnes von Krusenstjerna. Och samtidigt är hon inte en populärförfattare som Sigge Stark. Hon är något annat. Följande studie ska försöka förklara vad.

⁷⁵ Lisbeth Larsson, *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, (diss.) Stockholm/Stehag 1989. Eva Hemmungs Wirtén, *Global Infatuation. Explorations in Transnational Publishing and Texts. The Case of Harlequin Enterprises and Sweden*, (diss.), Uppsala 1998 samt Janice Radway, *A Feeling for books. The Book- of- the- Month Club, Literary Taste and Middle-Class Desire*, North Carolina 1997.

⁷⁶ Se Domellöfs, a.a. och Petra Broman, a.a.

Kapitel 1

En författarinnas väg

I dagens kör av gälla, tanklösa, pockande och kalla unga röster kan man urskilja en och annan stämma så klok, besinningsfull, varm och full av nitälskan för det äkta, enkla och stora att all ens misströstan om mänsklighetens framtid upplöses i en hoppfull suck.

(Gertrud Lilja, *Vid vägkanten*, 1931, s. 73)

Vid studiet av författarskap, vilka av traditionen har definierats som stora och betydande, möter man ofta en författare som går från att vara helt osynlig och okänd i begynnelsen av sin karriär till att i slutet av denna ha befestat sin position på ett litterärt fält och blivit en viktig författare. Positionen kan naturligtvis omvärderas, men när det gäller stora författarskap utmärks de ofta av att deras positioner varit och fortfarande är stabila. Har man en gång definierats som en betydande författare, så är man sedan en betydande författare. Gertrud Lilja går igenom en annan utveckling som författare. Hon går från att vara okänd och osynlig till att få en position på det svenska litterära fältet, men hon lyckas inte att behålla denna position, utan hamnar under sin livstid utanför etablissemangen och är vid tiden för sin bortgång en tämligen okänd författare. Denna utveckling är naturligtvis inte unik för Gertrud Lilja, utan är något som hänt en rad både manliga och kvinnliga författare. De har kommit in på fältet och sedan av någon anledning halkat ut igen. En av förklaringarna kan vara att författarnas texter blir sämre; att de börjar brista i kvalitet vilket orsakar att författarskapet omvärderas. En annan att de börjar uppfattas som omoderna. Men det finns även andra förklaringar som kan vara väsentliga. Ett författarskap påverkas även av

till exempel ekonomiska faktorer, av en möjlig påverkan från förlag och läsare och naturligtvis också av författarens livsöde.

Som en röd tråd genom detta kapitel löper berättelsen om Gertrud Liljas liv. Materialet till denna berättelse kommer till stor del från den brevsamling som Lilja själv satt ihop och skänkte till Lunds Universitetsbibliotek, från ett fåtal publicerade intervjuer med Lilja, från några texter med uttalad självbiografisk karaktär och från några få intervjuer jag själv gjort med människor som känt Gertrud Lilja. I hög utsträckning är det alltså fråga om ett material som Lilja själv konstruerat. Genom att samla vissa brev, kommentera dem och sedan skänka dem till LUB har Gertrud Lilja gett oss en specifik bild av sitt liv.⁷⁷ I intervjuerna med Lilja finns en genomgående bild av Lilja som en ödmjuk, blyg, isolerad och med tiden alltmer bitter författare; en bild som är intressant att diskuteras, men som inte ska ses som hela sanningen. Lilja framställer här sig enligt min mening, i enlighet med vissa underförstådda riktlinjer på hur en kvinnlig författare ska framställa sig själv.⁷⁸ En helt sann bild av Gertrud Lilja kan alltså inte ges utifrån det här materialet.

Vid sidan av Gertrud Liljas liv skildras främst förhållandet mellan Lilja och Bonniers förlag, samt mottagandet av Liljas texter. Pierre Bourdieu menar i en av sina artiklar att kulturen måste ses i ett brett perspektiv. Kultursociologi måste studera dels relationerna mellan konstnären och han/hennes kolleger och ”därutöver bör den studera alla aktörer som är engagerade i produktionen av verket eller åtminstone i produktionen av verkets *sociala värde* (kritiker, galleriföreståndare, mecenater etc.)”⁷⁹ Ett konstnärskap eller ett författarskap ”görs” i en mening av en rad olika aktörer, som påverkar det på olika sätt genom till exempel ekonomiska faktorer. Så är fallet även för Gertrud Lilja som också skriver sina texter i ett mångfacetterat samspel med olika aktörer. En aktör i detta samspel är förlaget och förlagskorrespondensen ger inte bara en förklaring till varför Liljas författarskap utvecklades som det gjorde, utan är också en absolut nödvändig komponent i analysarbetet om Liljas författarskap ska kunna förstås i sin helhet.

Förutom den biografiska berättelsen och analysen av förhållandet mellan Gertrud Lilja och Bonniers är mottagandet av hennes texter en av de viktiga röda trådarna. Lars Furuland skriver att litteratursociologins uppgift ”bör främst vara att studera växelverkan mellan samhälle och dikt och sätta in diktverken i deras receptionssammanhang [...]”.⁸⁰ Recensioner, artiklar och utdrag ur litteraturhistoriska översiktsverk ger en bild av mottagandet av Gertrud Liljas texter, och visar också hur detta mottagande förändras under åren. Naturligtvis verkar varken en författare, en recensent eller en litteraturhistoriker i ett tomrum. Liljas

⁷⁷ Detta arbete med brevsamlingen kan liknas vid skrivandet av en självbiografi. Lisbeth Larsson skriver i *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm 2001, om självbiografins konstruktion. Å ena sidan existerar det hos både författare och läsare en medvetenhet om att texten är bearbetad och tillrättalagd, men å andra sidan går författaren in i ett sanningskontrakt med läsaren och ger, i alla fall, illusionen av att avslöja hela sanningen om sitt liv, se s. 16 ff.

⁷⁸ Jämför med Margareta Fahlgren som i *Det underordnade jaget. En studie om kvinnliga självbiografier*, (diss.) Tullinge 1987 menar att den kvinnliga självbiografikern konstruerar sig som underordnad i sin egen text. En förklaring till detta hittar Fahlgren hos Karen Horney och hennes teori om den kvinnliga masochismen. Att skriva om sitt liv är att hävda sig och då detta är svårt för en kvinna i ett patriarkalt samhälle, väljer författaren en position där det egna jaget får en underordnad ställning i texten, s. 105 ff.

⁷⁹ Pierre Bourdieu, ”Och vem har skapat skaparna?” i *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland och Johan Svedjedal, Lund 1995, s. 135.

⁸⁰ Lars Furuland, *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Hedemora 1991, s. 265.

förhållande till det framväxande moderna samhället och hur detta samhälle reagerar på hennes författarskap är i följande kapitel ett ständigt återkommande tema.⁸¹

Barndom och ungdomstid- en författarpresentation

Gertrud Lilja föddes den 15/5 1887. Hennes föräldrar var välbärgade jordbrukare och fadern hade dessutom en blomstrande affärsrörelse. Hon var yngst av åtta syskon. Då fadern dog när Lilja endast var fem månader gammal, förändrades familjens ekonomiska situation drastiskt. Modern valde att behålla makens affärsrörelse, vilket vållade henne stora bekymmer då hon inte kunde läsa eller skriva. På något sätt lyckades dock Gertrud Liljas mor att fortsätta att driva makens handelsbod, men med tiden tvingades hon att sälja jordbruket och skogen. Skogen såldes utan att värderas och för ett lågt pris. Familjen miste en förmögenhet, vilket fick till följd att de hädanefter alltid hade ekonomiska problem.⁸²

Gertrud Lilja skrev om sin mor i essän ”En värld av frihet och glädje” och beskrev henne som en kärleksfull och vårdande kvinna. ”Själva hennes väsen var värme, livsbejakelse och strålande välvilja.”⁸³ Modern som själv kom från ett strängt pietistiskt hem ville inte uppfostra sina barn som hon själv blivit uppfostrad, utan lät barnen utvecklas ifred. Aga förekom inte och barnen fick stor frihet. Som sjuttioårig kvinna frågade sig Gertrud Lilja vad denna typ av uppfostran betytt för henne.

Ändå måste jag fråga mig om inte denna fostran till
självklar öppenhet och tillit hade sina vådor, sådan
världen nu en gång är. Vi trädde ut i den fullkomligt
vapenlösa mot lismeriet och strebertumen. Vi fick
många och svårläkta skråmor, vi hårdnade, blev något
hatiska. Och än idag när vi närmar oss ålderdomen, kan
ett avslöjande kännas som en smärtsam chock
troskyldigheten är en envis åkomma.⁸⁴

Modern dog 1930.⁸⁵

Gertrud Liljas tidiga barndom finns skildrad i romanen *Kvinnorna i släkten* 1936, där Charlotta är moderns alter ego.⁸⁶ I ett brev från 1902 skrev Gertrud Lilja till sin bror Hjalmar om en marknadsresa modern

⁸¹ Jag har delat in Gertrud Liljas författarskap i tre perioder. Första perioden sträcker sig från debuten 1923 till publiceringen av *Kvinnorna i släkten* 1936, som blir Liljas största försäljningssuccé. Andra perioden är mellan 1937 och 1951. Under dessa år var Lilja en etablerad författare, som var mycket produktiv. Den tredje och sista perioden från 1953 och framåt behandlar Liljas senare författarskap och hur mottagandet av hennes texter utvecklats fram tills idag.

⁸² För biografiskt material se Hermansson, a.a. samt Stig Hermansson, ”Gertrud Liljas väg” i *Långasjö igår och idag*, red. Arne Gustafsson, Emmaboda 1984, samt Elsa Edmar, ”Gertrud Lilja - en förbisedd författare” i *Svensk Litteraturtidskrift*, nr.1 1974 och ”Hon har ett gott öga till 'de elaka' ”, i *Läs-Femina*. nr. 4 1981.

⁸³ Gertrud Lilja, ”En värld av frihet och glädje” i *Min mor, 32 svenska män och kvinnor om sina mödrar*, red. Ivan Oljelund, Tredje samlingen, Uppsala 1950, s. 154.

⁸⁴ *Ibid.*, s. 153

⁸⁵ Att förhållandet till modern bitvis varit problematiskt för Lilja framkommer i ett brev till brodern från 1916. Lilja skriver: ”Det är underligt men tacksamheten mot mor den är olika den till andra. Den är lika obehaglig den men på ett annat sätt, den är djup förkrosselse över ens oduglighet och en häftig önskan att kunna göra henne glädje. Den är nästan det smärtsammaste jag vet.” Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja hösten 1916, LUB.

gjort. Brevet har kommenterats av Lilja 1973, då hon bearbetade stora delar av sin brevsamling och i denna kommentar berättar Lilja hur hon använt just denna marknadsresa i romanen.⁸⁷ I *Kvinnorna i släkten* finns också exakt återgivna partier ur hennes då 11-åriga systers dagbok,⁸⁸ och utdrag från autentiska nämndemansprotokoll, vilka Gertrud Lilja funnit i sin morfars klaffbyrå. Vissa partier av romanen är självbiografiska, något som lyfts fram som centralt, både av Lilja själv, då hon uttalat sig om romanen och av förlaget, då de marknadsfört den. *Kvinnorna i släkten* är en av Liljas nyckelromaner, som kommer att diskuteras från en rad olika perspektiv. Lilja berättade själv att hon fick idén till romanen, då hon ärvde sin morfars gamla klaffbyrå och i den hittade brev från morfaderns tid som nämndeman. I byrån fanns också ett brev från fadern August Lilja där han anhåller om modern Mathilda Nilssons hand. Gertrud Lilja släktforskade grundligt inför skrivandet av romanen och hade sedan bekymmer med att skriva en fiktiv text med så stark verklighetsbakgrund.⁸⁹ I ”Gertrud Lilja - rummet” i Långasjö finns en specialutgåva av *Kvinnorna i släkten* illustrerad med fotografier från Liljas familjealbum. I de kommande analyserna av romanen i kapitel 2 och 3 kommer de självbiografiska elementen att problematiseras. *Kvinnorna i släkten* ger inte ”sann” kunskap om Gertrud Liljas liv, men texten ger en intressant föreställning av hur Lilja ville framställa sin barndom, där inte bara bilden av den idealiserade modern blev viktig, utan även den fria uppfostran som barnen fick. De växte upp utan aga och tvingades inte till kyrkan varje söndag, utan fick ett påfallande självständigt förhållande till religionen, vilket jag kommer att ha anledning att återkomma till, då Liljas religionskritik skall diskuteras.



Början av 1920-talet, som teckningalärare i Ronneby

⁸⁶ För en diskussion av det självbiografiska materialet i *Kvinnorna i släkten*, se Kerstin Johansson och Sofia Viberg, ”Gertrud Lilja och *Kvinnorna i släkten*”, opublicerad uppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala 1979.

⁸⁷ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 5/9 1902 med tillägg 1973, LUB.

⁸⁸ Lilja, a.a.

⁸⁹ Samtal med Stig Hermansson 6/4 1999.

Av syskonen var det brodern Hjalmar som fick möjligheten att utbilda sig. Det var ovanligt i bondefamiljer att man kunde låta mer än en son gå vidare till högre studier. Vanligt var att den nästälteste sonen fick utbilda sig till lärare eller präst, för att på så sätt kunna få sin försörjning.⁹⁰ Det var med Hjalmar som Gertrud Lilja hade mest kontakt i syskonskaran. Mellan 1902 och 1924 brevväxlade de flitigt och Liljas brev finns bevarade på Lunds universitetsbibliotek. Lilja skrev rent dessa brev på sextiotalet och fortsatte sedan att skriva kommentarer till dem och lade stor vikt vid dem. I ett brev till Gerhard Bonnier 1962 skrev hon och undrade om förlaget vore intresserade av att publicera breven. ”Breven är [---] ingalunda skrivna av en författare, men de utgör nog den mest äkta självbiografi som överhuvud kan tänkas, utan en snegling åt publiken. Min bror stod mig mycket nära, och allt jag kände, tänkte och upplevde, vräkte jag över honom.”⁹¹ Breven utgavs emellertid inte. I december samma år skrev Lilja till Gerhard Bonnier igen och menade nu att breven nog skulle uppfattas av läsare som trista, då de inte handlar om märkliga människor eller händelser. Detta trots att Bonniers var mycket villiga att publicera brevsamlingen.⁹² Förlaget ville vid denna tidpunkt att Gertrud Lilja skulle skriva sina memoarer, och gärna i dem skildra sin småländska barndom, då man från förlagets håll var övertygade om att en sådan bok skulle sälja. Lilja ville inte skriva sin självbiografi och hon ändrade uppfattning om breven och valde att inte ge ut dem. Kanske breven ändå uppfattades av Lilja som för utlämnande och personliga för att publiceras.⁹³ Breven ger en omfattande bild av Liljas ungdomstid och av inledningen på hennes författarskap. Att brevväxlingen slutar så abrupt 1924 beror troligtvis på att syskonen då med hjälp av stipendiepengar kunde resa till Tyskland tillsammans. Hjalmar Lilja fick sedan en tjänst i Emmaboda, endast en mil från barndomshemmet.⁹⁴

Redan 1911 fick Lilja reda på att hon hade ett ärftligt hörselsfel. Besöket hos öronläkaren beskrivs i ett brev till brodern och till detta brev har Lilja själv lagt till en förklaring skriven 1973. Läkarens utlåtande ”stängde två vägar för mig, vägen till studier och vägen till äktenskap (sjukdomen var ärftlig och kom jag i grossess skulle hörseln sjunka hastigare)”, skrev Lilja.⁹⁵ Även om familjens ekonomiska situation var ansträngd, så hade Lilja tänkt sig att ta studenten och bli lärarinna, något hon skriver om i brev till brodern redan 1907. Den tilltagande dövheten gjorde att hon istället fick gå på Tekniska Högskolan i Stockholm och bli ciselör.⁹⁶ Att det var smärtsamt för henne att ge upp drömmen om högre utbildning framgår tydligt i en rad brev från 1911.

⁹⁰ En skildring av vilka uppoffringar en familj fick göra för att kunna låta en son utbilda sig finns i Elisabeth Bergstrand-Poulsens självbiografi *Hök- får jag låna dina vingar? Ett stycke sanning, skriftligt och fotografiskt dokumenterat*, Stockholm 1940. Lilja och Bergstrand-Poulsen var jämgamla och växte båda upp i Långasjö. Flickorna konfirmerades tillsammans, blev båda författarinnor och höll kontakten med varandra sen Bergstrand-Poulsen gift sig med skulptören Axel Poulsen och flyttat till Danmark. Axel Bergstrand skriver i sin bok om systemen att det var Lilja som uppmanade Bergstrand-Poulsen att börja författa. Väninnorna blev båda kända som hembygdsskildrare och det finns likheter i deras författarkarriärer. Se Axel Bergstrand, *Elisabeth Bergstrand-Poulsen. En konstnärspersonlighet och hennes förhållande till samtiden*, Växjö 1968, s. 18.

⁹¹ Brev från Gertrud Lilja till Gerhard Bonnier 15/2 1962, Bonniers arkiv.

⁹² Brev från Gertrud Lilja till Gerhard Bonnier 14/12 1962, Bonniers arkiv.

⁹³ Det framkommer i brevväxlingen till Elsa Edmar att Lilja stundtals ångrade sitt beslut att skänka sina brev till LUB. I ett brev från februari 1981 skriver Lilja att ”Jag ångrar ibland att jag sänt mina brev till UB. Och jag ångrar Gertrud Liljas rum. Det enda riktiga – och det minst besvärliga – är att bära ut hinkar med aska.” Brev från Gertrud Lilja till Elsa Edmar febr. 1981 KB.

⁹⁴ Hermansson a.a.

⁹⁵ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 11/11 1911 med tillägg från 1973, LUB.

⁹⁶ Att ciselera betyder att jämna till metallytor eller dekorera dem med utsirade mönster. I ”Gertrud Liljas rum” i Långasjö finns några av Liljas metallarbeten bevarade.

Lilja fick också ge upp sin ungdomskärlek, i breven till brodern alltid kallad X. De hade i årtal ett platoniskt förhållande fram till 1921, då X. gifte sig med en yngre kvinna.⁹⁷



Gertrud som ciselör

Dövheten spelade en viktig roll för Lilja i hela hennes liv. Hon återkommer gång på gång i sina texter till det utanförskap ett handikapp medför. Den påverkade inte bara hennes utbildning, utan senare även hennes yrkesliv. 1920 kom Lilja till Ronneby efter flera svåra år i Stockholm där hon bland annat arbetat som emaljör på verkstadsgolvet med 150 kronor i månaden, vilket inte var en hög lön, och 9 timmars arbetsdag. Lilja hade svårt att klara sig på denna lön. I ett brev till brodern Hjalmar från 1920 beskriver hon att hon inte har råd med ett eget rum, utan får dela ett enkelt rum med en annan kvinna och i brev till modern från samma tid beskrivs hur Lilja inte hade råd att resa hem över julen och hur hon plågas av att sitta i sitt trånga och ogästvänliga klyffe i storstaden.⁹⁸ I Ronneby fick hon en timanställning som teckningslärarinna. Efter elva år på skolan fick hon

⁹⁷ I ett odaterat brev från 1921 skriver Lilja till brodern: "Det går små kval igenom mig när jag kommer ihåg att X. som bäst frossar i lycka och aldrig i livet skall känna sig ensam mer. Varför ska somliga slippa så lätt undan? Och varför ska det inte finnas några bestående värden? Och var jag ej en idiot som slösade så mycket djup och storhet och helighet och evighet på något som inte var. Det är som när man gått tusen mil mot en stad för att finna att staden ligger åt andra hållet eller aldrig funnits. Känslan är på pricken den. Trötthet, snopenhet, snopenhet, snopenhet," Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 1921, LUB.

⁹⁸ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 11/6 1920, LUB samt brev från Gertrud Lilja till Mathilda Helena Lilja, odaterade från 1915 – 1928, LUB. Troligtvis är brevet till modern från julen 1918. I den brevsamling som Gertrud Lilja skänkte till Långasjö hembygdsförening, finns ett brev från henne till brodern från 1918, där hon beklagade sig över att hon inte kunde komma hem över jul. Breven i denna samling är sorterade av Gertrud Lilja, men de flesta är antingen odaterade eller har

1930 inte den utlysta ordinarie tjänsten, då hon på grund av dövheten inte kunde få ett friskhetsintyg. Hon flyttade då hem till Långsjö för att författa på heltid.



Dövheten var också en viktig orsak till att hon levde så isolerat. Trots att Lilja bodde i Stockholm under långa perioder på fyrtio- och femtiotalen, besökte hon till exempel aldrig Bonniers. Hon skrev i ett brev till förlaget att hon väl borde komma upp och visa sig, när de nu haft kontakt med varandra i sexton år, men att hon är för blyg.⁹⁹ I en liten artikel från 1943 skrev hon målande om hur smärtsamt det är att vara döv och hur man i det längsta försöker dölja det, då man annars utsätts för löje och okänsliga kommentarer.¹⁰⁰ Lilja valde att leva ett mycket undanskynt liv och blev inte en synlig författare. Elsa Edmar berättar i en artikel hur Lilja efter långvarig och ihärdig övertalning gått med på att tala på Bokens dag i Malmö, men att hon i sista sekunden drog sig ur för att hon inte vågade.¹⁰¹ Gertrud Lilja ställde inte upp och talade i radio, hon visade sig inte på olika evenemang och det finns få intervjuer med henne.

Samtidigt är bilden av Lilja som en isolerad och blyg författare; en bild som Elsa Edmar i sina artiklar tydligt förmedlar kanske inte helt överensstämmande med verkligheten. Lilja brevväxlade till exempel med en rad författarkolleger som Johannes Edfeldt, Vilhelm Moberg, Astrid Varing och Py Sörman och hon syntes även på vissa evenemang i Stockholms kulturella värld. Bo Setterlind berättade vid ett tillfälle för Stig Hermansson att han träffade Lilja på en sammankomst hos Bonniers och att hon gjort ett starkt intryck på honom.¹⁰²

tillskrivna årtal och frågetecken från 1970-talet. I ett brev som troligtvis skrevs någon gång under 1915 skrev Lilja till Hjalmar och sa: "Jag undrar om jag skall lägga mig ned och dö nu när mina pengar är slut." Ett flertal av dessa brev tar upp växande ekonomiska problem och svårigheten att klara vardagen utan pengar,. Breven bevaras av Långsjö hembygdsförening.

⁹⁹ Brev från Gertrud Lilja till Ingalisa Munck 15/11 1940.

¹⁰⁰ Gertrud Lilja, "Över 70.000 döva i vårt land" i *Dövas vän*, nr.2 1943.

¹⁰¹ Elsa Edmar, "Gertrud Lilja - en förbisedd författare" i *Svensk litteraturtidning*, nr.1 1974.

¹⁰² Samtal med Stig Hermansson 6/4 1999.

Liljas brevväxlingar är intressanta ur en rad olika aspekter. Lilja diskuterade den nya tiden och det moderna med Johannes Edfeldt, hon skrev om gemensamma bekanta och Småland till Vilhelm Moberg och hon klagade över ekonomi och då främst arvodena från förlaget med Py Sörman. I svarsbrev från till exempel Sörman och Moberg syns en tydlig vilja från deras sida att träffas, men det framkommer att Lilja drog sig ur de flesta sammankomster. I ett brev från 1933 är Py Sörman bedrövad över att Gertrud Lilja inte kommit till Författarföreningens sammanträde, men i ett annat brev från samma år skrev Sörman att hon själv var lomhörd och förstod varför Lilja drog sig undan och inte ville till exempel gå upp till förlaget. De var båda oroliga för hur de bemöttes som döva.

Medvetandet om det om detta gör att jag t.ex. aldrig uppsöker förläggarna, trots att jag bor i samma stad, utan gör allt sådant per brev - Undra på att jag fann din dövhet sympatisk. – Men hur skall vi bära oss åt, när vi skall talas vid? - - Kom i alla fall! Det blir nog alltid någon råd!¹⁰³

De flesta av dessa brevväxlingar löpte under ett flertal år och gav i sig upphov till både nya kontakter och till ett visst samarbete. Vilhelm Moberg presenterade till exempel Lilja för författarkollegan Eva Berg och i brev till både Astrid Varing och Py Sörman går Lilja in i ett ivrigt intrigerande i Författarföreningen, där kollegerna påfallande ofta ondgör sig över Marika Stiernstedt, som ingen av dem tyckte om.¹⁰⁴ Vissa brevväxlingar tar av okända anledningar plötsligt slut, men när det gäller brevväxlingen mellan Lilja och Johannes Edfeldt, som var intensiv under 1920-30-talen, så avslutas den av Lilja, då hon blev sårad över att Edfelt inte tog med någon av hennes noveller, då han 1942 sammanställde novellsamlingen *Svenska noveller*.¹⁰⁵ Ulla-Britta Lagerroth skriver i sin biografi över Johannes Edfeldt att brevväxlingen med Lilja började 1926.¹⁰⁶ Det framgår av Edfeldts svarsbrev att de under flera år hade en intensiv diskussion och att de i alla fall bitvis delade en oro inför den moderna tiden i vardande.

Lilja fick alltså med tiden ett stort kontaktnät och det är svårt att se henne som en isolerad och undandragen författare. Hon kom påfallande sällan till evenemang och möten, men höll sig ändå à jour genom sina brevväxlingar.

1918 skrev Gertrud Lilja till brodern Hjalmar att hon vill författa. Brodern har då själv börjat dikta och samtidigt som Gertrud Lilja stödjer hans författarplaner, så uppmanade hon honom att först ta sin

¹⁰³ Brev från Py Sörman till Gertrud Lilja 1933 samt 7/9 1933, LUB.

¹⁰⁴ Se till exempel brev från Astrid Varing till Gertrud Lilja 18/1 1929, LUB och brev från Py Sörman till Gertrud Lilja 19/19 1933, LUB.

¹⁰⁵ Se brev från Elsa Edmar till Johannes Edfeldt 9/4 1981 och svar från Johannes Edfeldt till Elsa Edmar 1981, KB. Edfeldt säger i brevet till Edmar att han var medveten om att Lilja blev djupt besviken över att han inte tog med någon av hennes noveller i samlingen.

¹⁰⁶ Ulla-Britta Lagerroth, *Johannes Edfeldt. En författarskapsbiografi*, Stockholm 1993. Lagerroth skriver: "Henne gjorde Edfeldt till sin särskilt förtrogna, sedan han sommaren 1926 tagit initiativet till kontakt genom att i ett brev den 26 juni deklarerade den sympati han kände för hennes noveller. För Gertrud Lilja yppade han också sitt lidande under sjukdomstiden men medgav samtidigt, att den isolering som sjukdomen påtvingat honom haft det goda med sig, att han kunde skriva en rad dikter, vilka han nu i efterhand sände henne," s. 90. Lilja blev en "biktmoder", som Edfeldt även kunde skriva till om sin oro över att inte kunna bli en författare, se s. 106.

examen. 16/9 1919 skrev Lilja i ett brev från Köpenhamn att hon tror att hon kan få ihop en medelmåttig novellsamling.¹⁰⁷ I brevet framgår att hon hatade sitt arbete som ciselör, att hon oroades över sin dåliga fysik som blir sämre av det hårda arbetet och att hon var trött på fattigdomen. I brevväxlingen uppstår en diskussion om författandet där Lilja ofta intar en ytterst nykter position.

Konsten är bara att behärska melankolin, modellera om
den till livsbejakelse och sundhet - jag avskyr all
pessimistisk litteratur. Kan inte människan rå på sitt eget
livs elände utan låter det lysa i sina verk är det hennes
förbaskade skyldighet att hålla sig tyst.¹⁰⁸

Lilja framställde sig påfallande ofta som en amatörförfattare och tonade ner betydelsen av sitt skrivande. Hon skrev i ett brev från 1920 att författare är som andra olyckliga människor och att en bra bok är en bok som skildrar äkta känslor.¹⁰⁹ Första novellen ”Puckelryggen”, en novell om utanförskap och tragedin av att ha ett lyte, publicerades i *Idun* 1921.¹¹⁰ Två år senare kontaktade Lilja Bonniers.

Debut och etablering 1924–1936

När Lilja 1924 debuterade på Bonniers, anslöt hon sig till en växande grupp kvinnliga författare; en grupp som skulle komma att öka markant under de följande trettio- och fyrtiotalen. Att just dessa decennier kom att bli så produktiva för kvinnliga författare kan förklaras på olika sätt. Perioden föregås av 1880-tales omfångsrika kvinnolitteratur. Det fanns på 20-talet litterära förebilder för kvinnor i större utsträckning än förr. Lilja hade till exempel läst Victoria Benedictsson och låtit sig inspireras av henne.¹¹¹ Hela bokproduktionen i Sverige ökade också från mitten av tjugotalet och det fanns mer utrymme för debutanter än tidigare. Samhället genomgick stora förändringar och alltfler människor hade tillgång till utbildning och hade möjligheten att läsa och köpa böcker. Både löner och mängden av fritid ökade och det var goda tider för förlagen. Det kan emellertid vara viktigt att påminna om att de vanligaste böckerna i fattiga lantbrukarhem fortfarande var Bibeln och psalmboken. Det var medelklassen som nu började köpa och läsa alltfler böcker.¹¹²

¹⁰⁷ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 16/9 1919, LUB.

¹⁰⁸ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 24/3 1920, LUB.

¹⁰⁹ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 27/2 1920, LUB.

¹¹⁰ Lilja skriver 1937 i ”När jag debuterade i *Idun*” i *Idun, Jubileumsskrift på 50 - årsdagen 1937* att kontakten med dåvarande redaktören Ernst Högman som hon inledde 1921 öppnade ett helt nytt perspektiv för henne, då han rådde henne att fortsätta att skriva. ”Den väg, det gav mig mod att slå in på, förde mig fram till harmoni, ja, längre - till något, som i ögonblick av världs - och självförgäten skaparglädje liknar lycka, se s. 92. Det ska tilläggas att detta är en av de få gångerna som Lilja uttalar sig odelat positivt om sitt författarskap.

¹¹¹ Eva Heggstad skriver i *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, (diss.) Uppsala 1991 att å ena sidan debuterar ett stort antal kvinnliga författare under 1880-talet och skapar därmed en kvinnlig författarroll. Men å andra sidan: ”[d]en kvinna som ville ägna sig åt att skriva måste alltså både söka sig en plats i en manligt dominerad offentlighet och en yrkesidentitet med fär kvinnliga förebilder allt under det att diskussionsvägor gick höga när det gällde kvinnans ställning i ett samhälle stätt i stora förändringar”, s. 49.

¹¹² Johan Svedjedal, *Bokens samhälle. Svenska bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887-1943*, Stockholm 1993, s. 346 ff.

Mellan 1926-30 gavs det ut 13420 titlar i Sverige varav 27 % var skönlitterära. De följande tio åren steg utgivningen långsamt, men andelen skönlitterära texter var konstant.¹¹³ Av dessa texter var många skrivna av kvinnor och Gertrud Lilja kom att ansluta sig till en växande grupp kvinnliga författare. Pia Lamberth visar i sin artikel "Som ensamma fyrar i natten"? att det under åren 1920-39 fanns mellan fyra och femhundra aktiva kvinnliga författare i Sverige.¹¹⁴ Av dessa författarinnor fanns det ett flertal som endast publicerade en bok, men till exempel så många som 39% av trettioalets debutanter fortsatte ändå att skriva.¹¹⁵ Trots de hinder som mötte de kvinnliga författarna, så fick de från och med denna tid en jämförelsevis stor plats i svensk skönlitterär utgivning.¹¹⁶

Det kan vara intressant att sätta in Gertrud Lilja i ett större perspektiv eftersom hon inleder sitt författarskap i en tid då så många kvinnor börjar skriva. Hindren för en kvinna som ville bli författare var fortfarande många.

Brist på uppmuntran, tidskrävande ansvar för hemmet, sämre möjligheter till utbildning och resor, sämre ekonomi och brist på kontakter inom tongivande litterära kretsar var några av de yttre hinder för kvinnor som ville bli författare -hinder som kunde urholka viljan och leda till bristande självförtroende. Men också de kvinnor som faktiskt gav ut böcker mötte särskilda hinder. Att de ofta skrev i genrer med lägre anseende gjorde att de löpte större risk att sållas bort av litteratursamhällets smakdomare.¹¹⁷

Johan Svedjedals beskrivning, som täcker in de flesta av de svårigheter en kvinnlig författare hade, kan i flera hänseenden anknytas till Liljas liv och författarskap. Men när Lilja i september 1923 skickade in sin första novellsamling till Bonniers var hindren få och framkomligheten stor. Det kan vara läge att påminna om att det nu också fanns ett behov av fler kvinnliga författare. Dels på grund av den växande genusproblematiken som nu började diskuteras i offentligheten, vilket gjorde att det fanns ett stort intresse för romaner som anknöt till dessa diskussioner och framför allt dels på grund av det växande antalet kvinnliga konsumenter som nu läste och framförallt köpte böcker.

¹¹³ Ibid. s. 392. Se också Anders Petterson, Per Rydén, Jan Thavenius, *Litteraturen i siffror, En sammanställning*, Lund 1970 s. 23. Siffrorna kan jämföras med siffror från åren 1966-70, då det gavs ut 36561 titlar varav 19 % var skönlitterära, s. 7 appendix.

¹¹⁴ Pia Lamberth, "Som ensamma fyrar i natten? En främst kvantitativ undersökning av kvinnliga svenskspråkiga författares aktivitet 1900-1949" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* nr.3 1991, s. 33.

¹¹⁵ Ibid. s. 34.

¹¹⁶ Se Svedjedal, a.a. s. 397 där han visar att kvinnorna stod för 31,1% av den berättande prosan mellan åren 1916-1940.

¹¹⁷ Ibid. s. 397.

Förhållandet till förlaget

1923 var Bonniers etablerat som ett ledande bokförlag i Sverige. Bonniers startade sin verksamhet 1837 och kom bland annat att dominera utgivningen av skönlitteratur i Sverige på trettioalet.¹¹⁸ Bonniers var och har fortsatt att vara ett högstatusförlag; ett förlag som hjälpt fram stora delar av den nya svenska litteraturen. Att nya litterära strömningar föds i samspel mellan författare och förlag menar Lars Furuland i essäsamlingen *Ljus över landet*:

Karl Otto Bonnier förde nittiotalisterna till nationell storhet och nobelpris, hans son Tor Bonnier lanserade 10-talisterna som den bildade svenska borgerlighetens moderna prosadiktare och psykologer, och Gerhard Bonnier i tredje generationen gav äntligen den lyriska modernismen en framträdande roll i förlagets utgivning genom att acceptera 40-talisterna.¹¹⁹

Då Bonniers redan på tjugotalet under mer än trettio år gått i bräschen för det nya och profilerat sig som ett kvalitetsförlag, hade förlaget också högt anseende. Förlaget hade också ett intresse att utvidga och öka sin utgivning under denna tid. Caroline Graeske visar i sin studie av Stina Aronson att Bonniers på 1920-talet satsade på okända kvinnliga författare.¹²⁰ Påfallande många av de kvinnor som debuterar på det litterära fältet under 1920- och början av 1930-talet i Sverige gör det med Bonniers hjälp.

Vad fick då Gertrud Lilja för fördelar då hon debuterade just på Bonniers? Honoraret var blygsamt och det påpekades i ett brev från Tor Bonnier till Gertrud Lilja att de flesta poeter och novellförfattare var nöjda med att få sina debutböcker utgivna utan honorar.¹²¹ Rent ekonomiskt gav det inga fördelar att debutera som en Bonnierförfattare, men det fanns andra mycket positiva aspekter med att tillhöra det prestigefyllda förlaget.

Ju högre status förlaget har, desto högre status får den författare som utkommer där- och förbättrade chanser till respektfull behandling, förstadsrecensioner med mera[--]Ljuset från tidigare litterära framgångar faller också över den sentida debutanten, nybörjarförfattaren som med ens tagit sig in i kvalitetsförlagets magiska cirkel.¹²²

¹¹⁸ Bonniers gav ut 95 % av de författare som fick Samfundet De Nios pris åren 1921-48 och av svenska författare som fick Nobelpriset gav Bonniers ut fem av sex. Svedjedal skriver: "De framåtsyftande svenska författarna hade anlitat Bonniers så länge att en bok från förlaget nästan automatiskt sågs som framåtsyftande" *ibid.*, s. 626.

¹¹⁹ Furuland, a.a., s. 287.

¹²⁰ Caroline Graeske, *Bortom ödelandet. En studie i Stina Aronsons författarskap*, (diss.) Stockholm/Stehag 2003, s. 29.

¹²¹ Brev från Tor Bonnier till Gertrud Lilja 19/2 1924, Bonniers arkiv. Jämför med Graeske, a.a., s. 29 som beskriver hur Bonniers ansåg att Aronson som debutant fick nöja sig med ett "anspråkslöst" honorar.

¹²² Johan Svedjedal, *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier*. Smedjebacken 1994. s. 26

Lilja fick sin debutbok recenserad i alla de stora dagstidningarna och under större delen av sitt författarskap uppmärksammades en ny bok av henne av en stor grupp litteraturkritiker. Bonniers presenterade också hennes verk för presumtiva läsare i stora annonser i dagspressen.

För att förstå Bonniers inställning till Gertrud Liljas författarskap är det viktigt att komma ihåg att förlaget alltid haft en bred utgivning. På Bonniers fanns det på tjugo-trettiotalen utrymme att publicera både den nya modernistiska lyriken och ett mer traditionellt och publikvänligt berättande.

Förlagets intressen var både kortsiktiga och långsiktiga: att skaffa förlaget större vinster och att hålla ställningen som Sveriges förnämsta skönlitterära förlag i förbund med de nya idéerna och de nya estetiska impulserna.¹²³

Att Bonniers tjänat betydligt mer ekonomiskt på till exempel sina kvinnliga romanförfattare än på mycket av den lyrik de publicerat är självklart. Då som nu behövde Bonniers publikvänliga författare som sålde i stora upplagor för att kunna ha råd att ge ut den smala litteraturen som inte nådde många köpare. Vilket naturligtvis färgat förlagets inställning till en författare som Lilja.

När Lilja debuterade 1924 hade hon en besvärlig ekonomisk sits. Då Lilja inte hade en fast lärartjänst i Ronneby, hade hon en låg inkomst. Av ett brev från 1921 till brodern går det dessutom att utläsa att det länge behövts pengar hemma. Modern kunde inte klara sig själv ekonomiskt och barnen fick bidra till hennes försörjning.¹²⁴ Att Lilja var missnöjd med sitt honorar för *Den besvärliga gåvan* syns tydligt i ett brev till Hjalmar Lilja från 1924. Lilja kommenterade i brevet att hon fick bättre betalt då hon publicerar noveller en och en i tidskrifter.¹²⁵ Lilja fick dessutom vänta ett helt år innan hon fick honoraret från Bonniers.¹²⁶ Lilja fortsatte att under hela sitt författarskap publicera noveller främst i *Idun*, i *Bonniers Veckotidning* och i *Bonniers litterära magasin*.¹²⁷ Hon medverkade också i en rad olika jultidningar, till exempel *Julkvällen* och *Vid julbrasan* och då ofta med humoristiska noveller i hembygdsmiljö. Sammanfattningsvis kan sägas att hon under hela sitt författarskap fick bättre betalt per enskilda novell publicerad i en tidskrift än per novell i novellsamling. De exemplen på ekonomiska villkor jag har för enskilda noveller visar att Lilja fått högre honorar för noveller publicerade i *Bonniers Veckotidning* än noveller publicerade i *Bonniers litterära magasin*. De högsta honoraren gavs för noveller publicerade i

¹²³ Johan Svedjedal, *Bokens samhälle. Svenska bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887-1943*, Stockholm 1993, s. 629.

¹²⁴ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 1921, LUB.

¹²⁵ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja 1924. I samma brev uppmanar hon brodern att lägga författarplanerna på hyllan och istället ta sin magisterexamen, LUB.

¹²⁶ Brev från Gertrud Lilja till Åke Bonnier 6/4 1925, Bonniers arkiv.

¹²⁷ *Idun* som etablerades redan 1887 var länge en av de populäraste svenska veckotidningarna och lades inte ner förrän 1967. Under tiden som tidningen publicerade Liljas noveller förändrades den inte mycket. Till skillnad från till exempel en tidning som *Husmodern* vände sig *Idun* till medelklasskvinnor. Britt-Louise Wersäll skriver i sin avhandling: ”*Idun* var mer inriktad på att reflektera den intellektuella eliten, särskilt den kulturella[---]*Idun* gav anvisningar om hur kvinnan med högre social status skulle föra sig i hemmet och vilka kulturella begivenheter som var av intresse. Se Britt-Louise Wersäll, *Veckotidningsnovellen 1950-1975. En sociologisk analys*, (diss.), Lund 1989, s. 32. *Bonniers Veckotidning* startades av förlaget 1920, men blev inte en stor succé. 1929 omvandlades den till *Bonniers Månadstidning*, som fortsättningsvis gavs ut in på sextiotalet. Se Lisbeth Larsson, *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, Lund 1989, s. 105, 126 f.

jultidningar.¹²⁸ Honoraren för noveller publicerade i *Bonniers litterära magasin*. var konstanta från 1924 fram till 1934, då Lilja höjde priset på dessa.¹²⁹

Att Liljas honorar för novellsamlingarna inte varit så höga (se tabell 1 i bilaga 1) är emellertid inget anmärkningsvärt. Novellsamlingar har alltid varit svårsålda och fått lägre honorar än romaner.¹³⁰ Lilja fortsatte att under hela sitt författarskap dryga ut sina inkomster med att skriva för tidskrifter, något hon som författare inte var ensam om. Svedjedal noterar i sin undersökning av trettioalet att flertalet författare också publicerade texter i tidskrifter och dagstidningar, vilket säkert till en viss del haft ekonomiska orsaker.¹³¹

För att belysa de ekonomiska villkor Gertrud Lilja hade med Bonniers har jag jämfört hennes arvoden från trettioalet med tre andra författares arvoden från samma tid. (se tabell 2 i bilaga 1). Från och med utgivningen av *Paulina* 1927, vilket var Liljas första roman, fick hon standardvillkoren från Bonniers, vilket betydde att hon från och med 1927 fick betalt per ark. Då novellsamlingar som tidigare nämnts, alltid fått lägre honorar, har jag jämfört de ekonomiska villkoren för romanerna. Lilja gav under denna första period ut fyra romaner; *Paulina* 1927, *Bergakungen* 1930, *Stundom en idyll* 1934 och *Kvinnorna i släkten* 1936 (se tabell 2.)¹³² Jag har jämfört Liljas honorar med Irja Browallius honorar för *Elida från Gårdar* 1938, en roman som blev en av Bonniers storsäljare det året och kom ut i över 10.000 ex.¹³³ De andra honoraren jag jämfört med är Ivar Lo-Johanssons för *Bara en mor* 1939 och Vilhelm Mobergs för *Mans kvinna* 1933. Jag valde medvetet kända hembygdsromaner med kvinnoproblematik som blivit mycket populära och jag var bland annat intresserad av att se om det fanns en skillnad i vad kvinnliga respektive manliga författare betalades. Skillnaderna mellan honoraren visade sig vara marginella och i stort hade dessa fyra författare samma ekonomiska villkor hos Bonniers. Jag vill påpeka att jag endast jämfört honoraren för den första upplagan och inte villkoren för ytterligare upplagor.¹³⁴ Naturligtvis är materialet för litet för att säga något uttömmande om hur Bonniers betalade sina författare på trettioalet, men det går i alla fall inte att påvisa någon klar ojämlikhet mellan kvinnliga och manliga romanförfattares honorar vid denna tid utifrån mitt material.

Trots att Gertrud Lilja vid ett par tillfällen i perioden 1924-1936 fick vänta på sina arvoden, fick hon alltså tidigt bra villkor på förlaget för sina romaner. Att Lilja var en uppskattad författare som man väntade sig något av, kan man utläsa av att hon redan 1926 efter att ha publicerat två novellsamlingar, fick 1500 kronor ur Albert Bonniers stipendiefond.¹³⁵ Albert Bonniers stipendiefond hade skapats 1901 av Karl Otto Bonnier och hans systrar till minne av fadern Albert Bonnier. Fonden hade till uppgift att stödja unga författare (alla stipendiaterna skulle vara under fyrtio år) och blev en markering mot Svenska Akademin. Svenska Akademin delade ut de stipendiepengarna till författare, vilka avsattes av svenska staten från skattemedel. På Bonniers ansågs det att

¹²⁸ Brev från Åke Bonnier till Gertrud Lilja 9/4 1925, Bonniers arkiv.

¹²⁹ Brev från Gertrud Lilja till Georg Svensson 4/4 1934, Bonniers arkiv.

¹³⁰ Se till exempel brev från Tor Bonnier till Gertrud Lilja 28/9 1937, där han skriver om förlagets svårigheter att få novellsamlingar sålda i större upplagor, Bonniers arkiv.

¹³¹ Svedjedal, a.a. s. 368 ff.

¹³² I jämförelsen har jag även räknat med romanen *Så leva vi från* 1938.

¹³³ Ibid. s. 809 ff.

¹³⁴ I ett avtal med Bonniers har jag åtagit mig att inte lämna ut några exakta siffror.

¹³⁵ Lilja fick 1500 kronor 1926, 1930, 1938 och 1940.

Svenska Akademin inte gynnade den nya litteraturen, utan endast premierade äldre och erkända författare. Albert Bonniers stipendiefond kom så att främst ge pengar till unga debutanter.¹³⁶

Svedjedal visar i sin genomgång av vilka författare som fått stipendier att det främst var unga manliga debutanter som fick pengar. Mellan 1923-32 var bara 25 % av stipendiaterna kvinnor.¹³⁷ Margareta Fahlgren diskuterar kvinnliga författare och stipendier och priser i artikeln ”Att få eller inte få” och visar att det varit betydligt svårare för kvinnor att få till exempel stipendier än för män. För kvinnliga författare gäller delvis andra regler än för manliga. Fahlgren noterar att om en kvinnlig författare ska kunna få en stark ställning på fältet, om hon ska belönas med stipendium och priser och kunna behålla sin starka ställning, så måste den kvinnliga författarens texter kunna ”inordnas i en etablerad, prestigefylld strömning [...]”.¹³⁸ För en kvinnlig författare kan det bli en ödesdigert dom att bli förd till en populär och lägre värderad genre. Det är därför intressant att notera att Lilja får dessa prestigefyllda stipendier i början av sin författarkarriär.

Det kan vara intressant att se vilka andra kvinnliga författare som fick pengar samma år som Lilja. 1926 fick förutom Lilja även Berit Spong och Annie Åkerhielm pengar. Spongs novellsamling *I Östergyllen* blev samma år en bästsäljare på Norstedts förlag med 12.000 ex.¹³⁹ 1930 fick Lilja 1500 kronor igen. Hon hade då kommit ut med ytterligare tre böcker; romanerna *Paulina* 1927 och *Bergakungen* 1930, samt novellsamlingen *Människor* 1928. Detta var kvinnornas år när det gällde utdelningen av stipendiepengar. Förutom Lilja fick Agnes von Krusenstjerna, Ingeborg Björklund, Maj Hirdman och Hertha Odeman pengar. 1500 kronor var vid denna tid mycket pengar, men bortsett från den ekonomiska vinsten var det naturligtvis en ära att få detta stipendium. ”På ett plan är stipendier inget annat än litteraturkritik översatt i sedlar och mynt”, skriver Svedjedal.¹⁴⁰

Trots tillskottet av stipendiepengar hade Lilja det fortsatt besvärligt ekonomiskt. När hon lämnade Ronneby och flyttade hem till Långasjö, var hon tvungen att delvis bygga om barndomshemmet, vilket kostade. Samma år, 1933, kontaktades hon av Birger Wahlströms förlag, som undrade om de fick ge ut hennes äldre verk i en ny upplaga. Lilja frågade Bonniers om lov och betonade sina ekonomiska problem, och Bonniers visade sig vara mycket angelägna om att behålla Lilja som sin författare. De erbjöd henne att ge ut hennes noveller i en billighetsupplaga, vilket betydde extra honorar för Lilja. Lilja stannade då på förlaget.¹⁴¹

Av förlagskorrespondensen får man en tydlig bild av att Lilja från 1927 och framåt var en populär författare som Bonniers månade om. *Kvinnorna i släkten* 1936 blev hennes största försäljningssuccé, men de tidigare romanerna sålde inte alls dåligt och till och med novellsamlingarna blev så pass uppmärksammade att de översattes till tyska.¹⁴² I och med att Lilja blivit en alltmer populär och läst författare, kom hennes förhållande till förlaget att förändras något. Förhållandet mellan författare och förläggare är ofta mångfacetterat och ofta subtilt och påverkas även av vem som konsumerar författarens produkt. Lars Furuland skriver:

¹³⁶ Se *Albert Bonniers Stipendiefond för svenska författare*. Skrift sammanställd 1951 av Sven Barthel, reviderad 1986 av Bengt Emil Johnsson, Stockholm 1986.

¹³⁷ Svedjedal, a.a. s. 602.

¹³⁸ Margaretha Fahlgren, ”Att få eller inte få, Kvinnliga författare och litterära priser i Sverige 1945-1991” i *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr. 3-4 1995, s. 94.

¹³⁹ Svedjedal, a.a., s. 809 ff.

¹⁴⁰ Johan Svedjedal, *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier*, Smedjebacken 1994, s. 107.

¹⁴¹ Se bland annat brev från Tor Bonniers till Gertrud Lilja 9/5 1933, Bonniers arkiv.

¹⁴² Redan i oktober 1925 fick Lilja ett erbjudande att få *Den besvärliga gåvan* översatt till tyska.

Mellan författaren och företrädaren för olika led i systemet förekommer en viss återströmning, en *feedback*, handgripligen genom exempelvis läsarbrev till författaren eller förläggaren, indirekt men påtagligt redan genom det förhållandet att en viss författare genom upprepade bok- eller tidningsköp av i stort sett samma personer får en 'egen' publik som ekonomiskt bär upp hans författarskap och även ideellt kan utgöra ett stöd.¹⁴³

Redan i början av 1930-talet började Bonniers ge signaler till Lilja på hur de tyckte att hon skulle skriva och vad de tyckte att hon skulle skriva om. På våren 1934 skickade Lilja in manuskriptet till *Stundom en idyll* till Bonniers. Romanen accepterades, men Tor Bonnier skrev till Lilja att "[v]ad man möjligen skulle kunna invända är att boken - eller rättare dess personer - äro alltför spirituella. Alla de kvicka replikerna ger arbetet en ton av 'litteratur', som en större publik kanske reagerar emot."¹⁴⁴ Det finns återkommande signaler som visar att förlaget inte ville att Lilja skulle bli en för "litterär" författare.

Redan nu ansåg Bonniers att Lilja hade en stor kvinnlig läsekrets, som kanske kunde bli avskräckt om hon började skriva för svårt. Att Liljas böcker sålde bättre och bättre syns i upplagesiffrorna, men frågan är hur hennes publik egentligen såg ut och hur den påverkades av Bonniers ändrade marknadsföring. Till en början kan sägas att det inte finns något som tyder på att Bonniers genomfört någon typ av undersökning för att kontrollera vem det var som främst köpte till exempel Gertrud Liljas böcker, men från och med 1930-talet och framåt framgår det tydligt att förlaget tror att Liljas böcker köptes av kvinnor. Jag kommer att återkomma till hur Bonniers allt tydligare börjar marknadsföra Lilja som en "kvinnoöförfattare" genom att till exempel annonsera i veckotidningar och då lansera henne tillsammans med kvinnliga författare. Denna marknadsföring påverkade naturligtvis köpare och fick till följd att fler kvinnor köpte Liljas böcker. Hur mycket av Liljas popularitet bland sin samtids kvinnor som skapats av denna marknadsföring är naturligtvis omöjligt att säga och lika svårt är det att uttala sig om vem som egentligen köpte hennes böcker.

Två år senare skickade Lilja in manuskriptet till *Kvinnorna i släkten* och fick då samma typ av kommentarer som hon fått till *Stundom en idyll*. Tor Bonnier skrev berömmande om boken, men tillade att "författaren på åtskilliga ställen uttrycker sig väl litterärt om bokens enkla personer."¹⁴⁵ Lilja kände sig uppenbarligen träffad av kritiken för vid ett senare tillfälle försvarar hon romanen; detta i diskussionerna om romanens omslag. Det kontroversiella omslaget till *Kvinnorna i släkten*, där tre kvinnor släpar på ett kors, vilket är nära att krossa dem, gjordes av Thor Fagerkvist. Bonniers ansåg att omslaget inte riktigt var så populärt som de skulle önska, men de lät Lilja bestämma huruvida det skulle ändras eller inte.¹⁴⁶ Lilja tyckte om omslaget, men

¹⁴³ Lars Furuland, "Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsfält" i *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*. a.a., s. 43.

¹⁴⁴ Brev från Tor Bonnier till Gertrud Lilja 11/3 1934, Bonniers arkiv.

¹⁴⁵ Brev från Tor Bonnier till Gertrud Lilja 24/6 1936, Bonniers arkiv.

¹⁴⁶ Brev från Tor Bonnier till Gertrud Lilja 17/99 1936, Bonniers arkiv.

ville att Fagerkvist skulle ta bort de smådjävlar som ursprungligen sprang fram och tillbaka mellan fötterna på kvinnorna. Hon skrev: "Även om jag försökt göra min bok underhållande, är den ju ingalunda blott en förströelseroman, varför jag tycker att det är mycket bra att omslaget understryker allvaret i den."¹⁴⁷

Gertrud Lilja hade inte ett unikt förhållande till Bonniers förlag, vilket bland annat framkommer i brevväxlingen mellan henne och Py Sörman. Sörman var också en Bonnierförfattare och behandlade ofta ekonomiska frågor i sina brev till Lilja. Förhållandet till Bonniers beskrivs ofta som problematiskt och Sörman uppmanade i ett brev från 1934 Lilja att söka understöd från Författarföreningen för att kunna stå mer ekonomiskt fri gentemot förlaget. Sörman skrev: "Här ska jag behöva sälja mig till Bonniers som noggrant utnyttjar situationen, så ofta det gäller att bestämma storleken av ett honorar".¹⁴⁸ Senare samma år återkommer diskussionen av förlaget i brevväxlingen och Sörman beskrev hur stressande hon tyckte att det var att få dubbla signaler från förlaget.

Jag fick inga komplimanger av något slag för mitt manus. Tvärtom nämnde de, att det endast var 'med viss tvekan', som de var villiga att ge ut det. Men samtidigt godtog de utan prut, de villkor jag uppställt rörande honorar, och de var ändå allt annat än blyga - för mina nuvarande förhållanden! - Än en gång: Vad sägs? Skulle herrarna på sista tiden hemfallit åt välgörenhet? - Ja, vad ska man tro, när de 'tvekar' - men alls inte prutar?¹⁴⁹

Samtidigt som Sörmans brev återkommer till att Lilja hållit på sin värdighet och vägrat att sälja sig, innehåller breven en bild av Bonniers som en maktfaktor vilken inte alltid var lätt att värja sig emot. I ett odaterat brev, som troligtvis är skrivet mellan 1934-35 skrev Sörman till Lilja om möjligheterna att byta förlag:

Du får inte ditt manus tillbaka! – Tro - eller hoppas! – ingenting i den vägen! Bonniers har säkert tjänat bra på dig, och de släpper dig aldrig ifrån sig! Åtminstone inte förrän du är mördad och avdagatagen som författare! - Och den proceduren är visst inte ens påbörjat, när det gäller dig?!¹⁵⁰

Sörman klagade i breven över att hon blivit en alltmer "billig" författare, både när det gällde honorar och innehåll och återkom då och då till att hon och Lilja kanske skulle byta förlag. Som nämnts hotade Gertrud Lilja då och då med att byta förlag, vilket för henne verkade fungera som en strategi för att få som hon ville. Lilja var inte maktlös mot Bonniers, även om det finns tydliga tecken i förlagskorrespondensen att hon uppfattade det så.

¹⁴⁷ Brev från Gertrud Lilja till Tor Bonnier 18/9 1936 Bonniers arkiv. För en vidare diskussion om turerna kring Thor Fagerkvists omslag se *Boken och konstnären. Albert Bonniers förlag 150 år*. Katalog från nationalmuseet. Stockholm 1987, s. 24.

¹⁴⁸ Brev från Py Sörman till Gertrud Lilja, 15/1 1934, LUB.

¹⁴⁹ Brev från Py Sörman till Gertrud Lilja, Palmsöndagen 1934, LUB.

¹⁵⁰ Brev från Py Sörman till Gertrud Lilja, odaterat, LUB.

Mottagandet

När Lilja debuterade 1924 var recensionsapparaten redan väl utvecklad. I och med att det nu utkom nästan dubbelt så många böcker som vid sekelskiftet och det omöjliga gick att recensera dem alla, blev det nödvändigt att välja mer aktivt vilka böcker som skulle tas upp. Per Rydén skriver i sitt kapitel om 1920-talets litteraturkritik ur *Domedagar* att "[i] takt med materialets tillväxt har det också utbildats mer eller mindre strikta principer för vilka böcker som normalt uppmärksammas. De ska vara nya och allmänintressanta och av en viss kvalitet."¹⁵¹ Rydén kallar perioden 1907-1928 för: "De stora kritikernas tid" och den störste av dem alla var naturligtvis Fredrik Böök.¹⁵² Böök recenserade aldrig en bok av Lilja, men väl böcker av Liljas författarkolleger. Han hjälpte fram Gurli Hertzman-Ericson, då hans positiva recensioner gjorde att hon slog igenom med *Huset med vindskuporna* 1923.¹⁵³ Berit Spong fick också mycket positiva recensioner av Böök för sin debutbok *Högsal och örtagård*, vilket hjälpte hennes fortsatta karriär.¹⁵⁴ Även Liljas väninna Elisabeth Bergstrand-Poulsen fick lysande recensioner av Böök för *Värendskvinnor i Långasjösocken i bilder och ord* 1926.¹⁵⁵ I en intervju 1981 talade Lilja om hur besviken hon var över att inte bli uppmärksammas av Böök och hur detta enligt hennes mening varit en orsak till att hon blivit bortglömd, vilket jag kommer att diskutera vidare i kapitel 4.¹⁵⁶

På 1920-talet var det fortfarande dagspressen som var det viktiga organet för litteraturkritiken och Liljas debutbok *Den besvärliga gåvan* kom att recenseras i alla de stora tidningarna. Samlingen togs väl emot och det finns flera gemensamma drag i recensionerna. Liljas novellteknik jämfördes med Hjalmar Söderbergs och Victoria Benedictsson, den mörka tonen i samlingen diskuteras och flera recensenter noterade att debutförfattaren väl behärskade novellhantverket.¹⁵⁷ Debutsamlingen som trycktes i en mindre upplaga inspirerade inte till några större diskussioner på litteratursidorna, men anmäldes och presenterades positivt och utförligt i ett stort antal tidningar.

När Liljas nästa novellsamling *Den ensamma* publicerades två år senare fick hon i mycket liknande recensioner. Den psykologiska inlevelsen premierades och det påpekades gång på gång att hon väl behärskar det lilla formatet. Sten Selander skrev i *Bonniers Veckotidning* att hon är en författare som kommer att bli stor i svensk litteratur.¹⁵⁸ Denna hoppfulla ton märks i flera recensioner. Man tror att Gertrud Lilja kommer att bli en intressant och betydande författarinna. Anders Österling skrev till exempel att han hoppades att Lilja fick fler läsare till denna samling än hon fick till debutsamlingen för det var hon värd.¹⁵⁹ Anders Österling kom att recensera flera av Liljas böcker i början av hennes författarskap. Utdrag ur hans positiva recensioner pryder de flesta av Bonniers tidiga annonser, där Liljas böcker presenterades.

¹⁵¹ Per Rydén, *Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880*, Lund 1987, s. 195

¹⁵² *Ibid.* s. 470

¹⁵³ *Ibid.* s. 210

¹⁵⁴ Erik Hjalmar Linder, *Fyra decennier av nittonhundratalet*, Stockholm 1949, s. 269.

¹⁵⁵ Se Bergstrand, a.a. s. 46 ff. Bergstrand-Poulsen hjälptes även fram av Carl G. Laurin som såg till att hon blev väl omhändertagen av Norstedts förlag. Han blev även en nära vän till författarinnan och de brevväxlade i årtal. En stor del av den brevväxlingen finns bevarad i Laurinska brevsamlingen i Stockholm.

¹⁵⁶ Elsa Edmar, "Hon har ett gott öga till 'de elaka'", i *Läs-Femina*, nr.4 1981.

¹⁵⁷ Se G. Ullman, "En novellistisk debut" i *Svenska Dagbladet* 22/5 1924 samt Allan Bergstrand, "En märkelig novelldebut" i *Ny tid* 25/10 1924.

¹⁵⁸ Sten Selander, "Boken för veckan; Gertrud Liljas, *Den ensamma*" i *Bonniers Veckotidning* 18/9 1926.

¹⁵⁹ Anders Österling, "En ny författarinna" i *Svenska Dagbladet* 8/7 1926.

1926 hade Gertrud Lilja börjat slå igenom som författare. I *Bonniers Veckotidning* nr. 33 1926 intervjuade Lilja sig själv, då hon menade att hon var skräckslagen för intervjuare. Lilja är i hela artikeln noga med att framhålla sina brister. Hon är inte så "fullkomlig" som en kvinna ska vara, säger hon, då hon varken väver eller sjunger. Lilja beskriver sig själv som ett medelmåttigt hembiträde och säger mycket lite om sitt författarskap.¹⁶⁰

Efter två novellsamlingar som blivit framgångar hos kritikerna, men inte riktiga kommersiella framgångar, uppmanades Lilja av Bonniers att skriva en roman.¹⁶¹ Lilja skrev då romanen *Paulina* som kom 1927. Romanen behandlar ett offertema, där huvudpersonen tvingas ge upp sin ungdomsförälskelse då hon bär på en ärftlig sjukdom. *Paulina* fick ett betydligt svalare mottagande av pressen än de tidigare novellsamlingarna. Recensenterna tyckte inte att Lilja behärskade romanformen. Anders Österling skrev att romanen inte är lika fulländad som Liljas noveller och Sten Selander kallade romanen för en "utmanglad" novell och tyckte inte att Lilja lyckats i sin romandebut.¹⁶² Huvudpersonen Paulinas ångest och smärta anses av ett flertal recensenter inte riktigt trovärdig, vilket gör romanen melodramatisk.¹⁶³ Samtidigt är många av recensionerna mycket positiva till Lilja som författare. Selander jämförde henne till exempel med Hjalmar Bergman och skrev att hon "har hans frusna skepsis, hans trötta, tunnblodiga pessimism, hans omutliga sanningskärlek; och som han har hon ändå en droppe bittert vemod i botten av sin själ."¹⁶⁴

Efter publiceringen av *Paulina* blev Gertrud Liljas kontaktnät större. Kontakten med Vilhelm Moberg inleddes av att han skrev till henne i november 1928 och berömde romanen, och sa att han har stor "respekt" för *Paulina*, som person och att Lilja lyckats med att porträttera en "intelligent" kvinna.¹⁶⁵ Under 1920-talet påbörjades flera av de brevväxlingar som Lilja förde med författarkolleger. Några år tidigare hade Lilja fått kontakt med författarinnan Astrid Våring och den brevväxlingen utmärks också av diskussioner av varandras texter och av författarkolleger. I ett brev från 1929 ondgör sig till exempel Astrid Våring över "Böökeriet" bland litteraturkritikerna och tycker att det flesta av dem är osjälvständiga i sina omdömen.¹⁶⁶ Vid ungefär samma tid fick Lilja kontakt med Py Sörman och Hertha Odeman.

Om den blandade kritiken av *Paulina* påverkade Lilja är svårt att säga. Hon kommenterade den inte i korrespondensen med förlaget, men hon gick tillbaka till att skriva noveller och 1928 kom samlingen *Människor* ut. Novellerna möttes av en kritik som mycket liknande den de första två samlingarna fick. Anders Österling påpekade igen Liljas psykologiska inlevelse och beskrev henne nu som en viktig vardagsskildare.¹⁶⁷ I några av recensionerna jämförs nu Lilja med andra kvinnliga författare. Carl Björkman såg likheter mellan henne

¹⁶⁰ Gertrud Lilja, "Intervju med mig själv" i *Bonniers Veckotidning* nr. 33 1926.

¹⁶¹ Brev från Åke Bonnier till Gertrud Lilja 20/12 1926, Bonniers arkiv.

¹⁶² Anders Österling, "Två författarinnor" i *Svenska Dagbladet* 16/12 1927 samt Sten Selander, "Fem nya romaner" i *Bonniers Veckotidning* 1/1 1928. Selander var överlag positivt inställd till mycket av Liljas tidiga produktion. Jämför med Graeske, a.a., som skriver att Selander var en förespråkare för en mer traditionell och idyllisk tjugotalsestetik, s. 102.

¹⁶³ Se Carl-August Bolander, "Ny prosa" i *Dagens Nyheter* 10/12 1927, F. (sign.) "En romandebut" i *Karlskronatidningen* 17/12 1927, samt Selander a.a.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Brev från Vilhelm Moberg till Gertrud Lilja 28/11 1928, LUIB.

¹⁶⁶ Brev från Astrid Våring till Gertrud Lilja 18/1 1929. Se Karin Edlund, "Länge ville man förmena oss rätten av att ha en historia. Studier i Astrid Vårings biografi och författarskap fram till andra världskriget", Opublicerad lic. avhandling, Umeå 1998, där Edlund diskuterar brevväxlingen mellan Våring och Lilja, s. 27 ff.

¹⁶⁷ Anders Österling, "Gertrud Liljas nya noveller" i *Svenska Dagbladet* 12/12 1928.

och Berit Spong och Anna Lenah Elgström satt Liljas mörka skildringar gentemot Elisabeth Bergstrand-Poulsens ljusa och idylliska och föredrog de senare.¹⁶⁸ Gertrud Lilja kom allt oftare att jämföras med andra kvinnliga författare och hennes författarskap sattes nu in i ett kvinnligt sammanhang. Man ansåg att det handlade om kvinnor och kvinnors problem. Om man vid novelldebuten jämförde Lilja med stora manliga författare som till exempel Hjalmar Bergman, så började hennes författarskap redan vid trettioalets början att knytas till andra kvinnliga författare, vars texter till viss del utspelar sig på landsbygden och som ofta skildrar kvinnors liv. Lilja hamnade alltså i en grupp av kvinnliga författare, som av recensenterna anses ha något gemensamt. Sten Selander recenserade till exempel inte bara *Paulina* i en recension från 1928 utan tog även upp Astrid Värings *Frosten* och Carl Björkman jämförde Lilja med Berit Spong i en recension av *Människor*.¹⁶⁹

Samma år hade Lilja en för henne ovanlig debattartikel, där hon svarade Sten Selander som klagat över den unga litteraturens stora intresse för bonderomantik. Lilja skriver att det är både publik och kritiker som gjort att bondeskildringarna kommit att dominera i ny utgiven litteratur och hon nämner både Elin Wägner och Berit Spong som två författarkolleger som haft stora framgångar med bondeskildringar. Lilja som vill försvara bondeskildringens plats i den svenska litteraturen gör sig också i sin artikel lustig över att Fredrik Böök varit så imponerad av en bonde, skildrad i en av Elisabeth Bergstrand-Poulsens böcker, som kunde dricka arton glas hallonsaft i följd.¹⁷⁰

Nästa bok som Lilja kom med var *Bergakungen* från 1930. Den blev ett genombrott för henne då hon nu fick fler läsare och därmed en kommersiell framgång. Redan 1931 började romanen översättas till tyska och den andra upplagan fanns ute i butikerna.¹⁷¹ Romanen skiljer sig från hennes tidigare verk då hon här experimenterar med ett manligt jag, vilket hon fick en hel del kritik för. Allan Bergstrand skrev att den manliga huvudpersonen fått för mycket av Liljas egna kvinnliga drag och Elin Wägner menade att huvudpersonen själv, kallad Bergakungen, är för subtil för att vara verklighetstroget manlig.¹⁷² Bergstrand var emellertid positiv till mycket i romanen och var en av de recensenter som nu ansåg att Lilja behärskade romanformen. Anders Quiding beskrev romanen som en konstnärligt högtstående roman, som höjer sig ur mängden.¹⁷³

Från och med trettioalet förändrades svensk litteraturkritik. Tidskrifterna blev nu ett viktigt forum (*Bonniers litterära magasin* fick en alldeles speciell ställning) och en ny inställning till litteraturen föddes. En vattendelare var naturligtvis publiceringen av antologin *5 unga* 1929. Rydén menar att i och med modernismens intåg var kritikerna tvungna att ändra sitt förhållande till texten och bli mer öppna och ödmjuka.¹⁷⁴ Debatterna om vad litteraturkritik skulle vara blev många och det diskuterades även vem som skulle skriva kritiken. Rydén

¹⁶⁸ Carl Björkman, "Gertrud Liljas 'Människor' " i *Nya Dagligt Allehanda* dec. 1928 samt Anna Lenah Elgström, "Livets och årets festdagar och människor" i *Socialdemokraten* 22/12 1928. Se Rydén a.a. s. 255ff för en diskussion om Berit Spong som fick stor uppmärksamhet på 20-talet inte minst för sina diktsamlingar.

¹⁶⁹ Sten Selander, "Fem nya romaner" i *Bonniers Veckotidning* nr.1 1929 samt Carl Björkman, "Gertrud Liljas Människor" i *Nya Daglig Allehanda* december 1928.

¹⁷⁰ Gertrud Lilja, "Litterära reflexioner över litteraturen" i *Bonniers Veckotidning*, nr.8 1928.

¹⁷¹ Se brev från Karl Otto Bonnier till Gertrud Lilja 18/2 1931.

¹⁷² Allan Bergstrand, "Novellist som romanförfattare" i *Arbetet* 15/12 1930 samt Elin Wägner (E.W.-ns.), "Tre böcker" i *Tidevarvet* 20/12 1930.

¹⁷³ Anders Quiding, "En ensam mans historia" i *Skånska Dagbladet* 9/12 1930.

¹⁷⁴ Rydén a.a. s. 245, s. 474 f.

nämner Ingeborg Björklunds upprop från 1933, där hon efterlyste fler kvinnliga kritiker.¹⁷⁵ Flera av de modernistiska författarna skrev recensioner under detta decennium och för Lilja kom Karin Boye att bli viktig, då hon var mycket positiv till Liljas böcker. Gunilla Domellöf skriver i sin avhandling om Boye som litteraturkritiker och författare om dennas önskan att recensionen skulle vara en analys, en diskussion av idéer och vad som ligger bakom dessa idéer; och att recensionen skulle redovisa vilka insikter ett verk gett en.¹⁷⁶ Boye ville bort från den traditionella kulturuppfattning som präglade tjugotalets litteraturkritik och ville att kritiken skulle öppna sig för de nya modernistiska texterna, vilket gör henne till en företrädare för den nya kritiken som nu långsamt börjar komma. Det går naturligtvis inte att ge en rättvis bild av det nya som sker under trettioalet när det gäller litteraturkritiken på ett par rader, men det viktiga i det här sammanhanget är att inställningen till den traditionella realistiska romanen långsamt förändrades. Man började kräva något mer av litteraturen, att den skulle vara nydanande och experimentell och utvecklande, vilket naturligtvis haft betydelse för hur man bedömt äldre författare som höll fast vid det gamla.

I början på trettioalet var Gertrud Lilja en tämligen omskriven författare. I en stor helsidesartikel från 1931 presenterade signaturen Clementine Lilja och Elin Wägner som två populära småländska författarinnor. Lilja beskrivs i artikeln som en blyg kvinna som inte vill synas och som ser sig själv som en amatör. Det enda område hon säger sig vara säker på är matlagning.¹⁷⁷ Sten Linder gav samma år ett längre porträtt av Lilja i *Ord och Bild*. Han beskrev henne i artikeln som en litterär outsider och ger en bild av henne, som kom att bli bestående och ofta återkommande i recensioner och artiklar: ”Gertrud Lilja är rätt och slätt en människoskildrare och håller sig i sitt motivval gärna till de små alldagliga tragikomedier, ur vilka det stundom lyckas henne att utlysa något av livets eviga och obevkliga rytmen.”¹⁷⁸ Äktheten sägs vara hennes främsta tillgång som författare och hennes huvudmotiv är bland annat tillkämpad livsglädje och ett starkt personligt sanningskrav.¹⁷⁹

Den bild som skapades av Gertrud Liljas författarskap där hennes skildringar av människors ofta mörka vardag lyftes fram, påminner mycket om den samtida bilden av Irja Browallius författarskap. Browallius beskrevs också av kritiker som mörk och pessimistisk med krav på äkthet och i hennes romaner lyftes ofta de inlevelserika porträtten fram vid sidan av landsbygdsskildringen.¹⁸⁰

Gertrud Liljas aforismsamling *Vid vägkanten* 1931 fick ingen större uppmärksamhet i pressen, men blev till förlagets stora förvåning en försäljningsframgång. Bonniers trodde inte alls på en aforismsamling och gav vid utgivningen inte Lilja ett arvode, men då första upplagan av boken snabbt såldes ut fick Lilja snart ett honorar.¹⁸¹

Novellsamlingen från 1932 *Karl-Uno och sångerskan* togs som de tidigare novellsamlingarna väl emot av en i stort sett enig kritikerkår, även om det nu fanns röster som menade att Lilja skulle skriva romaner

¹⁷⁵ Ibid. s. 241.

¹⁷⁶ Gunilla Domellöf, *'I oss är en mångfald levande'*. Karin Boye som kritiker och prosamodernist, (diss.) Umeå 1986 s. 77.

¹⁷⁷ Clementine (sign.), ”Två Värendskvinnor” i *Dagens Nyheter* 3/5 1931.

¹⁷⁸ Sten Linder, ”Gertrud Lilja” i *Ord och Bild* 1931 s. 572.

¹⁷⁹ Ibid. s. 574.

¹⁸⁰ Se Britt Scheutz, *Studier i Irja Browallius landsbygdsskildringar*, opublicerad lic.avhandling, Lund 1969 s. 70 ff samt Maria Landquist, *Irja Browallius, 'Människoarkeolog' och landskapskildrare*, opublicerad lic- avhandling, Stockholm 1993. s. 8 ff., s. 148.

¹⁸¹ Se till exempel brev från Karl Bonnier till Gertrud Lilja 27/7 1932, Bonniers arkiv.

och inte noveller.¹⁸² Boye som från och med denna bok kom att recensera ett par av Liljas verk hyllade henne som en stor novellförfattare i *Arbetet*. Boye lyfte fram Liljas intresse för avvikande människor; de som bryter med normen och de som lider.

För de sorglösa, de lyckligt lottade, de vanliga hyser
författaren en viss likgiltighet, ibland snubblande nära
förakt. Hennes kärlek tillhör de olyckliga, de ensamma,
som på något sätt känna sig stå utanför vimlet - hon
älskar dem, därför att de kämpa och segra, erövra sitt
liv, tänka.¹⁸³

Boye kom i sina recensioner inte bara att berömma Liljas förmåga att belysa livets skuggsida, utan kan också att lyfta fram novellkonsten som en konst vilken orättvist värderats lägre än romankonsten.¹⁸⁴

Domellöf skriver om Boyes inställning till Liljas författarskap:

Gertrud Liljas engagemang för de olyckliga, ensamma
och utanförstående, som tar sig uttryck i en förståelse
för deras speciella sätt att kämpa och segra, erövra sina
liv och tänka, ger i Karin Boyes bedömning hennes
konstnärliga språk dess resonans.¹⁸⁵

1934 publicerades *Stundom en idyll*, vilket var Liljas tredje roman och en variant på Kain och Abelmotivet. Lilja fick Bonniers att vänta med utgivningen till hösten då hon ansåg att höstböcker togs bättre emot av pressen, än vårböcker. Romanen fick ett blandat mottagande. Anna Lenah Elgström skrev att Lilja inte är en lyckad romanförfattare och att romanen känns dåligt komponerad och Sten Stolpe frågade sig i en mycket skarp recension om Lilja led av svag självkänsla eller rent av manlighetskomplex, då romanen var så maskulin.¹⁸⁶ Men *Stundom en idyll* fick också mycket positiva recensioner. Signaturen Schr. beskrev i sin recension Lilja som en av den yngre svenska litteraturens mest begåvade och uppskattade författare och Erik Hjalmar Linder skriver att Lilja är en författare som skulle kunna skriva en stor bok om mänskliga värderingar.¹⁸⁷

I förlagskorrespondensen mellan Gertrud Lilja och Bonniers märks detta år för första gången att Lilja tagit vid sig av kritiken. Hon skrev i ett brev till Karl Bonnier att hon var oroad av de motsägelsefulla recensioner hon fått av *Stundom en idyll*. "Somliga kritiker tycks ha tagit boken på djupare allvar än ämnat och ställt pretentionerna för högt", skriver Lilja och säger att hon nu vill skriva en underhållningsroman som kan vara

¹⁸² Se Anna Lenah Elgström, "Stort och litet format" i *Socialdemokraten* 5/1 1933 som i denna recension menar att det lilla formatet inte passar Lilja. Se även E. B. (sign.), "En filosofisk novellist" i *Dagens Nyheter* 14/11 1932 som poängterade att det var Smålandsnovellerna som var de bästa och att det passade Lilja att skriva om sin hembygd.

¹⁸³ Karin Boye "Kvinnliga novellförfattare" i *Arbetet* 22/12 1932.

¹⁸⁴ Se Karin Boyes recension av *Fröken Andersson och ungdomen*, "Gertrud Liljas noveller" i *Socialdemokraten* 19/5 1935.

¹⁸⁵ Domellöf a.a. s. 102.

¹⁸⁶ Anna Lenah Elgström, "Två berättarskor" i *Socialdemokraten* 16/12 1934 samt Sten Stolpe, "Vågar kvinnor inte vara sig själva?" i *Idun* 17/11 1934.

¹⁸⁷ Schr.(sign.), "Svenska romaner" i *Sydsvenska Dagbladet* 24/10 1934 samt Erik Hjalmar Linder "En brödrakonflikt" i *Svenska Morgonbladet* 18/10 1934.

litterärt njutbar.¹⁸⁸ Det är möjligt att det blandade mottagandet fick Lilja att ta till sig Bonniers önskan om att hon inte skulle skriva för litterärt. Under åren som kom värjde sig Lilja gång på gång för etiketter som ”underhållande”, ”populär” eller ”förströelseförfattare” och detta brev är det enda jag funnit, där hon säger att hon vill skriva mer okomplicerade texter.

I recensionerna blir det nu allt tydligare att Lilja ses som en typisk kvinnoförfattare. Anders Österling recenserade till exempel Lilja tillsammans med Ingeborg Björklund i ”Noveller” från 1932 och Margit Abenius tog upp både Liljas *Stundom en idyll* och Irja Browallius *Vid byvägar och älgstigar* i en recension från 1934.¹⁸⁹

Trots besvikelsen över kritiken av *Stundom en idyll*, kom Lilja följande år ut med ytterligare en novellsamling *Fröken Andersson och ungdomen*. Lilja hade nu etablerat sig som en känd författare. Anders Österling skrev i sin recension att Lilja har en egen linje och att hon framstår som en skildrare av vanliga människor. Men Lilja ser han inte som en författare som utvecklas. ”Gertrud Lilja överraskar icke, men hon är tillförlitlig, och däri liknar hon den goda landsort, vars trädgårdsluft slår oss till mötes ur hennes flärdlösa små historier.”¹⁹⁰

1936 kom så *Kvinnorna i släkten*, som blev Liljas stora succé. Redan ett år senare hade den kommit ut i fem upplagor. Detta är den mest kända av hennes romaner och den roman som oftast får representera hennes författarskap.¹⁹¹ Romanen blev väl mottagen av recensenterna. Både Anna Lenah Elgström och Anders Österling som följt Liljas författarskap, beskrev romanen som Liljas bästa.¹⁹² Ivan Oljelund skrev att romanen är en sann och levande människoschildring och menade att: ”Gertrud Liljas nya roman är alltså ingen kvinnoroman av det slaget som utmålar den manliga uselheten i skrikande och hemgjorda växtfärger.”¹⁹³ Han återkommer i recension till att han uppskattar att Lilja inte varit alltför negativ i sina porträtt av de manliga karaktärerna.

Romanen lyftes av kritiken fram som en realistisk hembygd skildring och fick i flertalet recensioner epitet som ”äkta” och ” trovärdig”. Ett par kritiker lyfte fram att Liljas författarskap inte fick den uppmärksamhet som det förtjänade. S. Neander-Nilsson skrev att Liljas böcker inte uppskattas till sitt rätta värde och att ”[h]on befinner sig i en särställning som författare, men att denna särställning betyder ett konstnärligt företräde.”¹⁹⁴ Signaturen O.G. skrev att ”[a]llt som allt är ’Kvinnorna i släkten’ en bok man skulle önska bleve tillbörligt uppskattad och inte oförtjänt ställd i skuggan av mer eller mindre sensationsomstrålade nykomlingars prisromaner.”¹⁹⁵ I recensionsmaterialet framgår att flera kritiker uppskattat Liljas stil, som de sett som gammaldags och försiktig.

I mottagandet av *Kvinnorna i släkten* markerades påfallande ofta att Lilja inte bara är en folklivs- och landsbygdsschildrare. S. Neander-Nilsson menade att Lilja inte bara skriver en ”kulturschildring”, utan

¹⁸⁸ Brev från Gertrud Lilja till Karl Bonnier 14/11 1934, Bonniers arkiv.

¹⁸⁹ Anders Österling, ”Noveller” i *Svenska Dagbladet* 22/11 1932 samt Margit Abenius, ”Fyra författarinnor” i *Bonniers Litterära Magasin* nov. 1932.

¹⁹⁰ Anders Österling, ”Novellister” i *Svenska Dagbladet* 13/7 1935.

¹⁹¹ Se till exempel *Småland i litteraturen. Småländska författare från Linné till nutid*, urval och red. Jöran Mjöberg och Thorsten Pettersson, Stockholm 1982, s. 70 ff. och *Röster i Småland*, En antologi av Per Gustavsson och Karl Lindqvist, Stockholm 1996, där Liljas författarskap representeras av två sidor ur *Kvinnorna i släkten*.

¹⁹² Anna Lenah Elgström, ”Ny roman av Gertrud Lilja” i *Socialdemokraten* 15/10 1936 samt Anders Österling, ”Den kvinnliga synpunkten” i *Stockholms Tidningen* 6/11 1936, där Lilja också lyfts fram som Sveriges bästa novellist.

¹⁹³ Ivan Oljelund (I.O.), ”En utmärkt roman” i *Svenska Dagbladet* 1/11 1936.

¹⁹⁴ S. Neander-Nilsson, ”2 Bonderomaner” i *Nya Dagligt Allehanda* 26/10 1936.

¹⁹⁵ O.G. (sign.), ”Gertrud Lilja: Kvinnorna i släkten” i *Skånska Dagbladet* 17/11 1936.

intresserar sig för att ”mejsla fram kvinnoöden”.¹⁹⁶ Signaturen O.G. skrev i sin recension av romanen att den inte är en ”provinsbetonad” berättelse, utan att den realistiska människoskildringen är det väsentliga och Nathan Johansson skrev att folklivsskildringen i *Kvinnorna i släkten* bara är en bakgrund och att människoskildringen har ”episk bredd”.¹⁹⁷ Dessa markeringar blir speciellt intressanta, då senare presentationer och bedömningar av Liljas *Kvinnorna i släkten* får en helt annan karaktär, vilket jag kommer att återkomma till.

En etablerad författare 1937-1951

Efter succén med *Kvinnorna i släkten* var Gertrud Lilja en etablerad och omskriven författare. Hon förekommer alltför ofta i veckotidningsreportage. I *Idun* 1937 presenteras till exempel Lilja i en stor artikel illustrerad med flera fotografier från Långasjö. Lilja lyfts fram som en stor kvinnopsykolog.¹⁹⁸ Hon gick nu in i en mycket produktiv period. Under fjorton år skrev hon tre novellsamlingar och fem romaner alla utgivna på Bonniers. Lilja skrev också om två av sina noveller ”Sanningen” och ”Undantaget” till radiopjäser och de uppfördes den 27/7 1941 i Sveriges radio.¹⁹⁹ Hon fortsatte också att skriva för veckotidningar och förutom noveller publicerade i *Bonniers litterära magasin* och *Idun*, hade hon mellan 1942-47 ”Fru Gertruds spalt” i *Veckorevyn*.²⁰⁰ *Veckorevyns* läsare uppmanades att lägga fram sina problem för en utomstående och Lilja svarade varje vecka på ett antal utvalda brev. 1942, då spalten föddes, publicerades läsarnas brev tillsammans med Liljas svar, men med tiden blev spalten så populär att den trots att den fick större utrymme, inte kunde publicera läsarnas brev. Från 1945 är det för det mesta bara Liljas svar som är tryckta.

Problemen Lilja konfronterades med var både stora och små. I nr.51 från 1942 fick Lilja dels råda ”Vankelmodig” vars man varit otrogen och dels ge ”Fundersam 22-åring” ett tips om vad hon ska ha på sig när hon ska äta middag med sin chef och hans familj.²⁰¹ Liljas råd är ofta försiktiga och hennes syn på äktenskapet konservativt. ”Vankelmodig” får rådet att avvakta, tills mannen bestämt sig för vilken kvinna han vill ha. Under årens lopp är det märkbart hur många kvinnor som skriver till spalten och ber om råd då deras män varit otrogna. Om det finns små barn i familjen, ger Lilja alltid rådet att stanna och förlåta.²⁰² Vid något enstaka tillfälle, då barnen är vuxna och mannen beskrivits som verkligen sadistisk, kan Lilja råda hustrun att ge sig av.²⁰³ Under dessa år måste Lilja ha tvingats informera sig om en rad olika frågor och förhållanden. Ett flertal läsare ville ha svar på frågor om t.ex. hur mycket betald semester man har rätt att kräva, hur man går tillväga för att utbilda sig till sjuksköterska och hur man skaffar visum till Schweiz.²⁰⁴

¹⁹⁶ Neander-Nilsson, a.a.

¹⁹⁷ O.G., a.a. samt Nathan Johansson, ”Konstnärlig släktroman” i *Svensk Lärartidning* 14/12 1936.

¹⁹⁸ Gunilla Wettergren, ”En kvinna i släkten” i *Idun* nr.21 1937.

¹⁹⁹ Gertrud Lilja, ”Sanningen” samt ”Undantaget”, 1941, radiopjäser liggande i Sveriges radios dokumentarkiv i Stockholm.

²⁰⁰ *Veckorevyn* började ges ut 1935 och lanserades först som en traditionell familjetidning, ”men antar med tiden en alltmer ungdomlig och kvinnocentrerad karaktär.” Larsson a.a. s. 128. I *Veckorevyn* var det fiktiva materialet inte lika påtagligt, utan tidningen kom att utveckla vad som sedan blivit veckotidningsreportaget, ibid. s. 128 f.

²⁰¹ Se Liljas svar till ”Vankelmodig” samt ”Fundersam 22-åring” i ”Fru Gertruds spalt” i *Veckorevyn* nr.51 1942.

²⁰² Se t.ex. Liljas svar till ”Bitter och olycklig” i ”Fru Gertruds spalt” i *Veckorevyn* nr.30 1943.

²⁰³ Se Liljas svar till ”Djupt förtvivlad” i ”Fru Gertruds spalt” i *Veckorevyn* nr.4 1947.

²⁰⁴ Se Liljas svar till ”En ensam mor” i ”Fru Gertruds spalt” i *Veckorevyn* nr. 20 1946, till ”Undrande 16-åring” i ”Fru Gertruds spalt” i *Veckorevyn* nr.12 1945 och till ”Studiosus” i ”Fru Gertruds spalt” i *Veckorevyn* nr.39 1945. I en artikel från 1947 uttalar sig Lilja om frågespalter, hur de varit ansedda och hur hon lyckats att påverka människor. Hon försvarar både frågespalter som genre och sin egen roll. Lilja säger: ”Så visst om det många gånger är fråga om bittert allvar, om människor vid

Gertrud Lilja hade under denna tid också en artikelserie i *Idun* som inleddes i nummer 4 1947 med en artikel, där Lilja diskuterade kvinnors ensamhet med utgångspunkt i Victoria Benedictssons novell "Livsleda". Lilja kritiserade de kvinnor som inte kan se sitt eget värde, utan tror att de bara har värde som hustrur och mödrar. Lilja skrev:

Så länge en stor procent kvinnor schackrar med sitt
könsvärde, fullkomligt likgiltiga för sitt människovärde,
så länge de sätter som högsta mål inte ett vackert och
värdigt liv utan en äkta man eller i värsta fall blott en
älskare, lär inte världen komma att se annorlunda ut än
den gör år 1947, när kvinnorna ställs utanför besluten
om sina söners liv och får leta sig fram i sina hems ruiner
och försöka trivas i kaos - den värld de förtroendefullt
överlätit åt sina beskyddare att skapa.²⁰⁵

Allt som allt blev det fem artiklar i *Idun* under 1947 som handlar om allt från kvinnors ansvar, den äldre kvinnliga författarens förmåga att ge en sann bild av kvinnor, råd till ogifta kvinnor och en artikel, där Lilja skrev om sin egen generation, som började att känna sig alltmer hemlös.²⁰⁶

För veckotidningsläsare var Gertrud Lilja ett tämligen känt namn. Under stora delar av sitt författarskap publicerar hon noveller i veckotidningar, hon skrev artiklar och under denna period mellan 1937 och 1951 blev hon ofta intervjuad och presenterad som en läst och populär författare. I en rad veckotidningsartiklar knyts hon samman med andra kvinnliga författare. Hon diskuterade "Hur kan vi bära en stor sorg"? tillsammans med Annie Åkerhielm i *Idun* 1932, hon presenterade tillsammans med bland andra Berit Spong och Irja Browallius verkligheten bakom dikten i *Vårt Hem* 1942 och hon valde tillsammans med Py Sörman ut det vackraste hon sagt om kärlek i *Damernas Värld* 1943.²⁰⁷ Spong, Browallius och Sörman är författare som även recensenterna allt oftare under denna tid jämförde Lilja med.

Detta är en period i Liljas liv då hon var betydligt mindre isolerad, vilket berodde på att hon 1939 gifte sig med Axel Johansson. De hade träffats genom en förening för hörselskadade och hade liknande erfarenheter av hur det var att leva med ett handikapp. Axel Johansson arbetade dessutom på Fritzes förlag, så han var insatt i förlagsvärlden. Paret skaffade sig en våning i Stockholm och pendlade mellan Liljas nu ombyggda barndomshem i Långasjö och huvudstaden. Äktenskapet varade i åtta år. 1948 gick Axel Johansson bort.

skiljevägen, har frågespalter alltså rätt att kräva respekt. Och i sin skenbara betydelselöshet är det inte oviktigt vem eller på vad sätt de sköts. Den angelägnaste kvalifikationen är kanske inte teologisk eller psykologisk skolning utan rätt och slätt hjärtats slagruta" i "Frågespalter" i *Vi* nr.21 1947, s. 21.

²⁰⁵ Gertrud Lilja, "Hemlösa hjärtan" i *Idun* nr.14 1947.

²⁰⁶ Gertrud Lilja, "Vi gammalmodiga eller Vi är trötta på skökor" i *Idun* nr.17 1947, "Väsentligt för den ogifta" i *Idun* nr.22 1947, "Kvinnor med kvalitet" i *Idun* nr.23 1947 samt "Ode till min generation" i *Idun* nr.29 1947.

²⁰⁷ "Hur kan vi bära en stor sorg?" i *Idun* nr.8 1932, "Finns de i verkligheten? Nio författarinnor avslöja" i *Vårt Hem* nr.51 1942 samt "Det bästa jag sagt om kärlek: Författare väljer själva" i *Damernas Värld* nr.6 1943.

Ett möjligt tecken på att Gertrud Lilja vid denna tid sågs som en mer etablerad författare är att hennes författarskap är representerat i en rad läseböcker för skolbruk.²⁰⁸

I de texter där Lilja uttalar sig om sitt eget författarskap är hon alltmer desillusionerad och bitter. 1942 skrev hon att man utsätter sig för hån om man säger att man är diktare. Hon berättade att hon efter debuten 1921 inte kunde skriva på ett helt år, och hon återger med viss ironi en episod som visar att man aldrig får vara profet i sin egen hemstad. Lilja beskriver hur hon träffar en bondflicka i Långasjö, som ser kyligt på henne, då Lilja erkänner att hon skriver böcker, som inte är andliga.²⁰⁹

Förhållandet till förlaget

Då *Kvinnorna i släkten* blev en stor framgång för Bonniers, präglas nu förhållandet mellan Lilja och förlaget av stor välvilja från förlagets håll. Liljas ekonomiska villkor var goda (se tabell 2 bilaga 1) och hennes personliga ekonomi säker. Hon kunde nu till och med be om att få arvoden utbetalda senare på grund av skattetekniska skäl.²¹⁰

Äktenskapet hade gett henne en stabil ekonomisk grund att stå på och hon var inte längre tvingad till att skriva för att klara sina utgifter. Trots detta och trots att hon nu var gift och fru, fortsatte hon att vara mycket produktiv.²¹¹

Förutom sina arvoden, fick Gertrud Lilja vid ytterligare två tillfällen pengar från Albert Bonniers stipendiefond. 1938 premierades hon tillsammans med kvinnliga författarkolleger som Elin Wägner²¹², Eva Berg och Moa Martinson. Lilja fick även pengar 1940, då tillsammans med Karin Boye och Moa Martinson, fastän hon vid det laget var en bra bit över fyrtio år. Det blir glesare mellan de kvinnliga författarnamnen på stipendielistorna från och med mitten av trettioalet, så det är anmärkningsvärt att Lilja vid fyra olika tillfällen fått stipendiepengar ur Bonniers stipendiefond.²¹³

Trots de goda ekonomiska villkoren och stipendiepengarna var Lilja inte helt nöjd med förlaget. En konflikt inleddes 1937 och mynnade ett år senare ut i att Lilja ville lämna Bonniers. Det började med att Bonniers bad Lilja skriva en landskapsskildring över Blekinge, eftersom hon tillbringat så många år i Ronneby.

²⁰⁸ I Axel Norbecks antologi *Modern svensk skönlitteratur del I., Antologi för ungdom, Stockholm 1941*, s. 18 ff presenteras Liljas författarskap med novellen "En uppfinnare" och i *Realskolans läsebok*, 5: delen, red, Nils Hänniger, Einar Lilie, Jöran Mjöberg och Ernst Werner, Stockholm 1936 är det novellen "Johanssons flöjt" som får ge en bild av hennes författarskap. Tillsammans med författare som Elisabeth Bergstrand-Poulsen och Berit Spong fick Lilja representera modern kvinnlig landsbygdsskildring. Novellen "En uppfinnare" finns även med i *Folkskolans läsebok. Sjunde klassen*, Stockholm 1941 och novellen "Johanssons flöjt" finns även med i *Grundskolans läsebok. Sjätte året*, Stockholm 1963. Jag har även funnit Liljas författarskap representerat i *Läsebok för grundskolan. Modersmålet II. Att känna och förstå*, Stockholm 1966 med novellen "Pontus och sorgen" s. 205 ff. och i Gunnar Axberger, *Litteraturen och vi. Del 3. Berättelser och dikter om ungdom och ungdomsproblem sammanställda för skolan och det fria bildningsarbetet*, Stockholm 1959 med "Per-Eriks stora dag", s. 77 ff.

²⁰⁹ Gertrud Lilja, "Jag blir 'författare'" i *B.M.F., Organ för Svenska Bokhandelsmedhjälparföreningen*, december 1942. I ett brev från maj 1973 skrev Gertrud Lilja till Elsa Edmar och berättade att "Gertrud Lilja -rummet" i Långasjö var klart. "Kort sagt, jag har blivit profet i fädernes land." Brev från Gertrud Lilja till Elsa Edmar, maj 1973, KB.

²¹⁰ Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 11/12 1944, Bonniers arkiv. I ett brev till Ebba Maria Carlsdotter Högberg, en kvinna som Lilja brevväxlade med mellan 1938 och 1963 skrev Lilja den 19/11 1942 om den litterära världen: "Dravlet kring böcker, recensioner, annonser, klicksystem. Jag vill spotta det hela i ansiktet och gå min väg [---] Jag hade mycket hellre varit analfabet och mormor". Brev från Gertrud Lilja till Ebba Maria Carlsdotter Högberg den 19/11 1942, LUB.

²¹¹ Jämför med Lamberth a.a. 39, som fann i sin undersökning att kvinnliga författare ofta blev mindre produktiva då de gifte sig. Väsentligt i Liljas fall är att hon inte fick några barn.

²¹² Wägner satt med i nämnden för Albert Bonniers stipendiefond 1923-37.

²¹³ Jämför med Svedjedal som skriver att det mellan 1933-42 bara var 24% av stipendiaterna som var kvinnor. Johan Svedjedal, *Bokens samhälle. Svenska bokförläggarföreningen och svensk bokmarknad 1887-1943*, Stockholm 1993, s. 602.

Denna skildring skulle ingå i Eigil Schwabs antologi om svenska landskap. Lilja erbjöds mycket generösa ekonomiska villkor för bidraget.²¹⁴ Trots detta tackade Lilja nej till uppgiften och menade att hon inte trodde sig klara av den och att kritikerna skulle vara för hårda emot henne.²¹⁵ Senare samma år skickade Lilja en novellsamling, *På allmän sal*, till förlaget och skrev ursäktande i ett medföljande brev: ”Jag vet att förlaget ej är vän av novellsamlingar, som ju knappast finner någon publik, och i längden är det trist också för novellisten att ej vinna gehör.”²¹⁶ Även om Lilja fått mycket god kritik för sina novellsamlingar och lyfts fram av recensenterna som en skicklig novellist, var det inte novellsamlingar som förlaget ville att hon skulle skriva. Bonniers publicerade *På allmän sal*, men i en liten upplaga, då novellsamlingar inte ansågs sälja så bra.²¹⁷ Ett halvår senare skrev Gertrud Lilja till Bonniers och undrade om hon kan lämna förlaget. Hon var tacksam över allt som Bonniers gjort för henne, men hon ansåg att hon försvann i det stora förlaget och hon ville knyta sig till ett mindre och mer lokalt förlag.²¹⁸ Bonniers svarade omedelbart och skrev att de ogärna mister Lilja. De poängterade vilken succé *Kvinnorna i släkten* varit som sålt i mer än sextusen exemplar. Emellertid var de medvetna om att de inte gjort mycket reklam för *På allmän sal*, vilket de förklarar med att kritiken av samlingen inte varit så positiv.²¹⁹ I Liljas svarsbrev framgår det att hon blivit besviken på kritiken av *På allmän sal* och då främst på Olle Holmbergs recension. Lilja skrev att hon inte vill bli jämförd med de ”stora” Bonnierförfattarna.

Jag skall försöka förklara det: i ett stort förlag blir gärna författarna betygsatta inbördes, enrollerade bland förlagets bästa eller sämsta författare, vilket i någon mening kan påverka kritiken till en förutfattad mening.²²⁰

Då Bonniers skrev och bad henne stanna, så lämnade inte Lilja förlaget. I fortsättningen kostade Bonniers på hennes romaner större reklamkampanjer, men novellsamlingarna fortsatte att komma ut i mindre upplagor. Liljas noveller kan emellertid inte ha sålt så dåligt, då Bonniers 1948 gav ut en samling av hennes bästa tidigare publicerade noveller. Samlingen fick titeln *Budbäraren* och kom ut i flera upplagor.

Att Lilja var en författare som Bonniers satsade på syns bland annat i annonserna som nu ändrat karaktär. De små annonserna med utdrag ur Österlings recensioner har nu utvecklats till stora annonser ofta prydda med ett fotografi av Lilja. Böckerna annonserades nu också vid ett flertal tillfällen. *Så leva vi* från 1938 annonserades i *Svenska Dagbladet* vid minst fyra tillfällen, i vilka varje ny upplaga uppmärksammades och romanen *Hök och duva* från 1942 blev föremål för en massiv annonskampanj. Annonserna har texter som ”Om kvinnor för kvinnor”, ”Damerna diskuterar” och ”Gertrud Lilja har mycket att säga kvinnorna”. Lilja var inte nöjd med hur förlaget lanserade hennes böcker. Hon ville inte få dem rubricerade som romaner för kvinnor.²²¹ Lilja ville inte

²¹⁴ Brev från Tor Bonnier till Gertrud Lilja 24/4 1937, Bonniers arkiv.

²¹⁵ Brev från Gertrud Lilja till Tor Bonnier 28/4 1937, Bonniers arkiv.

²¹⁶ Brev från Gertrud Lilja till Tor Bonnier 4/9 1937, Bonniers arkiv.

²¹⁷ Brev från Tor Bonnier till Gertrud Lilja 28/9 1937, Bonniers arkiv.

²¹⁸ Brev från Gertrud Lilja till Tor Bonnier 12/1 1938, Bonniers arkiv.

²¹⁹ Brev från Kaj Bonnier till Gertrud Lilja 15/1 1938, Bonniers arkiv.

²²⁰ Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 19/1 1938, Bonniers arkiv.

²²¹ Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 28/11 1940, Bonniers arkiv.

heller få dem kallade förströelseromaner, och skriver "[f]inns det någon författare med en smula litterär ambition som vill stämpas som förströelseförfattare?"²²² Förlaget svarade vid detta tillfälle Lilja och menade att hennes romaner kallades förströelseromaner i marknadsföringssyfte och att termen inte var nedsättande.²²³

I annonserna presenteras Lilja ofta tillsammans med andra kvinnliga författare vars texter Bonniers gavs ut. I ett flertal annonser från 1942 och 1946 som Lilja sparar i sina klippböcker presenterar Bonniers Lilja och Browallius som två av sina mest älskade kvinnliga författare och är noga med att poängtera deras höga upplagesiffror.²²⁴

Det framkommer tydligt i förlagskorrespondensen att Gertrud Lilja nu har lättare att kritisera förlaget. 1941 skrev hon och var upprörd över att hennes böcker inte varit med i resuméer över 1938 och 1940 års böcker.²²⁵ Hon var kritisk till omslaget på *Byborna* och då hon 1946 klagar på att hennes roman *Det hemlösa hjärtat* blivit kallad förströelseroman i en annons, så kostade förlaget på romanen en ny annons med annan text.²²⁶ Lilja kunde nu även hota med att lämna förlaget för att få som hon ville. 1951 skickade hon novellsamlingen *När sommaren är förliden* till Bonniers, som var lite tveksamma till att ge ut den som höstbok. Lilja hotade då mycket försiktigt med att erbjuda ett annat förlag samlingen, vilket fick Bonniers att publicera den meddetsamma.²²⁷

Ett tecken på att Liljas romaner var populära på fyrtioalet är att två av dem tas med i Bonniers bokklubbar. 1946 skriver Lilja till Bonniers och undrar om *Kvinnorna i släkten* skulle kunna tas med i bokklubben Svalan.²²⁸ Bokklubben Svalan startades av Bonniers vid årsskiftet 1941-42. 12 böcker gavs ut per år och medlemmarna förband sig till att köpa sex av dem. Svenska original blandades med utländska översättningar och bokklubben blev en stor succé. 1942 hade den redan 3500 medlemmar.²²⁹ Lilja fick inte med *Kvinnorna i släkten* i klubben, men 1947 kom *Hök och duva* ut som en Svalanbok.²³⁰

Mottagandet

Perioden 1937-1951 präglades av att modernismen fick allt större plats i svensk litteratur. Rydén kallar perioden 1946-64 för "Maktägande modernism" och skriver att det efter kriget fanns ett behov av nya unga diktare som gjorde att den nya lyriken fick allt större genomslagskraft.²³¹ Samtidigt som kritikerns roll fortsätter att bli alltmer tolkande, så ökar också kraven på den litteratur man bedömer. Redan på fyrtioalet började Lilja att framställas som en omodern författare i de stora dagstidningarna. Samtidigt började hennes böcker allt oftare recenserars i veckotidningar och kvällstidningar, där recensenterna ofta var mycket positiva till dem.

²²² Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 30/10 1946, Bonniers arkiv.

²²³ Brev från Kaj Bonnier till Gertrud Lilja 31/10 1946, Bonniers arkiv.

²²⁴ Annonser för Gertrud Liljas *Hök och duva* och Irja Browallius *Ringar på vattnet* från 1942 samt Liljas *Det hemlösa hjärtat* och Browallius *Ljuva barndomsminnen* från 1946. Materialet finns i "Gertrud Liljas rum" i Långasjö.

²²⁵ Brev från Gertrud Lilja till Georg Svensson 15/1 1941, Bonniers arkiv.

²²⁶ Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 31/7 1944, brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 30/10 1946 och brev från Kaj Bonnier till Gertrud Lilja 5/11 1946, Bonniers arkiv.

²²⁷ Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 5/6 1951, brev från Kaj Bonnier till Gertrud Lilja 6/6 1951 samt brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 7/6 1951, Bonniers arkiv.

²²⁸ Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 27/10 1946, Bonniers arkiv.

²²⁹ Svedjedal, a.a. s. 518 f.

²³⁰ *Kvinnorna i släkten* kom samma år med i Bonniers folkbibliotek.

²³¹ Rydén a.a. s. 488 f.

Efter det mycket positiva mottagandet av *Kvinnorna i släkten* av samtidens recensenter blev omdömet om novellsamlingen *På allmän sal* 1937 betydligt mer blandat. Anna Lenah Elgström tyckte att samlingen inte riktigt är Lilja värdig och Olle Holmberg, vars recension Lilja upprördes av, skrev att Lilja var en anständighetens författare och att hon i samlingen visade prov på en alltför poängterad dygdighet. I samma recension bedömde Holmberg Erik Askulds *Modisterna* och i jämförelse med Asklund framstår Lilja i texten som smått löjlig.²³² Samtidigt beskrev signaturen G.J. i sin recension henne som en pålitlig, äkta och klok författare, som man alltid kan rekommendera.²³³ Det är värt att påpeka att ett flertal recensenter under 1930-40-talen poängterar att Lilja inte är en feminist. I sin recension av *På allmän sal* menar till exempel Gustaf Fredén att Lilja ingalunda bär på några feministiska ambitioner, utan att hon skriver om kvinnor därför att hon känner till kvinnor bäst.²³⁴

Mottagandet av Liljas böcker fortsatte att vara blandat och även romanen *Så leva vi* 1938 fick skiftande kritik. Lilja hade fått Bonniers att inte skicka ett recensionsexemplar till *Dagens Nyheter*, då hon fortfarande inte kommit över Olle Holmbergs recension.²³⁵ Eva Berg hyllade i sin recension romanen som en pregnant äktenskapsskildring och en skicklig berättelse om svek.²³⁶ Elmer Diktonius skrev att Lilja är en omtyckt författare, som inte gjort sig skyldig till någon dålig litteratur. Han skrev vidare att romanen är "tagen ur det verkliga livet, men något därutöver innehåller den ej, åtminstone ej på det konstnärliga planet."²³⁷ Arthur Möller menade i sin recension av samma roman att den har generaliserande drag.²³⁸ Omdömena om hennes författarskap har nu förändrats från trettiotalets hoppfulla tro på att Lilja skulle bli stor i svensk litteratur, till att nu i slutet av decenniet se henne som en god, men inte konstnärligt betydande författare.

Liljas romaner började nu, vilket tidigare nämnts, uppmärksammas av veckotidningar. *Så leva vi* presenterades i en helsides artikel i *Idun* av Ruth Hamrin-Thorell, där Lilja lyfts fram som en skicklig äktenskapsskildrare.²³⁹ Att romanen var populär ser man till exempel på *Östgötens* bokbarometer från 1938 där *Så leva vi* tillsammans med bland andra Irja Browallius *Elida från Gårdar* och Berit Spongs *Spelet på Härnevi* lyfts fram som årets mest sålda romaner.²⁴⁰

Lilja kommenterade kritiken i ett brev till Bonniers.

Ett sådant pendlande mellan det livligaste intresse och
syrlig likgiltighet hos kritiken som den här bokens,
ligger utanför min fjortonåriga erfarenhet som
författare. Jag är inte rädd för stryk, bara det delas ut på
ett intelligent sätt, med klander och beröm på rätt ställe

²³² Anna Lenah Elgström, "Gertrud Liljas nya noveller" i *Socialdemokraten* 12/12 1937 samt Olle Holmberg, "Med moral och utan" i *Dagens Nyheter* 20/12 1937.

²³³ G.J. (sign.), "Äkta vara" i *Sydsvenska Dagbladet* 1/12 1937.

²³⁴ Gustaf Fredén, "Kvinnoöden" i *Svenska Morgonbladet* 22/12 1937.

²³⁵ Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 21/7 1938, Bonniers arkiv.

²³⁶ Eva Berg, "I svekets värld" i *Nya Dagligt Allehanda* 12/10 1938.

²³⁷ Elmer Diktonius, "Så leva vi" i *Arbetet* 15/11 1938.

²³⁸ Arthur Möller, "Så leva vi" i *Göteborgsposten* 5/12 1938.

²³⁹ Ruth Hamrin-Thorell, "Att spela hederligt i kärlek" i *Idun* nr.47 1938.

²⁴⁰ "Östgötens bokbarometer" i *Östgöten* 10/12 1938.

[---] men 'det fodras ett himmelskt tålamod hos hönan,
när ägget vill lära henne värpa', för att citera mig
själv.²⁴¹

1940 kom romanen *Byborna* som är en historisk skildring från Småland och som blev en framgång hos publiken. Mottagandet blev positivt, men Lilja fortsatte att beskrivas som en författare som inte överraskar. Signaturen D.L. skrev att Lilja är läsvärd men "[h]ennes känsla för jorden är inte lika stark som Vilhelm Mobergs, och hennes förmåga att blåsa liv i sina figurer härdar inte någon jämförelse med Irja Browallius suveräna konst att teckna en landsbefolkning."²⁴² Gösta Attorps skrev att Lilja är en mer nykter författare än Bergstrand-Poulsen och att hon skriver bättre om kvinnor än om män.²⁴³

I recensionerna av *Byborna* framställs Lilja påfallande ofta som en landsbygdsskildrare.²⁴⁴ Liljas skildring av hembygden och textens detaljrikedom om livet på landet i forna dagar lyfts i en del recensioner fram som det bästa i romanen. Bo Bergman påpekade i "Två romaner" att Lilja kan sin miljö och signaturen O.G. menade att Lilja känner sitt Småland.²⁴⁵

Även om Gertrud Liljas böcker fortsättningsvis recenserades i flertalet svenska morgontidningar skedde det, som tidigare nämnts, en förändring på fyrtioalet. Hon fick mindre utrymme i dagstidningarna och mer i veckotidningarna. Signaturen Clementine gjorde till exempel ett "hemma-hos-reportage" om Liljas nya Stockholmshem 1941 för tidningen *Husmodern*. Våningen där Lilja och maken bodde beskrivs in i minsta detalj och sågs spegla den äkthet och renhet som finns i Liljas författarskap.²⁴⁶

Romanen *Hök och duva* från 1942 kom att ges ut i flera upplagor och fick som tidigare nämnts en omfattande annonskampanj från Bonniers. Romanen som påfallande ofta recenserades tillsammans med Irja Browallius *Ringar på vattnet*²⁴⁷ presenterades utförligt i *Veckojournalen* av signaturen Tigram. Romanen beskrivs som en tendensroman, som ger en bild av hur svenska män är valhänta i sin behandling av kvinnor, "vilket inte sällan resulterar i utsvultna äktenskap."²⁴⁸ Signaturen B.B-n. var i sin recension i *Dagens Nyheter* mycket positiv till romanen, som i dennes mening inte var en "feministroman" med bara osympatiska män, utan skildrade både sympatiska och trevliga män.²⁴⁹

²⁴¹ Brev från Gertrud Lilja till Kaj Bonnier 18/12 1938, Bonniers arkiv.

²⁴² D.J. (sign.), "Smålandsroman" i *Lunds Dagblad* 23/11 1940.

²⁴³ Gösta Attorps, "Berättelse av Gertrud Lilja" i *Svenska Dagbladet* 13/11 1940.

²⁴⁴ För en definition av landsbygdsskildring, se Yngve Lindung som i "Inledning" i *Landsbygdsskildrare. Sju författarporträtt*, red. Yngve Lindung, Stockholm 1979, definierar vad en landsbygdsskildring är. "[L]andsbygdsskildringar är berättelser som utspelar sig på landet, i glesbygd (men inte i vildmark), i byar eller mindre samhällen, oftast inom ett begränsat geografiskt område, företrädesvis inom folkliga miljöer med bönder, torpare, stutare, skogsarbetare, hantverkare osv. i centrum. I genren inräknas följaktligen bonderomaner, folkliksberättelser, bygdeskildringar och allmogebertättelser, avgränsningen till den historiska romanen, som i sin tur är ett svårpreciserat begrepp, blir flytande. Någon estetisk kvalitetsangivelse ingår inte i begreppet, s. 8.

²⁴⁵ Bo Bergman, "Två romaner" i *Dagens Nyheter* 16/11 1940 samt O.G., "Småländska kvinnoöden" i *Skånska Dagbladet* 7/11 1940.

²⁴⁶ Clementine (sign.), "Gertrud Lilja har blivit Stockholmsfru" i *Husmodern* nr. 18 1941.

²⁴⁷ Se t.ex. G.H-d. (sign.), "Tre författarinnor" i *Boråstidningen* 27/11 1942.

²⁴⁸ Tigram (sign.), "Utsvultna äktenskap" i *Veckojournalen* nr. 49 1942. Även signaturen O.G. såg romanen som en tendensroman. "Hela boken är strängt taget en debatt om kvinnofrågor, evigt aktuella trots upplysning och framåtskridande och sociala reformer". O.G. (sign.), "Kvinnoproblem" i *Skånska Dagbladet* 31/10 1942.

²⁴⁹ B.B-n. (sign.), "Två författarinnor" i *Dagens Nyheter* 26/10 1942.

Liknande recensioner fick Lilja för nästa roman *Ovädret drar förbi* 1944, som också kan kallas en tendensroman. Astrid Forsberg presenterade den i *Svenska Journalen* som en fredsskrift, en roman som skildrar kvinnors instinktiva motvilja mot kriget.²⁵⁰ Signaturen H.Dhe. skrev att "[m]an har dock den känslan att Gertrud Lilja inte ansträngt sig över hövan. Hon har valt att skriva en ambitiös förströelseroman. Hon har också lyckats" och Arne Lindströms recension har titeln "Förströelseroman som tidsspegel."²⁵¹ *Ovädret drar förbi* blev som *Hök och duva* en stor försäljningssuccé och den gavs ut igen i en billighetsutgåva av Saxon och Lindströms förlag i början på femtiotalet. Genom att kalla romanen för en förströelseroman, så kopplar recensenterna den tydligt till det populärlitterära. Lilja ansågs nu allt oftare skriva konventionellt och konservativt. Ett flertal recensenter tyckte att hon inte överraskar längre.

Två år senare gav Lilja ut ännu en roman, *Det hemlösa hjärtat*. Ven Nyberg skrev i sin recension att Lilja är en författare som inte får den uppmärksamhet hon är värd, men hon skrev också att hennes skildringar är konventionella.²⁵² Elisabeth Tykesson skrev i sin recension att romanen är en underhållande bok och även om dess psykologi är standardpsykologi, så är det i alla fall standardpsykologi "av gott och hållbart fabriksmärke".²⁵³ Hanna Strand presenterade Lilja som en av tre pålitliga kvinnliga författare och försöker beskriva vad som utmärker hennes författarskap.

God svensk romanlitteratur förfogar idag över en grupp skickliga författarinnor, väl förfarna i berättandets konst, välkända och gärna lästa i vida läsekretsar. Ingen av dem lyser som någon stjärna direkt och nobelpriskandidater är de inte, men skriva kan de, fabulera kan de och de har alltid något av värde att komma med[---]De gör sig inte skyldiga till några litterära sensationer, men de håller standarden - och det är också en uppgift.²⁵⁴

Lilja hade nu kommit med tre romaner i följd som måste karakteriseras som lättlästa och som blivit stora framgångar hos publiken, men gjort att hon av ett flertal kritiker fått epitetet underhållningsförfattarinna.

När samlingsvolymen *Budbäraren* kom 1948, så recenserades den av ett stort antal kritiker och Liljas författarskap var åter synligt i de stora dagstidningarna. Ivar Harrie skrev berömmande om Liljas vardagsskildring i *Dagens Nyheter* och S. Neander-Nilsson menade i sin recension att Liljas småländska

²⁵⁰ Astrid Forsberg, "Åktenskapsfrågan" i *Svenska Journalen* nr.51 1944.

²⁵¹ H.Dhe. (sign.), "Nutidsroman" i *Sydsvenska Dagbladet* 20/10 1944 samt Arne Lindström, "Förströelseroman som tidsspegel" i *Västervikstidningen* 9/2 1945.

²⁵² Ven Nyberg, "Förvandlingar" i *Svenska Dagbladet* 14/10 1946.

²⁵³ Elisabeth Tykesson, "Svensk småstad" i *Bonniers litterära magasin*. jan.1947.

²⁵⁴ Hanna Strand, "Tre pålitliga svenskor i bokflodens virvlar" i *Arbetet* 13/10 1946. Jämför med B.B-n.(sign.) som i "Två författarinnor" i *Dagens Nyheter* 25/10 1946 skrev. "Det är med en känsla av trygghet man går till en roman av Gertrud Lilja. Man vet både vad man kan vänta och inte vänta sig. Man kan inte vänta sig något freudianskt och hårdkokt och dubbelbottnat. Inga mystiska existenser och häpnadsväckande öden. Inget konstmakeri [...] Äkthet och naturlighet utmärker författarinnans berättarkonst; den är reell, samvetsgrann, varmhjärtad."

bondeskildringar är det bästa i hennes författarskap och att hennes kvinnogestalter hade en alldeles särskilt resning.²⁵⁵

Då *Budbäraren* endast innehåller tidigare publicerade noveller, dröjde det fem år efter *Det hemlösa hjärtat* tills Lilja kom med en ny bok. Det blev novellsamlingen *När sommaren är förliden* 1951. *Budbäraren* hade tagits emot mycket välvilligt av kritikerna, men nu blev kritiken återigen blandad. Ivan Oljelund skrev berömmande om samlingen och tyckte att trots Liljas kloka bonderomaner var hon bäst som novellist och Gurli Hertzman-Ericson skrev att för Lilja var novellen det rätta uttrycksmedlet.²⁵⁶ Staffan Björck skrev emellertid att "[h]ennes berättarkonst är glanslös, men ger samma känsla av kvalitet som hemstickat grått."²⁵⁷

Under fyrtioalet skapades en bild av Liljas författarskap som blir tydlig i de översiktsverk där hon finns med. Ragnar Oldberg nämnde Lilja i sitt översiktsverk *Några moderna svenska författare*. Oldberg som hade anknytningar till bonderörelsen fungerade enligt Rydén som en motvikt till storstadsidealet. Han beskrivs som mer mångsidig än djup och hans översiktsverk varav *Några moderna svenska författare* bara är ett har blivit både spridda och populära.²⁵⁸ I tidningen *Perspektiv* drev han mellan 1950-64 "propaganda för bokläsning bland landsbygdens människor och för en litteratur som stod dessa nära och som skrevs av författare som kände till miljön, dess människor och problem."²⁵⁹ I sitt översiktsverk presenterar Oldberg fjorton manliga författare i var sitt kapitel och sju kvinnliga författare i ett gemensamt. En av de sju är Lilja som beskrivs som en människoskildrare av hög rang. Romanen *Bergakungen* lyfts fram som en av hennes bästa, även om hon sägs vara skickligast som novellist. Oldberg menade att Lilja var en sympatisk författare, som dock inte når samma djup som Browallius.²⁶⁰

I *Svenska män och kvinnor* sägs det att Lilja varit inspirerad av Victoria Benedictsson och Elin Wägner och att hennes författarskap kännetecknas av "säker människokänedom och en knapp, klar och tillspetsad stil."²⁶¹

I Martin Sjöstrands *Bonden i svensk litteratur* från 1948 presenteras de kvinnliga författarna i ett enda kapitel kallat "Kvinnolinjen". Kapitlet presenteras inledningsvis Selma Lagerlöf och Elin Wägner som betydande landsbygdsskildrare, och sedan får en rad kvinnliga författare som till exempel Hertha Odeman, Astrid Väring och Gertrud Lilja kortare presentationer.²⁶²

1949 kom Erik Hjalmar Linders *Fyra decennier av nittonhundratalet* och där nämns Lilja. Linder, skriver Rydén, "svarade för efterkrigsårens litteraturhistoriska kodifiering av en god del av den litteratur, som den moderna svenska litteraturkritiken valt ut och verkat för."²⁶³ Linder skriver om Lilja i kapitlet "Perspektiv på

²⁵⁵ Ivar Harrie, "Spinnerskan och släktleden" i *Dagens Nyheter* 12/11 1948 samt S. Neander-Nilsson. "4 berättare- bättre och sämre" i *Göteborgs Morgonpost* 14/10 1948.

²⁵⁶ Ivan Oljelund, "Kärleken och döden" i *Stockholms-tidningen* 8/10 1951 samt Gurli Hertzman-Ericson, "Noveller med sordin" i *Idun* nr.44 1951.

²⁵⁷ Staffan Björck, "Minnet av lyckan" i *Dagens Nyheter* 22/10 1951.

²⁵⁸ Rydén a.a. s. 493.

²⁵⁹ Lindung, a.a., s. 12

²⁶⁰ Ragnar Oldberg, *Några moderna svenska författare. Skisser till författarporträtt*, Stockholm 1944, s. 176 f.

²⁶¹ *Svenska män och kvinnor, Biografisk uppslagsbok*. Band 4, huvudred. Torsten Dahl, Stockholm 1948, s. 574.

²⁶² Martin Sjöstrand, *Bonden i svensk litteratur*, Stockholm 1948, s. 95 ff.

²⁶³ Rydén a.a. s. 491.

trettioalet”. Han menar att det på trettioalet utvecklades ”en stigande flod av kultiverad och allvarlig underhållningslitteratur, där särskilt flera kvinnliga författare erövrade en position som goda skildrare.”²⁶⁴

Tillsammans med Gurli Hertzman-Ericson och Marika Stiernstedt tillhör Lilja enligt Linder den äldre generationen. I den utökade och omarbetade upplagan, *Fem decennier av nittonhundratalet*, har raden där Gertrud Lilja nämnts tagits bort.

På väg att ut 1953 -

När Lilja miste sin make 1948, blev hon mindre produktiv i sitt skrivande och med åren, gav hon ut färre och färre böcker. Liljas bidrag till olika veckotidningar minskade också. ”[F]örlusten av min man kom mig att finna allt fabulerande likgiltigt och meningslöst, och noga räknat har jag kvar den inställningen - och inte bara till det jag själv skriver.”²⁶⁵ De romaner hon skrev på 1950-talet är påfallande mörka i tonen och skildrar ofta djup sorg och smärta.

Gertrud Lilja bodde nu alltmer i Långasjö och tillbringade mindre tid i Stockholm. Om hon tidigare varit nästan osynlig som författare, var hon det i ännu högra grad i slutet av sitt författarskap. Under de sista åren av hennes liv, så började Långasjö alltmer intressera sig för henne. Lilja skänkte mycket av sitt samlade material till Långasjö hembygdsföreningen, som skapade ”Gertrud Liljas rum”, där bland annat alla hennes böcker finns. Förutom en intervju med Elsa Edmar 1981 då Lilja var nittiofyra år, så levde hon mycket obemärkt de sista åren av sitt liv.

Förhållandet till förlaget

Trots att jag haft tillgång till endast ett par exempel på Liljas ekonomiska avtal med Bonniers, kan jag se en viss tendens till att hennes ersättning för romanerna gick ner på femtioalet (se tabell 2 bilaga).

Hennes romaner trycktes i mindre upplagor, vilket verkar tyda på att hennes läsekrets minskat. Hennes arvoden ökade inte heller de sista åren. När Lilja 1964 gav ut romanen *Döttrarna* fick hon samma ersättning som hon fått tio år tidigare.²⁶⁶ Trots en minskad läsekrets så hade emellertid Lilja trogna läsare som fortfarande köpte hennes böcker. Bonniers skrev till exempel 1957: ”Både kritik och publik har ju kommit att uppskatta Ert författarskap i mycket hög grad och skulle säkert finna det mycket beklagligt att inte få läsa nya böcker av Fru Lilja. Och Ert förlag skulle givetvis i alla högsta grad tycka detsamma.”²⁶⁷

Trots minskade arvoden, så hade Lilja det bättre ekonomiskt under 1950-talet. I ett brev till Elsa Edmar från 1953 skriver Lilja att:

Just nu ringde man från Åkerlunds förlag och ville ha en
julnovell. Det är skönt att inte vara fattigare än att man

²⁶⁴ Erik Hjalmar Linder, *Fyra decennier av nittonhundratalet*, Stockholm 1949, s. 735. Se även *Fem decennier från nittonhundratalet*, Stockholm 1958, där Lilja inte längre nämns.

²⁶⁵ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 6/5 1953, Bonniers arkiv.

²⁶⁶ Brev från Gerard Bonnier till Gertrud Lilja 13/1 1964, Bonniers arkiv.

²⁶⁷ Brev från Gerard Bonnier till Gertrud Lilja 8/2 1957, Bonniers arkiv.

kan tacka nej. För all del, jag skriver gärna noveller men när det passar mig själv och inte inom fjorton dar.²⁶⁸

De två romaner som Lilja skrev på femtiotalet blev emellertid inte de publikframgångar som *Hök och duva* och *Ovädret drar förbi* blev. 1953 skickade Lilja *Den Enfaldiga* till Bonniers. Förlaget ville ge ut romanen, men ville ändra på titeln som de ansåg kunde vara en belastning för försäljningen.²⁶⁹ Lilja gick, trots upprepade förfrågningar inte med på att ändra titeln och till slut skrev Lilja till förlaget och ville ha sitt manuskript tillbaka.²⁷⁰ Konflikten måste ha lösts per telefon, för nästa brev i korrespondensen är skrivet i november samma år och då hade *Den Enfaldiga* kommit ut. Lilja försöker i brevet förklara sitt handlande. ”Naturligtvis var det inte recensenterna jag var rädd för, därtill är jag för gammal och härdad, men det var en allmän leda mot det intellektuella marknadslivet som kom mig att vilja ha manuskriptet tillbaka.”²⁷¹ Romanen som fick ett blandat mottagande skiljer sig bitvis från Liljas tidigare böcker, då hon här experimenterar med olika berättarperspektiv och låter hjältinnan begå självmord i slutet. Bonniers hade emellertid inga invändningar emot den och de hade inga invändningar då hon två år senare skickade dem *Men somt föll på Hälleberget*. Denna roman har en präst som huvudperson och handlar om hur denna präst omvärderar sin tro och lämnar kyrkan. Mottagandet blev stormigt och Lilja kommenterar det i sina brev till förlaget, se nedan. Liljas minskade inkomster från förlaget kan säkert till en viss del förklaras med att dessa två romaner inte blev några försäljningssuccéer.

Lilja som 1957 var 68 år skrev ytterligare tre böcker; en novellsamling, en aforismsamling och en roman.²⁷² Bonniers fortsatte under denna tid att uppmana Lilja att skriva fler böcker. De föreslog också att hon skulle skriva sina memoarer,²⁷³ vilket hon inte ville. Hon menade att hon levt ett tillbakadraget liv och inte träffat några ”intressanta” människor. Lilja skrev: ”Jag har [---] den senaste tiden funderat över om jag borde bränna brev, papper och fotografier - kort sagt göra rent hus- redan nu eller i förlitande på min goda hälsa dröja ännu litet.”²⁷⁴ Fyra år senare funderade emellertid Lilja på att ge ut breven hon skrivit i sin ungdom till brodern Hjalmar.

²⁶⁸ Brev från Gertrud Lilja till Elsa Edmar 3/3 1953, KB.

²⁶⁹ Brev från Gerard Bonnier till Gertrud Lilja 8/5 1953, Bonniers arkiv.

²⁷⁰ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 4/7 1953, Bonniers arkiv.

²⁷¹ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 24/11 1953, Bonniers arkiv. Gertrud Lilja beskriver turerna kring *Den enfaldiga* i ett brev till Elsa Edmar juli 1973, KB. ”Det hade dykt upp en del okända, antagligen unga recensenter som tog hand om oss, som inte var så berömda att en fast kritikerstab stod redo att med vördnad och beundran ta emot våra nya böcker. Örfilar av dessa övermaga småglin föreföll mig så motbjudande att jag greps av leda och äckel och skrev till Bonniers och bad att få tillbaka mitt manuskript och kontraktet makulera[...] Gerhard Bonniers ringde omg. till Långasjö och i flera perioder talade han bevekande, tills jag nådigt gav efter. Efteråt fann jag situationen inte så lite löjlig; en förläggare som bönfaller författaren att få ge ut ett manuskript som han redan har kontrakt på. Men nån ynka gång kan man väl få vara diva.”

²⁷² Aforismsamlingen blev *Igår och idag* och kom ut 1960. Lilja hade alltid svårt att få ut sina aforismsamlingar på Bonniers, som inte trodde på dem. I ett brev till Elsa Edmar 30/9 1958, KB, skriver Lilja: ”Fylld av stimulerande hämndlusta – mot Bonniers – har jag fortsatt med aforismerna, fast besluten att sända dem till vilket förlag som helst, bara inte Bonniers. Så fick jag ett glödande kol på huvudet. Som till min förtvivlan dämpade ner mig. Gerhard Bonnier skrev och frågade om jag inte skulle ha lust att skriva mina memoarer. Det var ju onekligen en hedersbetydelse.” Men Lilja kom aldrig att skriva sina memoarer.

²⁷³ Brev från Gerard Bonnier till Gertrud Lilja 1/9 1958, Bonniers arkiv.

²⁷⁴ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 5/9 1958, Bonniers arkiv.

Kontakten mellan Lilja och Bonniers blev nu allt mer sporadisk. I ett brev från 1975, då Lilja fått sina handskrivna manuskript tillbaka som hon vill skänka till Lunds universitetsbibliotek, försöker hon förklara vad hon velat med sitt författarskap.

Jag hade ingen ärelystnad, strävade aldrig efter att 'bli något' [---] nu på min höga ålder är jag glad över att mina böcker inte blev annorlunda än de blev - att vara 'betydande' har aldrig betytt så mycket för mig som att betyda något för minoriteten.²⁷⁵

Den sista korrespondensen mellan henne och förlaget är ett litet kort, där Lilja tackar för rosorna Bonniers skickat henne på hennes 95årsdag.



Mottagandet

Den Enfaldiga blev recenserad i de flesta av de stora dagstidningarna och påfallande ofta tillsammans med Irja Browallius *Torpalyckan*. Många recensenter ansåg att Lilja i denna roman närmat sig Browallius stil.²⁷⁶ Bernard Tarschys skrev i *Dagens Nyheter* att romanen var detaljsäker och intensiv och berömde Lilja för de enkla replikerna och de snabba miljöbilderna. Ven Nyberg skrev i *Svenska Dagbladet* att Lilja borde få mer uppmärksamhet än hon får. Även Nyberg berömde Liljas stil: "[i] en genomlyst, sober stil, där allt onödigt är bortbränt som slagg, rullar

²⁷⁵ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 7/4 1975, Bonniers arkiv.

²⁷⁶ Se t.ex. Albert Olsson, "Litterär triangel" i *Ny tid* 22/10 1953.

detta vardagsdrama upp sig med en obönhörlig konsekvens. Man följer det fångslad, med spänning, djupt gripen av det.”²⁷⁷ Recensenter som Åke Lindström i *Expressen* och Sonja Ohlon i *Göteborgsposten* tyckte emellertid att Liljas romanfigurer var alltför fyrkantiga och att självmordet i slutet var för dåligt underbyggt.²⁷⁸ Lilja recenserade själv sin roman i *Svensk litteraturtidskrift* och vill i sin recension förklara hjältinnans handlingssätt, då hon menar att flera recensenter missförstått Lisabet och inte sett hur det inte finns någon plats för henne i det moderna samhället. Hon passade också på att kritisera recensenterna och menar att ”det inte ges någon objektiv litteraturkritik.”²⁷⁹

Liljas nästa roman *Men somt föll på Hälleberget* togs också emot med blandade känslor av recensenterna och det tog tid innan recensionerna kom. Lilja skrev den 18/10 till Bonniers:

Utän att synas förhåven tror jag att jag våga reflexionen att svensk litteratur just nått en oanad höjd, då min bok Men somt föll på Hälleberget räknas till det bottenlam, som inte tas upp till bedömning. Naturligtvis borde jag vara ledsn både för Förlagets och min egen skull- om jag inte tyckte att jag skrivit en bra bok. Men somt föll onekligen på Hälleberget...²⁸⁰

Karin Karling kallade romanen djärv och högtstående och John Landquist var i sin recension positiv till Liljas enkla stil, men kritisk till slutet på romanen.²⁸¹ En recension tog Lilja mycket hårt, nämligen Knut Hagbergs i *Svenska Dagbladet*. Hagberg skrev att Lilja saknade kunskap om vad prästycket innebar, och han var upprörd över Liljas, enligt honom, usla teologiska kunskaper. ”Långa bibelcitater förekomma, vilket denne underlige präst kommenterar på ett sätt som varit naivt för en skolflicka.”²⁸² I hela recensionen ifrågasatte han Liljas rätt att skriva romanen, då hon i hans mening saknade kunskap om vad hon skrivit om. Trots att flera recensenter berömde romanen blev Lilja bitter och kände sig påhoppad. ”Jag levde i naiv okunnighet om att det alltjämt finns medeltidsmentalitet inom vissa kretsar.”²⁸³ Hon återkom i senare brev till Hagbergs recension och fortsätter länge att vara sårad.²⁸⁴

Liljas novellsamling *Igår och idag* som kom att bli hennes sista samling noveller fick hård kritik. Det märks att recensenterna tyckte att Liljas författarskap var omodernt. Sven Christer Swahn skrev att Lilja inte kan skildra modern tid. ”Just de noveller som vill presentera nutiden, svenskt idag, blir gärna gråtmilda, falska i tonen, utstuderat mänskliga och utsökt svårlästa.”²⁸⁵ Ven Nyberg som i tidigare recensioner varit positiv till Liljas

²⁷⁷ Bernhard Tarschys, ”Att dra sig ur spelet” i *Dagens Nyheter* 11/11 1953 samt Ven Nyberg, ”Berättelser om kärlek” i *Svenska Dagbladet* 25/10 1953.

²⁷⁸ Åke Lindström, ”Självmord och ord” i *Expressen* 7/10 1953 samt Sonja Ohlon, ”Böcker och författare” i *Göteborgsposten* 16/10 1953.

²⁷⁹ Gertrud Lilja, ”Gertrud Lilja. Den Enfaldiga” i *Svensk Litteraturtidskrift* nr. 1 1954.

²⁸⁰ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 18/10 1955, Bonniers arkiv.

²⁸¹ Karin Karling, ”Böcker och författare” i *Göteborgsposten* 19/11 1955 samt John Landquist, ”Pålitlig realist” i *Aftonbladet* 3/10 1955.

²⁸² Knut Hagberg, ”Vrångebild av en präst” i *Svenska Dagbladet* 20/10 1955.

²⁸³ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 25/10 1955, Bonniers arkiv.

²⁸⁴ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 17/1 1956, Bonniers arkiv.

²⁸⁵ Sven Christer Swahn, ”Gertrud Lilja på egen mark” i *Expressen* 17/10 1958.

författarskap tyckte att novellerna kändes tunna och problemlösningarna förenklade och Jarl W. Donner skrev att novellerna visserligen var kloka, men inte konstnärliga.²⁸⁶

När aforismsamlingen *Genom färgade glasögon* kom ut 1960 uppfattade ett flertal recensenter Lilja som bitter.²⁸⁷ Kerstin Anér skrev en mycket kritisk recension av samlingen i *Idun* vilket föranledde Elsa Edmar som vid denna tid påbörjat sitt avhandlingsprojekt om Liljas författarskap, att skriva ett försvar för samlingen.²⁸⁸

I Liljas sista roman *Döttrarna* 1964 tycker ett flertal recensenter att Lilja var alltför kritisk mot den moderna tiden. Margareta Ekström påpekade i sin recension att kvinnoporträtten i romanen är otidsenliga och konservativa och Per Andersson tyckte att Liljas olust inför den moderna tiden blir alltför tydlig.²⁸⁹ Lilja svarade på kritiken av *Döttrarna* i ett långt brev till Bonniers.

Det var för mig både glädjande och oväntat att min bok
inte sjunkit ohjälpligt till botten i den störtflod av böcker
som kommit ut denna höst. Inte heller kan jag klaga på
kritiken, också om de yngsta recensenterna kommit med
små getingsting. Om en gammal författare- som inte
tillhör de heliga korna och är tabu för den yngsta kritiken,
tillåter sig en liten respektlöshet mot den del
tidsföreteelser, avvärjas hon med tillhygget bitterhet. Jag
kan bli ilsken på bluff och jag kan bli upprörd över
orättvisor som inte alls begåtts mot mig själv:
bitterhet=kverulans. En legitim kritik är utesluten! Detta
gravallvar och denna stingslighet hos den unga
generationen kan ibland fresta mig att dra på munnen,
men den kan också reta mig litet.²⁹⁰

I och med att Lilja inte skrev någon mer bok efter *Döttrarna*, så försvann hon från kultursidorna i dagspressen och förutom Elsa Edmars artiklar om henne, finns det mycket lite publicerat om Gertrud Lilja och hennes författarskap de senaste åren. Samtidigt är hon inte en helt bortglömd författare, då hon fortfarande finns med i våra litteraturhistoriska översiktsverk. I *Litteraturens historia i Sverige* förs Liljas författarskap tillsammans med bland andra Irja Browallius till den på trettioalet utvecklade lågmälda vardagsrealistiska skildringen ”som lyfte fram enkla livsöden, vardags- och undantagsmänniskor och gav åt deras triviala livsförhållanden en inre spänning av stor räckvidd.”²⁹¹ Även i *Den svenska litteraturen* finns Gertrud Lilja nämnd. Hon har i detta verk hamnat under

²⁸⁶ Ven Nyberg, ”Fin novellkonst” i *Svenska Dagbladet* 1958 samt Jarl W. Donner, ”Om ensamhet” i *Dagens Nyheter* 6/10 1958.

²⁸⁷ Se t.ex. Viveka Heyman, ”Bokslut av Gertrud Lilja” i *Arbetaren* 1/12 1960 samt Åke Janzon, ”Den oförgräpliga meningens konst” i *Svenska Dagbladet* 15/1 1960.

²⁸⁸ Se Kerstin Anér, ”Genom färgade glasögon” i *Idun* nr.49 1960 samt Elsa Edmar, ”Försvar för Gertrud Lilja” i *Idun* nr. 52 1960.

²⁸⁹ Margareta Ekström, ”Två damer på spårvagn” i *Expressen* 21/8 1964 samt Per Andersson, ”Ovillkorligt” i *Kvällsposten* 12/9 1964.

²⁹⁰ Brev från Gertrud Lilja till Gerard Bonnier 1/11 1964, Bonniers arkiv.

²⁹¹ *Litteraturens historia i Sverige*, Bernt Olsson och Ingemar Algulin, Stockholm 1987, s. 388. Varken Berit Spong, Gurli Hertzman-Ericson eller Elisabeth Bergstrand-Poulsen är nämnd i verket.

rubriken "Landsbygden sedd från byskolan" och tillsammans med Irja Browallius och Elin Wägner sägs det att hon tillhör en svensk berättartradition som skapats av det moderna genombrottets förnyelse av allmogebärettelsen.²⁹²

Vid sidan av de stora litteraturhistoriska översiktsverken finns det ett par kortare artiklar som presenterar Gertrud Lilja. Artiklar som påfallande ofta är skrivna av kvinnor som vill försvara hennes författarskap. Ett sådant exempel är Kerstin Berggrens presentation av Gertrud Lilja i *Studiekamraten* 1986. Berggren poängterar att Lilja inte endast är en landsbygdsskildrare, att Lilja vill i sina texter försvara gamla värderingar och att hon visar att hon tycker synd om den nya tidens människor.

Gertrud Lilja är ingen revolutionerande stilskapare eller symbolkonstnär. Men hon är vad kanske ur många läsares synvinkel kanske är lika mycket värt; en realistiskt berättare utan torrhet, en känslbeskrivare utan sentimentalitet, en förstående men inte alltför ursäktande människoskildrare.²⁹³

Kortare presentationer av Lilja och hennes författarskap förekommer också i översiktsverk som introducerar småländsk litteratur. Ett intressant exempel finns i antologin *Författare i Småland*, där Ingrid Nettervik bland annat skriver att *Kvinnorna i släkten* visserligen är en roman som står sig, men också menar att den bitvis är mer kulturhistoria än litteratur.²⁹⁴

Ett nytt sätt att närma sig Gertrud Liljas författarskap finns i tredje delen av *Nordisk kvinnolitteraturhistorien, Vida Världen*. Under rubriken "Begäret på landsbygden" beskriver Ebba Witt-Brattström Lilja som en kvinnlig primitivist. Witt-Brattström menar att de kvinnliga primitivisterna i motsats till sina manliga kolleger, problematiserar den hos männen mer naivt beskrivna sexualiteten. Witt-Brattström citerar Horace Engdahl som karakteriserar kvinnlig primitivism som en "hybrid mellan allmogroman, modernistiskt anstucken sexualromantik samt den kvinnoroman som fulländades med *Gösta Berlings saga*."²⁹⁵ Som kvinnlig primitivist i denna artikel nämns inte bara Lilja, utan även författare som Gurli Hertzman-Ericson, Irja Browallius och Berit Spong. Deras romaner kännetecknas enligt Witt-Brattström av att "[e]n mer eller mindre explicit kritik av den patriarkala kopplingen mellan sexuellt ägande av kvinnan och besittning av jorden utvecklas, samtidigt som en erotisk ambivalens fasthålls, en strategi som utan tvivel givit dessa romaner en stor kvinnlig publik."²⁹⁶

Det är en smula penibelt för debutanten att bli placerad på toppen. Det han sedan har att sträva efter är blott att

²⁹² *Den svenska litteraturen* Band 5, Lars Lönnroth och Sven Delblanc, Stockholm 1989, s. 191. Inte heller i detta verk finns Berit Spong, Gurli Hertzman-Ericson eller Elisabeth Bergstrand-Poulsen nämnda.

²⁹³ Kerstin Berggren, "Gertrud Lilja" i *Studiekamraten* 1/2 1986, s. 24.

²⁹⁴ Ingrid Nettervik, "Gertrud Lilja och Elisabeth Bergstrand-Poulsen, Två konstnärsp profiler från Varend" i *Författare i Småland*, red. Ingrid Nettervik, Karl Lindquist och Claes Evenäs, Stockholm 1998, s. 77 f

²⁹⁵ Ebba Witt-Brattström, "Begäret på landsbygden" i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen*, band tre, huvudred. Elisabeth Möller-Jensen, Höganäs 1996, s. 390.

²⁹⁶ *Ibid.* s.390f. Witt-Brattström säger i artikeln att Erik Hjalmar Linder inte nämner Gurli Hertzman-Ericson eller Berit Spong i *Fyra decennier av nittonhundratalet*. se s. 391 i Witt-Brattströms artikel. Hertzman-Ericson nämns tillsammans med Lilja i Linders framställning och Berit Spong presenteras på tre sidor, där Linder bland annat skriver att "[i]raden av kulturhistoriskt betydande 30-talsromaner [...] intar Berit Spong en given plats." Se Linder, a.a., s.271.

söka hålla sin position. Vill han ändra läge, har han ingen annat val än att glida nedåt. Vanligen ändrar han ofrivilligt läge.

(Gertrud Lilja, *Vid vägkanten*, 1931, s. 22.)

Avslutande diskussion

Gertrud Lilja var verksam som författare i mer än fyrtio år och hennes författarskap består av ett stort antal texter. Naturligtvis finns det inga enkla förklaringar till varför hennes författarskap fick den utvecklingen som det fick. En rad olika faktorer spelar in och avslutningsvis vill jag diskutera ett par av dem.

En viktig aspekt av Gertrud Liljas författarskap är naturligtvis hennes genus; att hon var kvinna. Hon steg genom debuten in i en på många sätt manlig värld. De redaktörer hon arbetade med på Bonniers var alla män och den kritikerkår som recenserade hennes böcker bestod i stor utsträckning också av män. Johan Svedjedal skriver att "historien om kvinnorna och bokbranschen handlar i mycket om utsällning och löneskillnader, om ett komplicerat system av manlig litterär makt- så mycket mer avancerat som det ofta varit omedvetet för utövarna."²⁹⁷ Naturligtvis stämmer denna generella beskrivning även in på Liljas förhållande till exempel Bonniers förlag, men samtidigt är det inte hela sanningen. På många sätt var Lilja en gynnad författare, hon hade goda ekonomiska villkor och togs vid debuten välvilligt emot av en manlig kritikerkår. Att Lilja var kvinna är viktigt, men föreställningen av henne som en ständigt motarbetad kvinnlig författare i en patriarkal värld blir alltför enkel. Dels behöver fler aspekter av henne diskuteras och dels bör man ha i åtanke att ett kvinnligt genus ibland varit en fördel och en styrka.

Gertrud Lilja kom från en bondefamilj bosatt i byn Långasjö. Det geografiska rummet bestäms i detta fall av att Långasjö är en liten by som ligger i södra Småland. Det är cirka åtta mil både till Växjö och till Kalmar på dagens moderna vägar. Närmaste stad är Emmaboda som ligger på en mils avstånd. Liljas familj hade det jämförelsevis gott ställt och i och med faderns affärsinnehav var de mer lägre medelklass än arbetarklass, även om de efter faderns död fick det besvärligt ekonomiskt. Liljas familjeförhållanden, var hon var född någonstans och familjens ekonomiska förhållanden präglar hennes habitus. Bourdieu menar att habitus är den samling av värderingar och synsätt som grundläggs tidigt i livet. Det är vanor och dispositioner som är inristade i kroppen och som gör det möjligt för en människa att spela det omfattande spel som livet är. Broady skriver: "[m]änniskor är i Bs perspektiv inte 'bärare' av normer eller strukturer. De sociala förhållandena finns i oss."²⁹⁸ Habitus är något som vi har med oss från början och den bestäms bland annat av vår sociala bakgrund, men aspekter som kön och geografiskt rum spelar alltså också in. I Liljas fall kan man även säga att hennes habitus även präglades av hennes dövhet, som kom att få en genomgripande effekt i hennes liv. Vi kan inte byta vår habitus. Bourdieu menar att en viktig egenskap hos våra habitus är deras trögrörlighet.²⁹⁹ Att Lilja var född i en bondefamilj i Långasjö påverkade

²⁹⁷ Johan Svedjedal, *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier*, Hedemora 1994, s. 112.

²⁹⁸ Donald Broady, "Agent till subjekt, Liten ordlista för att underlätta läsningen av Pierre Bourdieus 'vad det vill säga att tala'", i *Skeptron*, nr.1 1984.

²⁹⁹ Ibid.

inte bara hennes habitus, utan även hennes förmåga att erövra kulturellt kapital.³⁰⁰ Hon kom från en bondefamilj där ingen av föräldrarna hade någon egen utbildning. Modern kunde inte ens läsa. Lilja växte upp till en kvinna med en praktisk utbildning och fick inte möjligheten att fortsätta sina studier på grund av sin könstillhörighet. Att låta en dotter utbilda sig prioriterades inte i familjen. Även om man i breven till brodern ser att Lilja som ung drevs av en stark bildningstörst, så fick hon aldrig någon formell kompetens.

Vad hade det då för betydelse hur mycket kulturellt och socialt kapital man har om man vill etablera sig som författare i ett litterärt etablisseman? Bourdieu menar att det har stor betydelse för att kunna ta sig in på fältet. Det litterära fältet har sina egna regler och normer som här ofta handlar om vad som anses vara värdefull litteratur. Bourdieu menar att varje fält har en viss autonomi och en egen typ av legitimitet. Moi beskriver det som om att varje fält har sin egen habitus, ”ett system av dispositioner, dvs. tanke-, uttrycks- och beteendevanor, som man förvärvar genom praktisk erfarenhet av fältet.”³⁰¹ För att få tillgång till ett fält behöver man kapital som fungerar dels som en inträdesbiljett och dels som ett verktyg med vilken man kan befästa sin position när man väl kommit in på fältet. Bourdieu skriver:

[D]en sociala rang och specifika makt agenterna finner sig tilldelade på ett visst bestämt fält beror (framför allt) på vilket specifikt kapital de kan mobilisera - oavsett om de i övrigt besitter den ena eller den andra arten av kapital (låt vara att en viss spridningseffekt kan förekomma).³⁰²

För att kunna få en position i ett socialt fält, måste man först släppas in och sedan behöver man ha kunskap om till exempel vad som rangordnas högst för tillfället, vilka de rätta frågeställningarna är och vilka fejder som pågår.

Broady skriver:

Den kompetens som möjliggör inträdet på det litterära fältet är frukten av investeringar i läsning, men också i kontakter, vänskapsband, kärleksförhållanden och en allmän lokalkännedom i den litterära världen (litteraturvetenskapliga institutioner, tidskrifter, kulturredaktioner, förlag, krogar).³⁰³

Gertrud Lilja hade både ett lågt kulturellt och ett lågt socialt kapital. Enligt Bourdieus teorier är det svårt att förstå hur hon överhuvudtaget lyckades komma in på det litterära fältet. 1924 var hon en trettiosjuårig kvinna från landsbygden utan högre utbildning med dålig ekonomi. Hon hade inga kontakter och ingen ”lokalkännedom” om den litterära världen. En av anledningarna till att Liljas släpptes in på fältet var Bonniers, som blev hennes

³⁰⁰ Broady skriver att ”var och en av oss är begåvad med en habitus, men det är marknaden som avgör vilka ingredienser i och effekter av denna habitus som kan fungera som kapital,” i *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, (diss.) Stockholm 1990, andra upplagan, s. 226.

³⁰¹ Ibid. s. 6

³⁰² Bourdieu, a. a., s. 263.

³⁰³ Broady, a. a., s. 70.

inträdesbiljett i dubbel bemärkelse. Förlaget publicerade inte bara hennes debutbok, utan dess höga status på det litterära fältet gav Liljas författarskap en högre status. I och med att Gertrud Lilja blev en Bonnierförfattare, fick hon betydligt högre socialt kapital. Varför gav då Bonniers Lilja denna möjlighet att etablera sig? Liljas stora publikframgångar låg fortfarande mer än tio år framåt i tiden. Varför satsade Bonniers på en okänd småländsk kvinnoförfattare och varför enrullerades hon av kritikerna in i det finkulturella kretsloppet? För att förstå detta är det väsentligt att se på den samtida kontexten. Vad är det som händer i svensk litteratur på tjugo- och trettioalet? Som Pia Lamberth visat debuterade nu ett stort antal kvinnliga författare och hembygdsskildringarna var talrika.

Här är det igen väsentligt att lyfta fram den svenska kontexten och att peka på hur Bourdieus begrepp dels är präglade av en fransk kontext som i mycket skiljer sig från den svenska och dels att peka på att de är präglade av Bourdieus syn på aktörens/individens oförmåga att, till exempel, i någon högre grad påverka och förändra sitt habitus. Terry Lovell menar i artikeln "Thinking feminism with and against Bourdieu" att Bourdieus begrepp å ena sidan är användbara, då de synliggör de starka sociala mönster vi har i vår kultur, men å andra sidan att de är problematiska, då Bourdieu dels har ett inslag av determinism i sin teori och dels, enligt Lovell, lägger för lite betydelse vid sexualitet och etnicitet.³⁰⁴ Lovell diskuterar i sin artikel Beverly Skeggs användning av Bourdieu och poängterar att det i Skeggs studier av arbetarklasskvinnor framkommit att respektabilitet och kvinnlighet i sig kan omvandlas till kulturellt kapital.³⁰⁵ Även om Lilja saknade utbildning, kontakter och pengar vid tiden för sin debut, kan hennes genus ha stärkt hennes kapital. Att hon var kvinna och kom från landsbygden, vilket borde ha minskat hennes chanser att komma in på fältet, har istället stärkt dem.

Vad hände då med Gertrud Lilja? Hon kom in på det litterära fältet, men lyckades inte helt befästa sin position där. Detta trots att hon efter debuten får till exempel en "lokalkännedom" om fältet i och med sin brevväxling med Johannes Edfeldt och Vilhelm Moberg, för att nämna några. Hon var inte så isolerad i den litterära världen, som bland annat Edmar ger sken av i sina artiklar, utan hade både kontakter och fick genom dessa kontakter viss insikt i vad som hände på fältet. Men Lilja lyckades ändå inte behålla den ställning hon fick 1924. Hon lyckades inte infria det löfte som kritikerna såg efter debuten. 1934 skriver Erik Hjalmar Linder att Lilja skulle kunna skriva en stor bok om mänskliga värderingar. Femton år senare beskriver han henne som en författare av god underhållningslitteratur. Ska detta förklaras med att Liljas texter förändrades drastiskt eller med att det litterära fältet där hon verkade blev annorlunda? Jag vill diskutera dessa två möjligheter, dels utifrån Liljas förhållande till förlaget och dels utifrån det litterära fältets utveckling.

Under trettio- och fyrtiotalen utspelades en intensiv kamp på det litterära fältet i Sverige. Att de streds på fältet är i sig inget ovanligt. Hedman visar i sin artikel hur kampen mellan Kjellgren och Bellman samt Kjellgren och Thorild såg ut på 1700-talets litterära fält. I den striden handlade det om att få en bra position i fältet, det vill säga en i kungens närhet.³⁰⁶ På trettio- och fyrtiotalen handlade emellertid kampen inte så mycket om positioner, utan om värderingar och normer. Det litterära fältets traditionella doxa utmanades. Doxan, de normer och värderingar som fältet styrs av, är, enligt Bourdieu, outtalad, men då och då utmanas den av

³⁰⁴ Terry Lovell, "Thinking feminism with and against Bourdieu" i *Feminist Theory* vol. 1 2000.

³⁰⁵ Ibid., s. 25.

³⁰⁶ Hedman, a. a., s. 29.

nytänkare. För att det ska kunna bli en kamp måste det finnas människor som inte bara ifrågasätter doxan, utan står fria emot den. Broady skriver: ”revolter inom kulturella fält förutsätter att det existerar människor som är tillräckligt fria i förhållande till fältets maktförhållanden för att kunna urskilja förändringspotentialerna...”³⁰⁷ Modernismens intåg i svensk litteratur och dess etablering under trettio- och fyrtiotalen gjorde att både kritikernas roll och normerna för vad som ansågs som värdefull litteratur till en viss del förändrades. Detta är inte en förändring som sker under en natt, utan det är en långsam process. Gunilla Domellöf tecknar i *'I oss är en mångfald levande'* denna utveckling och pekar på det starka motstånd som modernistiska författare mötte på trettioalet, då kritiker i mycket höll kvar vid det gamla. Karin Boye blir en av de kritikerna som dels efterfrågar en ny litterär stil för att kunna fånga den nu föränderliga samtiden och dels en ny kritik som har möjlighet att bedöma och diskutera denna stil.³⁰⁸ Annelie Bränström Öhman vill, som tidigare diskuterats, i *Kärlekens ödeland* problematisera den svenska modernismen. Genom att diskutera och analysera Rut Hillarps författarskap ifrågasätter Bränström Öhman vad den svenska modernismen som begrepp kommit att innehålla. Hon menar att den modernism som fått en stark ställning på fältet på 1940-talet är den manliga modernismen. En kvinnlig författare var i mycket på grund av sitt genus utestängd från möjligheten att komma in på det modernistiska litterära fältet. Det fanns fortfarande ett starkt motstånd mot modernismen på fyrtiotalet, även om de modernistiska utmanarna alltmer befäster sina ställningar på fältet och det fanns både bland samtida kritiker och eftervärldens mottagande en ovilja att betrakta de kvinnliga författarnas texter som modernistiska. Det blir de manliga författarna som i mycket får stå för det nydanande och utvecklande.

Lilja kom inte att utveckla sitt författarskap i enlighet med de ändrade värderingsgrunder vilka blev resultatet av denna kamp. Hon blev inte en av modernismens efterlysta nydanande och experimentella författare och kom mer och mer av kritikerna att ses som omodern. Varför kom då inte Lilja att tillhöra den grupp av författare som på trettio och fyrtiotalen utmanade doxan? Broady skriver:

De som är välförsedda med symboliska och ekonomiska tillgångar är mer benägna än andra att bege sig mot nya och riskabla positioner och att kämpa för fältets autonomi, medan författare och konstnärer ur små omständigheter hellre vänder sig till den breda eller köpstarka publiken och gör konstnärskapet till ett yrke som andra.³⁰⁹

För att utmana doxan behövs dels en stark ställning på fältet och dels ett tämligen högt kapital.

Att inte utmana doxan kan i sig bli något som gör att man förlorar status på fältet. Genom att anpassa sig till de rådande normerna kan en författare anklagas för att inte tillföra fältet något nytt. Det är igenom kampen på fältet som fältet förnyas och utvecklas och att inte delta i denna kamp kan bli problematiskt. Anna

³⁰⁷ Donald Broady, ”Enligt konstens alla regler” i *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, a.a., s. 29.

³⁰⁸ Domellöf menar att Boye ”håller konsekvent fast vid att det krävs en ny form, ett nytt språk för att uttrycka en frigörande livshållning i en värld, där inga värden längre äger någon absolut giltighet” i *'I oss är en mångfald levande'*. Karin Boye som kritiker och prosamodernist, (diss.) Umeå 1986, s. 130.

³⁰⁹ Broady, a.a., s. 37.

Nordenstam diskuterar denna problematik i *Begynnelse* och menar att de kvinnliga författare som hon studerar inte utmanar doxan. De anpassar sig och följer reglerna, men de tillför ändå fältet något nytt, nämligen ett problematiserande könsperspektiv.³¹⁰ Lilja och hennes landsbygdsbildande författarkolleger utmanar inte heller doxan, men de medför ändå i sina texter fältet något nytt; en utveckling av det problematiserande könsperspektiv som den tidigare kvinnliga författargenerationen introducerat. Viktigt att påpeka här är att det är först nu, då litteraturvetenskapen alltmer innehåller en diskussion av genus som detta har lyfts fram och diskuterats.

En annan aspekt på kvinnliga författares förhållandevis låga kapital har Inger-Lise Hjordt-Vetlesen. I sin artikel om danska hembygdsförfattarinnor i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* skriver hon att dessa kvinnor var nästan alla lågutbildade och att de i sitt skrivande ofta fastnade i klichéer. Deras språk hade starka romantiska klanger och deras berättelser blev lätt sentimentala. Hjordt-Vetlesen förklarar detta genom att hänvisa både till kvinnornas habitus och deras kulturella kapital.

Av en alldeles vanlig kvinna krävdes så mycket mod och självbehärskning, dels för att sätta pennan till papperet, dels för att offentliggöra det skrivna, att det inte blev mycket över för att också lyssna till det *egna* språket och skriva sig fram till ett *personligt* konstnärligt uttryck.³¹¹

Att utveckla ett personligt och fritt skrivande har alltid varit svårt och jag tror att vi inte ska underskatta Liljas problem med bristande utbildning, dåligt självförtroende och bekymren med förlagets påverkan. Det utanförskap som hennes dövhet medförde, kan också vara viktigt. I och med att Lilja levde så isolerat och sällan deltog i debatter och diskussioner och aldrig aktivt deltog i kampen på fältet, så hamnade hon i viss mån utanför.

Det kan vara intressant att fråga sig vad som hänt om Gertrud Lilja haft ett större kapital och en starkare ställning på fältet. Hade hon i det läget varit med i den grupp som utmanade doxan? Gunilla Domellöf skriver i *Mätt med främmande mått* att "modernismbegreppet kommer jag att knyta till krismedvetandet, upplevelsen av att leva i en tid, då den liberala humanismens kultur kommit till sitt slut och en ny kultur ännu inte utformats."³¹² Att utveckla en ny stil och ett nytt sätt att beskriva verkligheten blir nödvändigt, då verkligheten förändras. En ny tid kräver en ny konst och Domellöf ser i de romaner hon analyserat till exempel en radikal kritik av samhället som de samtida kritikerna inte sett eller velat se. Domellöf tar upp exempel på hur till exempel Karin Boye jämförs med Berit Spong och hur den samtida kritiken värderar Spong högre. Hennes traditionella stil och moraliska världsordning hyllas, där Boyes moderna och "skrämmande" stil kritiserar.³¹³ Domellöf problematiserar naturligtvis detta mottagande och ser Boye som en nydanande och intressant modernist. Bekymmersamt blir dock, enligt min mening, att Berit Spong även i Domellöfs studie framstår som traditionell

³¹⁰ Nordenstam, a.a., s. 237.

³¹¹ Inger-Lise Hjordt-Vetlesen, "Att ta till orda, Danska bondeförfattarinnor", i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vida världen*, a.a., s. 95.

³¹² Gunilla Domellöf, *Mätt med främmande mått. Idéanalys av kvinnliga författares samtidsmottagande och romaner 1930-1935*, Hedemora 2001, s. 21.

³¹³ *Ibid.*, s. 47 ff.

och ointressant. Hon får en liknande presentation som den hon får i de litteraturhistoriska översiktsverken. Spong utmanade inte heller doxan i bourdieusk mening och hon fortsatte att skriva traditionell realistisk prosa.

I vissa fall var det positivt för Gertrud Lilja att bli sedd som en traditionell författare. Det finns flera exempel på hur hennes texter jämförs med, till exempel, ”mer eller mindre sensationsomstrålande nykomlingars prisromaner” och det är en jämförelse som utfaller till Lilas fördel.³¹⁴ Samtidigt som det i långa loppet blev fatalt för Lilja att bli sedd som en konservativ författare, fanns det stunder då det var positivt för henne att vara traditionell.

Frågan blir hur vi värderar nydanande texter och hur vi värderar texter som inte utmanar rådande normer, utan håller fast vid traditionella värderingar och en konservativ stil.

Gertrud Lilja såg med viss oro på det framväxande moderna samhället. Även om hon inte kan ses som antimodern, utan snarare i sina texter gång på gång visar tecken på en stark ambivalens gentemot det moderna, så bejakade hon inte det nya i samhället utan strävar efter att till viss del bevara det gamla. I Gassets uppdelning av kultur och liv värnade hon i viss mån om kultur och kom ofta i sina texter tillbaka till en vilja att upprätthålla gamla värderingar. För Lilja blir det inte ett viktigt projekt att utveckla en ny stil som bättre kan fånga och spegla det nya samhället, utan det är troligare att det för Lilja snarare är viktigt att hålla fast vid en traditionell och invand stil. Vilket ledde till att hennes texter i viss mån blivit sedda som konservativa och ointressanta, både litterärt och ideologiskt. Och att bli sedd som en ointressant författare leder obönhörligen till en marginaliserad position, då ens texter riskera att varken presenteras eller analyseras.

En annan förklaring till att Lilja inte kom att bli den författare som kritikerna på tjugo- och början på trettio-talet trodde att hon skulle bli, tror jag ligger i förhållandet till förlaget. Bonniers var och är fortfarande ett framgångsrikt och vinstbringande företag. Den kulturella insats förlaget gjorde genom att hjälpa fram nydanade och experimentell litteratur ska inte underskattas, men förlagets behov av att tjäna pengar får inte heller nonchaleras. För att kunna ha råd att ge ut till exempel smal lyrik behövde och behöver Bonniers ge ut publikfrämjande romaner som säljer bra. Kritikerna hyllade Liljas novellsamlingar, men förlaget gav mycket hellre ut romaner, än svårsålda noveller. Lilja själv stod mittemellan och det faller sig naturligt att utgå från att Lilja både ville ha positiva recensioner och ett gott förhållande till förlaget.

I förlagskorrespondensen framgår det tydligt att Bonniers ville att Lilja skulle skriva romaner som riktades till kvinnor och romaner som inte var för litterära. Bonniers verkade haft en tydlig bild av hur Liljas läsare såg ut och ville ge dessa läsare en produkt som de kunde tycka om, väl medvetna om att produkter skapas i samråd med dess köpare. Bourdieu skriver att ”konsumenten bidrar till att producera den produkt han konsumerar...”³¹⁵ Bonniers ville inte bara att Lilja skulle skriva en viss sorts texter, utan de ville också kunna etikettera hennes författarskap. Wendy Griswold skriver i artikeln ”Aktuella tendenser inom litteratursociologin”:

Rituella klassifikationsprocesser svarar mot
konsumenternas efterfrågan - dessa efterfrågar kulturella
konversationsmaterial med vars hjälp de eftersträvar sina

³¹⁴ O.G., (sign.), ”Gertrud Lilja: Kvinnorna i släkten” i *Skånska Dagbladet* 17/11 1936.

³¹⁵ Bourdieu, a. a., s. 241.

sociala mål. Dessa processer förmedlas genom
egenskaper hos produktionssystem- kommersiella,
yrkesmässiga och administrativa - genom vilka konsten
produceras och distribueras.³¹⁶

Böcker är en vara som andra varor och alla varor måste dels etiketteras så att konsumenten vet vad hon köper och dels erbjudas till konsumenter som kan tänkas vara intresserade av varan. Med hjälp av annonser, förlagskorrespondens och även vissa veckotidningsartiklar kan skönjas den läsare som Bonniers såg till Liljas böcker. Läsaren var kvinna, hon hade en viss utbildning, men ingen akademisk examen, hon hade det så pass gott ekonomiskt ställt att hon hade råd att köpa inbundna böcker, hon var intresserad av samlevnadsfrågor och hon ville bli underhållen. Hon var också en kvinna som ville bilda sig och som inte valde den billigaste kiosklitteraturen. Huruvida denna bild är helt korrekt är omöjligt att säga. Det är också omöjligt att säga hur Gertrud Lilja såg sina läsare. Jag har inte hittat några kommentarer eller reflexioner av Lilja om hennes läsare. Med säkerhet kan det i alla fall sägas att Lilja inte ville bli etiketterad som förströelseförfattare. Hon hade större ambitioner med sitt författarskap än att underhålla, även om hon i slutet av sin karriär verkar ha slagit sig till ro med den position hon fått.

Det skulle vara felaktigt att påstå att Bonniers styrte Liljas författarskap. Så var inte fallet. Men Bonniers såg Liljas författarskap på ett annat sätt än hon själv gjorde och förlaget försökte på ett diskret sätt att få Lilja att skriva den typ av böcker de ville att hon skulle skriva. Detta måste ha påverkat henne.

Att bli etiketterad

Vad hade det för betydelse för Gertrud Liljas författarskap att Lilja fick etiketten landsbygdsskildrare? Landsbygdsskildrare är i sig inte en benämning som genast sänker ens status. Att bli kallad underhållningsförfattare av Erik Hjalmar Linder är jämförelsevis betydligt mer statussänkande, vilket kommer att diskuteras längre fram. Men etiketten landsbygdsskildrare blir bekymmersam för Lilja på andra plan.

I *Könet som läsanvisning* analyserar Git Claesson Pipping hur George Eliot och Victoria Benedictsson mottogs av samtida svenska kritiker och hon kommer fram till att deras texter kontinuerligt etiketteras och att etiketteringen får konsekvenser för hur texterna tolkas. Genom att nästan systematiskt sätta "enkla" etiketter på texterna, så blir också läsningarna av dem ytliga. Pipping menar i sin studie att etiketteringen styrts av författarinnornas könstillhörighet. "Deras kön styrde tolkningarna. Trots deras höga ställning inplacerades deras verk i genrer som nästintill omöjliggjorde andra än ytliga läsningar."³¹⁷ Både Eliot och Benedictsson var författare med starka ställningar på fältet, men trots detta placeras deras texter i genrer med lägre status; de fick enkla etiketter och i förlängningen tolkas de utifrån dessa etiketter och utifrån en viss genretillhörighet. Pipping ser hur könstillhörigheten hos dessa författare blir nyckeln för hur deras texter ska tolkas. Å ena sidan är det mer legitimt att föra en kvinnas text till en "lägre" genre och å andra sidan är det mer nödvändigt, då kvinnor inte tilläts skriva kontroversiella texter i samma utsträckning som män. "Trycket från

³¹⁶ Wendy Griswold, "Aktuella tendenser inom litteratursociologin" i *Litteratursociologi*, a. a., s. 53.

³¹⁷ Git Claesson Pipping, *Med könet som läsanvisning. George Eliot och Victoria Benedictsson i det svenska 1880-talet - en receptionsstudie*, (diss.), Stockholm 1993, s. 134.

könskonventionerna var också så starkt att man använde Eliots kön för att skyla över de radikala tankarna och göra hennes texter ofarliga.³¹⁸

Williams visar på ett liknande fenomen, då hon i *Stjärnor utan stjärnbilder* diskuterar hur Elin Wägner presenteras i en rad litteraturhistoriska verk, där Wägners hembygdsskildringar och inte till exempel hennes radikalt pacifistiska texter lyfts fram.³¹⁹ I ett brev från 1983 till Elsa Edmar reflekterade Gertrud Lilja själv över hur hon etiketteras och jämför sig med Wägner. ”I all enkelhet delar jag ödet med Elin Wägner att [ha] intellektuella böcker som ställts åt sidan för två bondböcker Åsa-Hanna och Kvinnorna i släkten.”³²⁰

En etikett kan inte bara dölja en texts kontroversiella budskap; den kan också modifiera bilden av ett författarskap. I sin studie av Stina Aronson kommer Petra Broomans ofta tillbaka hur synen på Aronsons författarskap förvandlas från att ha setts som ett mångsidigt, experimenterande och modernistiskt författarskap till att ses som ett provinsialt.³²¹ En förvandlat som gör att författarskapet ytligt och kortfattat presenteras i litteraturhistoriska översiktverk. Broomans diskuterar olika förklaringar till varför detta hänt och Aronsons könstillhörighet har naturligtvis en stor betydelse, men det finns andra viktiga förklaringar. Broomans pekar på hur svårt det varit för både recensenter och litteraturhistoriker att definiera Aronsons författarskap, just för att det är ett mångfacetterat författarskap som spänner över en rad olika områden. Recensenterna väljer att inte definiera det; de diskuterar i recensionerna sin osäkerhet, men litteraturhistorikerna väljer en annan väg. De ger Aronson etiketten provinsialist och det blir sedan i våra litteraturhistorier presentationen av Stina Aronson.³²²

Även om Liljas författarskap vid första läsningen inte kan ses som direkt kontroversiellt, så blir etiketten landsbygdsskildrare även i hennes fall hämmande. Om hennes texter ses endast som landsbygdsskildringar är det lätt att tolkningarna av dem stannar på ett ytligt plan och att man som kritiker, så att säga, inte letar vidare. Etiketten ger en bild av författarskapet som homogent; det är lätt att utifrån etiketten tolka det som ett enklare författarskap, där alla texter liknar varandra.

Varför blev Lilja en landsbygdsskildrare? En rad förklaringar är möjliga. En ligger nära det definieringsdilemma som Broomans menar att kritikerna hade med Stina Aronsons författarskap. Om Gertrud Liljas författarskap ska presenteras på ett par rader, hur ska då hennes författarskap definieras? Hon skrev onekligen landsbygdsskildringar, men inte bara det. Hon skrev även relationsromaner, kåserier och veckotidningsnoveller. Är det då ett populärt författarskap? Hennes texter har vissa populärlitterära drag, men att kalla författarskapet för populärlitteratur ger en felaktig bild.

När Margareta Fahlgren ska presentera Marika Stiernstedt i *Spegling i en skärva*, så konstaterar hon att Stiernstedt inte ska ses som en populärlitterär författare.

Maria Stiernstedt var ju inte marknadsförfattare på
samma sätt som populärförfattare av typen Sigge Stark

³¹⁸ Ibid., s. 135.

³¹⁹ Williams, a.a., s. 105.

³²⁰ Brev från Gertrud Lilja till Elsa Edmar, 6/4 1983, KB.

³²¹ Se Petra Broomans, *Detta är jag. Stina Aronsons litteraturhistoriska öde*, Stockholm 2001, s. 13 ff.

³²² Broomans, a.a., s. 154.

eller Birgit Th. Sparre, men många av hennes romaner tar upp frågor som kunde tänkas intressera en bred, företrädesvis kvinnlig publik och de tillhör en realistisk skola.³²³

Fahlgren visar i sin studie hur Stiernstedts författarskap i årtal var familjens största källa till försörjning och hur hon på grund av detta fick anpassa sina texter till marknaden. Det vill säga anpassa sig till vad förlaget efterfrågade. Stiernstedts texter ”fogar sig till en traditionell realistisk skola med inslag av populärlitterära drag”, skriver Fahlgren.³²⁴ Lilja tillhör också denna traditionella realistiska skola och jag kommer att återkomma senare i studien med en diskussion om dilemmat med de populärlitterära dragen och huruvida hon är en populärlitterär författare eller ej. Här vill jag endast diskutera det populära i förhållande till etiketteringen för att problematisera vad som lätt händer en författare som är både ock, både finlitterär och populärlitterär. En författare som tillhör två kretslopp och som både lästes av de stora ”massorna” och diskuterades av kritikerna på kultursidorna.

Gertrud Liljas texter, i likhet med de texter av hennes kvinnliga författarkolleger som jag studerat, hör alltså precis som Stiernstedts hemma i en traditionell realistisk skola och de har vissa populärlitterära drag. Det är svårt att enkelt definiera dessa texter och i detta läge är det till exempel en enkel lösning att som Erik Hjalmar Linder placera in Liljas författarskap bland underhållningslitteraturen. Dels blir författarskapet lättdefinierat och dels blir definitionen en markör att texter med populärlitterära drag inte hör hemma bland det finkulturella. Hur står det då till med etiketten landsbygdsskildrare? Landsbygdsskildring som genre har inte samma låga status som populärlitteratur, men etiketten är ändå en begränsning. Från att ha setts av den samtida kritiken som ett mångfacetterat författarskap, där en rad aspekter diskuterats, blir Lilja i litteraturhistorierna en enkelt definierad författare som skriver texter som är enkelt definierbara.

Var det så att kritikerna och litteraturhistorikerna hade svårt att hantera ett kvinnligt författarskap som både innehåller idealiserande landsbygdsskildringar och problematiserande beskrivningar av till exempel kvinnlig sexualitet? Ett författarskap som är både ”kvalitet” och ”populärt”? Liljas texter finns i gråzonen mellan det finkulturella och det populära och den zonen är många kritikers blinda fläck.

På undantag i litteraturhistorien

Gertrud Lilja är en av de kvinnliga författare som faktiskt nämns i våra litteraturhistoriska översiktsverk, men som i flera av dessa verk bara nämns och inget mer. Både i *Litteraturens historia i Sverige* och i *Den svenska litteraturen* har hon hamnat bland de kvinnliga författare hon så ofta under slutet av trettioalet och framåt recenseras tillsammans med och hon ses främst som en landsbygdsskildrare. Lilja sägs skriva vardagsrealistiska texter och förnya allmogebertelsen.

Litteraturhistorieskrivandet har idag diskuteras och ifrågasatts ur ett genusperspektiv i flera år.

Litteraturhistorieskrivningen är, lika lite som någon annan intellektuell verksamhet, höjd över forskarens

³²³ Margareta Fahlgren. *Spegling i en skärva. Kring Marika Stiernstedts författarliv*, Stockholm 1998, s. 10.

³²⁴ *Ibid.*, s. 158.

egna preferenser eller opåverkad av hans/hennes vardagsverkligheter. De estetiska kategorier med vilka litteraturhistorikern närmar sig de litterära texterna är utformade i enlighet med forskarens egen föreställningsvärld. Och den är sällan könsneutral.³²⁵

Att litteraturhistorieskrivandet är en verksamhet som, precis som alla andra verksamheter, är subjektiv, kontextbunden och föränderlig är i dagsläget inget nytt. Anna Williams visar i sin studie *Stjärnor utan stjärnbilder* tydligt hur kvinnliga författare behandlas i svenska litteraturhistoriska översiktsverk. Dels får de ett påfallande litet utrymme och dels presenteras de oftast tillsammans med andra kvinnor. "[F]örfattarens kön är av avgörande betydelse för hur författarskapet uppfattas och tolkas", skriver Williams.³²⁶ Det påverkar hur författarskapet presenteras i litteraturhistorierna och var presentationen hamnar. Efter att ha analyserat litteraturhistoriska översiktsverk från 1900-talet, ser Williams att en tidigt etablerad kanon sällan utmanas, att det är svårare för kvinnliga författare att få en plats i kanon och att de kvinnliga författarnas texter värderas utifrån en tolkningsmall, där deras genustillhörighet med omedelbar verkan ger deras texter lägre status. "Synen på de kvinnliga författarna är könsrelaterade och de mäts emot en manlig norm. Bilden av de viktigaste kvinnliga författarna ligger fast under hela seklet och förändras först med kvinnolitteraturhistorierna på 1980-talet och 1990-talet. Traditionen är stark och förvandlas långsamt."³²⁷

Nu är det inte oproblemiskt att som kvinna få en plats i litteraturhistorien. Williams pekar på, som tidigare diskuterats, hur det inte är ovanligt att kvinnors texter etiketteras på ett sådant sätt att de blir okontroversiella. Att koncentrera framställningen på den kvinnliga författarens liv och läsa hennes texter uteslutande självbiografiskt är inte heller sällan förekommande.³²⁸ Hur Lilja presenteras i till exempel *Den svenska litteraturen* blir ett typiskt exempel på hur kvinnliga författarskap kan behandlas. Hon placeras tillsammans med andra kvinnliga författare och hennes författarskap etiketteras på ett sådant sätt att det blir, om inte okomplicerat och okontroversiellt, så i alla fall entydigt. I de traditionella litteraturhistorierna blir Lilja en traditionell realistisk landsbygdsskildrare. För att förstå varför så mycket traditionell litteraturhistorieskrivning ser ut på detta sätt är det väsentligt att koppla det tillbaka till hur författarskapet mottagits av de samtida recensenterna.

Litteraturhistoria uppstår inte i ett tomrum.³²⁹ Det är inte sällan litteraturhistorieskribenter också verkar som recensenter och naturligtvis är de påverkade av de omdömen ett författarskap får av sin samtids kritik. Eva Heggstad visar i sin artikel "Petitesser om grossesser?" hur kvinnliga författares texter behandlas som lika

³²⁵ Eva Borgström, 'Om jag får be om ölost'. *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik*, (diss.), Göteborg 1991, s. 13.

³²⁶ Williams, a. a., s. 14.

³²⁷ Ibid., s. 148.

³²⁸ Ursula K. LeGuin skriver i en artikel från 1986 om att ens framtidsutsikter som kvinnlig författare inte är särskilt goda. Att kombinera författande med familj anses hopplöst och det gäller att ha ett så pass intressant liv eller död som möjligt för att bli uppmärksam. "Most women's writing - like most work by women in any field - is called unimportant and secondary [...] So if you want your writing to be taken seriously, don't marry and have kids, and above all, don't die. But if you have to die, commit suicide. They approve of that", "Prospects for women in writing" i *Dancing at the edge of the world. Thoughts on Words, Women, Places*, New York 1989, s. 177.

³²⁹ För en diskussion om recensenters förhållande till litteraturhistorieskrivning, se Johan Svedjedal, "Kritiska tankar, Om litteraturkritik och det litterära systemet" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* nr.1 1998.

varandra av den samtida kritiken. I artikeln analyserar hon recensioner från trettioalets nummer av *Ord och Bild* och poängterar att tidskriften under denna tid recenserar en påfallande stor grupp kvinnliga författare. Men dessa kvinnor får dels betydligt mindre utrymme än sina manliga kolleger och dels sätts deras texter in i andra sammanhang. ”Det är [...] uppenbart att de kvinnliga respektive de manliga författarna sätts in i skilda litterära sammanhang; för männen gäller en manlig och internationellt präglad tradition medan kvinnorna i högre grad sätts in i en kvinnlig och svensk.”³³⁰ Hur recensenterna grupperar författarna får med andra ord i förlängningen en stor betydelse för hur författarskapet mottages av eftervärlden och hur det behandlas i litteraturhistoriska översiktsverk,

Det intressanta med Gertrud Lilja är att hon inte hamnade i denna ”kvinnofälla”, med förhållandevis låg status på fältet, i början av sitt författarskap, utan att hon på tjugotalet var en kvinnlig författare som i mycket behandlades av kritikerna som en manlig. Hennes texter jämfördes med både manliga och kvinnliga författarskap och sågs inte handla om till exempel typiska kvinnofrågor. Varför hon sedan förs till fällan har diskuterats. Hennes kapital som i bourdieusk anda är lågt, men trots att det är lågt blir en inträdesbiljett på fältet, men som försvårar Liljas förmåga att befästa sin ställning. Hur fältet långsamt förändras i och med modernismens intåg och hur Lilja inte förändras med det. Liljas oförmåga att förändra doxan. Den subtila påverkan av förlaget, som ville att hon skulle skriva på ett visst publikvänligt sätt. Och hur hennes texter på grund av allt detta med tiden kommer att ses som konservativa, som landsbygdsskildringar och som kvinnolitteratur. Frågan om Lilja var en utmanare av doxan eller inte kan emellertid problematiseras. Utifrån Bourdieus teori var hon det inte, men om man ifrågasätter vad det innebär att utmana, kan man hävda att Lilja tillsammans med många av sina kvinnliga författarkolleger utmanar, förändrar och tillför fältet något i att de för med sig ett problematiserande genusperspektiv.³³¹

Vad har det för betydelse för ett författarskap att hamna i den här positionen? Att hamna så att säga på undantag i litteraturhistorien? Naturligtvis påverkar detta i hur stor mån författarskapet läses och om forskare intresserar sig för det. Ett författarskap med hög status lockar till både läsning och forskning. Men ett författarskaps position, vilken status den till delats av fältet av både sin tids smakdomare och eftervärlden påverkar även vad man ser i författarskapet. I det följande ska Lilja diskuteras som både landsbygdsskildrare och kvinnoöförfattare. De konservativa dragen i hennes texter ska diskuteras och även de populärlitterära dragen ska tas upp. Men jag vill inte stanna där. Genom att lyfta ut hennes författarskap från det fack där det blivit placerat, vill jag försöka att läsa det även på ett annat sätt. Gertrud Liljas ambivalenta förhållande till moderniteten och hennes kritik av den, som tydligt framkommer i hennes texter, kommer att stå i centrum.

I mottagandet av Gertrud Liljas texter av samtida kritiker och nutida forskare dominerar en bild, nämligen bilden av Gertrud Lilja som en traditionell och konservativ författare. En föreställning som i början av Liljas författarskap verkade till hennes fördel. Av kritiker som Sten Selander, Sven Stolpe och Anders Österling fick hon beröm för att hon var traditionell, lågmäld och försiktig i sina texter. Modernismen togs inte emot med

³³⁰ Eva Heggstad, ”Petitesser om grossesser? Kön och kritik i *Ord och Bilds* litterära trettioal” i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr.3-4 1998.

³³¹ Se till exempel Witt-Brattström, a.a., som menar att det är de kvinnliga primitivisterna som gör primitivismen intressant.

öppna armar av alla kritiker på fältet och Lilja tillhörde från början en falang som, så att säga, stod emot en förändring. Men fältet kom att förändras och traditionell realistisk litteratur av den typ som Lilja skrev kom att omvärderas och detta händer samtidigt som Lilja, av en rad olika anledningar kom att skriva mer populärt inriktade romaner, vilka hon hade en stor framgång med.

Att ses som traditionell och konservativ och etiketteras som främst en landsbygds – och hembygds-författare förde med sig att Liljas texter dels kom att klassas som omoderna; de följde inte med tiden, och dels att de kom att värderas som ointressanta. I recensionerna från den senare delen av författarskapet återkommer formuleringar som ”pålitligt hantverk” och ”föga överraskande”. Bilden av Gertrud Lilja som en traditionell moralist, en människopsykolog som tar fasta på gamla värderingar och som en landsbygdsskildrare som skriver om sin hembygd har fortlevt in i vårda dagar. Inte förrän Ebba Witt-Brattström läser hennes texter i dialog med primitivismen förändras bilden av Liljas författarskap. I det följande kapitlet kommer jag att komma in på Liljas dialog med den svenska manliga 1930-tals primitivismen. I centrum kommer emellertid Liljas dialog med Ellen Keys tankar att stå och hur Lilja i sina fiktiva texter diskuterar kvinnlighet och moderskap.

Kapitel 2

Kvinnlighet i dialog

Det finns filosofer med ett så djupt förakt för kvinnan, att de hellre skulle sätta sina böcker i händerna på en imbecill man än den intelligentaste kvinna. Och dock måste de foga sig i att vi kvinnor beundra dem, hämta mod, tröst och styrka hos dem och att de stundom bli oss så outhärliga att vi skulle ha svårt att tänka oss livet utan dem. Bredvid detta filosofernas inferno måste Dantes nedersta te som en sjunde himmel.

(Gertrud Lilja, *Vid väggkanten*, 1931, s. 16)

En författare som är aktiv under mer än fyra decennier och som producerar så många texter som Gertrud Lilja gör, skriver naturligtvis om en rad olika ämnen. I följande kapitel kommer främst Liljas konstruktioner av kvinnlighet i sina romaner att diskuteras. Hur konstruerar hon sina olika kvinnligheter i texterna? Vilka byggstenar använder hon i sina konstruktioner? Jag vill belysa och analysera vad Lilja säger i dessa texter om kvinnan, moderligheten och sexualiteten. Som analysverktyg använder jag Michail Bachtins dialogbegrepp och hans teori om den polyfona texten.

Under trettio och fyrtiotalen utvecklades Gertrud Lilja till vad, bland annat, kritikerna kallade en kvinnoförfattare. Hon var kvinna, hon skrev ofta om kvinnor och hon lästes av en stor kvinnlig publik. Med sina

fiktiva kvinnliga figurer skapade hon i sina texter inte bara en kvinnlighet, utan flera och hon gjorde detta i dialog med idéer om moderlighet som hon främst hämtat från Ellen Key, med idéer om den nya kvinnan från främst 1930-talets stora kvinnlighetsdebatt och med den svenska manliga primitivismens syn på kvinnan.

Följande kapitel koncentrerar sig på hur dessa dialoger kommer till uttryck i ett par av Liljas romaner; från debutromanen *Paulina* från 1927 till *Den Enfaldiga* från 1953. Under denna tid modifierade Liljas syn på kvinnlighet. Hon gick från en idealiserad föreställning av kvinnan till att i sina romantexter skildra en rad olika kvinnligheter. Man kan säga att hon går från att beskriva hur en kvinna bör vara till att skildra hur olika kvinnor är. Från att ha förmedlat en sanning om kvinnan i sina texter vilka i bachtinsk mening kan ses som monologiska, utvecklas Liljas texter till dialogiska texter som förmedlar olika sanningar om kvinnligheten. För att kunna analysera Gertrud Liljas texter vill jag sätta in dem i en både samhällelig och kulturell kontext och även diskutera dem utifrån ett nutida genusvetenskapligt perspektiv. Bachtin talar om behovet av att utsätta en text, ett kulturellt fenomen, en innebörd för något nytt för att på så sätt komma fram till en ny förståelse. ”En innebörd röjer sina djup sedan den mött och sammanträffat med en annan främmande innebörd: mellan dem inleds en *dialog*, som övervinner slutenheten och ensidigheten i dessa innebörder, i dessa kulturer.”³³² Ett genusvetenskapligt perspektiv som analyserar hur kvinnlighet och manlighet konstrueras och omkonstrueras ger verktyg för att diskutera Gertrud Liljas fiktiva texter och problematisera det sätt på vilket hon framställer män och kvinnor.

Ellen Key och moderligheten

Gertrud Lilja var aldrig någon debattör i högre grad, hon skrev sällan inlägg i dagstidningar eller deltog i offentliga diskussioner, men hon påverkades och responderade ändå på sin samtid i sina texter. Den centrala dialogen i många av hennes texter för hon emellertid med Ellen Keys idéer. I brevväxlingen med brodern Hjalmar kom Lilja flera gånger in på att hon läst Ellen Key och att hon beundrade hennes idéer och henne själv som person. 1916 skrev hon: ”Ellen Key är ett slags kvinnlig Kristus möjligen med lite mer skinn på näsan än han...”³³³ Två år senare beskrev Lilja Key som teosof, socialist och Kristus och sa att hon gärna skulle vilja ha henne som svägerska!³³⁴ Lilja var inte ensam om att vara nästan trollbunden av Ellen Key. Keys betydelse för mer än en generations kvinnor har kartlagts av en rad forskare. Beata Losman tecknar i *Kamp för ett nytt kvinnoliv* vilken genomslagskraft Keys idéer hade på sekelskiftets kvinnor och Susel Hedström Huveröd diskuterar i *Kvinnor som murbräckor* bland annat Keys betydelse för utvecklingen av vårt moderna skolsystem.³³⁵ Keys betydelse är inte begränsad till vår nation. Birgitta Holm skriver i artikeln ”Die Grosstante Europas’, Ellen Key som europeisk intellektuell” om den stora genomslagskraft Keys idéer även hade ute i Europa och då kanske främst i Tyskland.³³⁶

³³² Michail Bachtin, *Det dialogiska ordet*, Gråbo 1991, s. 13.

³³³ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja, 1916, LUB.

³³⁴ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja, 1918, LUB.

³³⁵ Se Beata Losman, *Kamp för ett nytt kvinnoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor*, Stockholm 1980 samt Susel Hedström Huveröd, *Kvinnor som murbräckor. Idéhistoriska strövtåg med Ellen Key som referenspunkt*, Stockholm 1989. Om Ellen Keys betydelse för en av Liljas samtida kvinnliga författarkolleger, se till exempel Gunvor Stolt, *Att bryta egen väg. Jeanna Oterdahl i föredrag och författarskap*, (diss.) Uppsala 2002, s. 45 ff.

³³⁶ Se Birgitta Holm, ”Die Grosstante Europas’. Ellen Key som europeisk intellektuell” i *Ellen Key, 1849-1999. En minnesbok*, red. Birgit Gerhardsson, Linköping 1999.

Exakt vilka texter av Key som Lilja läst framgår inte i breven och hon skriver inte rent ut vad det är i Keys idéer som hon beundrar så högt. Med utgångspunkt från hennes texter, där jag spårar ett inflytande som blir till en dialog med Key, är det främst två av Keys idéer som står i centrum. Dels är det tanken på den hos kvinnan centrala moderligheten och dels Keys idéer om hur samlivet mellan man och kvinna ska vara - hennes idealiserade föreställning om kärleken.

I *Missbrukad kvinnokraft* från 1896 kritiserade Ellen Key kvinnorörelsen, då den hade uppmuntrat kvinnor till att ge sig in på manliga områden i samhället, vilket fått till följd att kvinnokraften missbrukats. ”Detta missbruk kännetecknas så, att kvinnorna i främsta rummet satt in sina frigjorda krafter på områden, där de tävlat med männen och därunder till stor del försummat att utveckla och bruka sin djupaste kvinnliga egendomlighet”.³³⁷ Kvinnor var, enligt Key, väsensskilda från männen och de blommar i relation till andra. Ofta har Ellen Key lästs som en, med modern terminologi, essentialist, då man tolkat hennes texter så att hon menade att kvinnan på grund av sin biologiska förmåga att reproducera är mer vårdande, empatisk och kärleksfull än mannen. Claudia Lindén läser i sin forskning om Key hennes essentialism som ett försök att komma förbi motsättningen mellan kropp och själ. Hon menar i sin avhandling *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key* att Ellen Keys tankar snarare strävar efter att överbrygga dikotomier som manligt och kvinnligt och konstruktivism och essentialism.³³⁸ ”Key vill övervinna dikotomin mellan kropp och själ genom att upprätta kroppen”.³³⁹ Lindén lyfter fram Keys förhållande till Nietzsche och menar att Key i nietzscheansk anda ser ”den nya kvinnan” som utvecklat sin moderlighet och dessutom ställt den i samhällets tjänst, som en övermänniska.

Med hjälp av en nietzscheansk omtolkning av natur- och kroppsbegreppen lyckas Ellen Key med konststycket att frammana en kvinna som blir en ’sann’ kvinna först då hon tar plats i kulturens centrum som dess självskrivna ledare. På det sättet visar sig övermänniskan vara kvinna.³⁴⁰

Samtidigt finns det en tvetydighet i Keys skrifter då hon påfallande ofta kommer tillbaka till att kvinnan är intellektuellt underlägsen mannen. Key påstod till exempel att kvinnan aldrig kan vara ett geni. Men även om Key menade att kvinnan är mannen intellektuellt underlägsen, så var hon på ett område honom överlägsen. Key skrev: ”Det är moderligheten, som på det erotiska området gjort kvinnan lika genialiskt överlägsen mannen, som han är henne intellektuellt överlägsen”.³⁴¹ Det är genom sina vårdande egenskaper som kvinnan kan förändra samhället i en positiv riktning och hon ska arbeta för att få utlopp för detta vårdande i yrken som till exempel lärare, läkare eller präst.³⁴² Claudia Lindén menar att Key ser moderligheten som en andlig utvecklingsmöjlighet för kvinnan.

³³⁷ Ellen Key, *Missbrukad kvinnokraft. Kvinnopsykologi*. Med förord, kronologisk översikt och inledning om Ellen Key i kulturrevolutionen av Björn Sjövall, Uppsala 1981, (1896), s. 14.

³³⁸ Claudia Lindén, *Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*, (diss.) Stockholm/Stehag 2002, s. 154.

³³⁹ Claudia Lindén, ”Moderlighetens metaforer” i *Litteratur och verklighetsförståelse. Idémässiga aspekter av 1900-talets litteratur*, red. Anders Pettersson, Torsten Pettersson och Anders Tyrberg, Umeå 1999, s. 154.

³⁴⁰ *Ibid.*, s. 157.

³⁴¹ Key, a.a., s. 31.

³⁴² Ellen Key är inte den enda som framför dessa tankar. Ronny Ambjörnsson visar i sin avhandling *Samhällsmodern. Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896*, (diss.) Göteborg 1974 att Fredrika Bremer i en tidigare generation pläderat för att den kvinnliga särarten ska komma samhället till godo genom att kvinnor arbetar i vårdande yrken, se s. 48. I artikeln ”Ellen Keys idéer om individ och kvinnlig särart” i *Ellen Key. 1849-1999, En minnesbok*, a.a., tar Ambjörnsson upp Lars Hierta som i

Att vara vårdande innebär inte bara att gå in i ett, med nutida tal, kallat serviceyrke, utan att växa och utvecklas som människa.³⁴³ Key betonade inte bara kvinnans vårdande egenskaper, utan också kvinnans viktiga roll som mor. Det är hon som fostrar den kommande generationen. Det viktiga, skrev Key är, "[m]ödrar, återvunna åt mannen, barnen, hemmet, men under sådana förhållanden, att de som fria, mänskliga personligheter utföra samhällets viktigaste arbete; barnafödandet och uppfostrandet."³⁴⁴ Det finns hos Key en genomgående vilja till att förbättra kvinnans villkor och för att kvinnan ska få rättigheter i samhället som på ett ekonomiskt och juridiskt plan gör henne jämlik mannen, men samtidigt betonade alltså Key att kvinnan är väsensolik mannen och att det centrala hos henne är det moderliga. Det moderliga är inte något som uteslutande finns hos de kvinnor som är biologiska mödrar, utan det är något som finns hos alla kvinnor. Ellen Keys idéer om den vårdande kvinnan som ska positivt förändra samhället genom att verka i vårdande yrken fick en otrolig genomslagskraft och möttes av en stark kritik av vissa delar av den borgerliga kvinnorörelsen som såg Key delvis som en konservativ tillbakaträware.³⁴⁵ Men Key menade inte att kvinnan skulle tillbaka till hemmet, utan såg kvinnan som räddningen för det moderna samhället. Mot den alltmer utbredda egoismen och aggressiviteten står kvinnan för det positivt laddade naturliga och omhändertagande. "Det vore en oerhörd kulturförlust om hon tvingades in i den manliga egoismens banor, istället för att lägga hela sin kraft på de blivande männens fostran. Så komma nya släkten av storsinnade och stort seende män att omdana samhället enligt kvinnans ideal..."³⁴⁶

Det var emellertid Ellen Keys kärlekslära som gav upphov till en stor konflikt med den borgerliga kvinnorörelsen, även om denna konflikt inte kan beskrivas som en "för eller emot" konflikt. Lindén påpekar att debatten mellan kvinnorna runt *Tidskrift för hemmet* och Ellen Key var mångsidig och komplicerad och att flera av kvinnorna i Fredrika Bremer-förbundet delade vissa av Keys åsikter. Ulla Manns skriver i *Den sanna frigörelsen* om hur Fredrika Bremer-förbundet mellan 1884 och 1921 argumenterade för kvinnliga rättigheter. Förbundet som på 1880-talet samlades kring *Tidskrift för hemmet* skapad av Sophie Adlersparre och Rosalie Olivecrona hade fram till sekelskiftet en John Stuart Mills tänkande utpräglad likhetsideologi i sin syn på könen. Med Mills tankar argumenterade man för alla människors likhet och behov av samma rättigheter och samma skyldigheter. I den så kallade sedlighetsdebatten, startad bland andra av Georg Brandes som i sina texter propagerade för en friare sexualmoral, argumenterade kvinnorörelsens kvinnor för en ny sedlighet som bland annat skulle innebära att även mannen var "ren" fram till äktenskapet.³⁴⁷ Ellen Key inspirerades däremot av Herbert Spencers utvecklingslära och ville lyfta fram den kvinnliga erotikens vilken hon menade kvinnorörelsen allt för mycket förbisåg och menade att man och kvinna kunde möta varandra i sann kärlek endast om de var jämlika. Ett äktenskap utan kärlek beskriver Key som osedligt. "Kärleken är sedlig även utan lagligt äktenskap, men detta är osedligt utan kärlek."³⁴⁸

riksdagen 1852-58 talade för att kvinnan passar väl som lärare på grund av sina vårdande egenskaper och tecknar en bild av en riksdagsdebatt som fanns kring mitten av 1800-talet om kvinnans plats i samhället, se s. 32 f.

³⁴³ Claudia Lindén, " 'Samhällsmodern', Ellen Keys biologiska självdekonstruktion" i *ResPublica* nr.1-2 1997.

³⁴⁴ Ellen Key, *Kvinnorörelsen*, Stockholm 1909, s. 39

³⁴⁵ Losman skriver något försiktigt formulerat att: "Övertygelsen om att kvinnan hade sina bästa möjligheter inom området kärlek, äktenskap och barn, att hennes kvinnliga egenskaper den vägen skulle påverka samhället och att hon därför inte behövde sitta på sammanträden, i kommittéer och fackföreningsmöten, måste ha verkat tillbakahållande." Losman, a.a., s. 217

³⁴⁶ Ellen Key, *Hemmets århundrade*, urval och inledning av Ronny Ambjörnsson, Lund 1976, s. 162.

³⁴⁷ Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen. Fredrika Bremer-förbundet 1884-1921*, (diss.), Stockholm/Stehag 1997, s. 134 ff.

³⁴⁸ Ellen Key, *Hemmets århundrade*. Ett urval av Ronny Ambjörnsson, Lund 1976 s. 141. Ambjörnsson skriver om Keys kärlekslära: "Enligt denna är kärleken äktenskapets enda sedliga förutsättning medan kärlekens förutsättning är självständighet

Ellen Key ger en stark idealiserad bild av den sanna kärleken i vilken en man och en kvinna helt går upp i varandra och blir en hel varelse; de kompletterar varandra fullkomligt. Ronny Ambjörnsson skriver: "Den stora kärleken tecknade hon i ordalag som en religiös profet, den kärlek som kommer människor att växa i total samhörighet, andligen och kroppsligen."³⁴⁹ För kvinnorörelsen var det otänkbart att attackera äktenskapet som institution och de vände sig emot Keys naturalistiska tankegångar, men Manns visar i sin avhandling att Fredrika Bremerförbundet kring sekelskiftet stod nära Keys idéer om könen samverkan. "Å ena sidan tog man kraftfullt avstånd från hennes människosyn och etik. Naturalismen avvisades som etiskt hållningslös och i högsta grad skadlig för kvinnosaken. Å andra sidan ökade benägenheten att acceptera en könskomplementär människosyn."³⁵⁰

Från Ellen Keys skrifter fick Gertrud Lilja med sig en stark tilltro till kvinnans vårdande förmåga. Hon fick med sig en idé om att det centrala hos kvinnan är moderligheten, även om detta inte alltid innebär ett biologiskt moderskap, och hon får med sig en vision av hur kärleken mellan man och kvinna ska vara. Det finns hos Key en tanke om att vi har en själsfrände; en manlig eller kvinnlig hälft som vi hör ihop med och att om och när man möter sin själsfrände, så ska man bejaka den kärlek som då uppstår. Det finns en kärlek som är större än samhälleliga regler och moralföreskrifter, Lilja kom in på denna tanke i sina brev till brodern, och kom också att beröra den i sina texter.

Jag har här gett Ellen Keys idéer stort utrymme, då jag tror att det varit mycket betydelsefulla för Lilja. 1918 vill Lilja ha Key som svägerska. Sex år senare debuterade hon och 1927 kom hennes första roman *Paulina*, där hon just behandlar kvinnans centrala moderlighet. Jag menar att Lilja från att bejaka Keys idéer allt starkare under trettioalet kommer att gå in i en dialog med dem.

Trettioalets kvinnlighetsdebatt och den nya kvinnan

I *Husmodern* nr. 38 från 1934 finns en artikel med titeln "Tycker ni om att kallas kvinnlig?" där Py Sörman, Astrid Forsberg, Ingeborg Björklund och fru Lisa Högelin diskuterar om det är positivt eller negativt att bli kallad kvinnlig.³⁵¹ Sörman, Björklund och Högelin säger i artikeln att de tycker att kvinnlighet är ett negativt laddat ord, som signalerar fjollighet och svaghet, medan Forsberg säger att hon tycker att det är en ära i att bli kallad kvinnlig, då de kvinnliga egenskaperna är skapande och aktiva och hjälper en både i praktiska göromål och i intellektuell verksamhet. En norsk psykologs, Ingjald Nissen, nya bok diskuteras, som bland annat argumenterar för att alla positiva egenskaper av traditionen har knutits till mannen och det kvinnliga har fått fungera som en motpol. Kvinnan har fått vara allt det som mannen inte är. Nu är det dags att ändra på detta och artikeln i *Husmodern* mynnar ut i en uppmaning att omdefiniera vad det är att vara kvinnlig, så att unga och moderna kvinnor ska kunna vara stolta över sin kvinnlighet. Artikeln är typisk på många sätt. I veckotidningar som *Husmodern*, *Idun* och *Veckojournalen* diskuterades under 1930-40-talen i påfallande hög grad kvinnoproblematik: Vad var det att vara

hos båda parterna. Den kärleksuppfattning som Key närmar sig innefattar alltså ett emancipationstanke: Kvinnan måste frigöras för att det på kärlek grundade äktenskapet skall förvekligas. Samtidigt får kvinnan i denna frigörelseprocess särskild betydelse då kärleken bedöms som i högre grad kvinnans angelägenhet". Se *Samhällsmodern. Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896*, (diss.) Göteborg 1974, s. 149 f.

³⁴⁹ Ronny Ambjörnsson, "Ellen Keys idéer om individ och särart" i *Ellen Key, 1849-1999. En minnesbok*, Linköping 1999, red. Birgit Gerhardsson, s. 62.

³⁵⁰ Manns, a.a., s. 152.

³⁵¹ "Tycker ni om att kallas kvinnlig?" i *Husmodern* nr. 38 1934.

kvinna? Hur värderas det kvinnliga? Hur ser den moderna kvinnan på moderskapet? Frågor som diskuterades överallt i samhället.

En anledning till att trettioalet kom att bli ett decennium då diskussioner om kvinnan och hennes ställning blev så centrala beror i viss mån på att det moderna samhället alltmer började göra sig gällande på en bred front. Margareta Lindholm menar i *Talet om det kvinnliga* att trettioalet var en brytningstid, då det moderna slog igenom. ”Grunderna lades förr kvinnornas expansion i tjänstemannasamhället och folkhemmet, men också för efterkrigstidens hemmafruideal och -praktik”³⁵² För att få en helhetsbild av trettioalets debatt koncentrerar sig Lindholm på två poler. Vid en står Alva Myrdal som förespråkade en likhetstanke och vid en stod Elin Wägner som för arvet vidare från Ellen Key och förespråkar ett särartstänkande.³⁵³ Naturligtvis är detta en förenkling, men intressant är att det från båda håll fanns en stark tilltro till kvinnans förmåga att förändra samhället i en positiv riktning. Lindholm skriver i *Elin Wägner och Alva Myrdal, En dialog om kvinnorna och samhället* att trettioalet var det sista decenniet då allt tycktes möjligt och man satte stort hopp till människans förmåga att uppfostras.³⁵⁴ Denna tilltro andades även 1934 års *Kris i befolkningsfrågan*. Makarna Myrdals debattbok, som fick en stark genomslagskraft, beskrivs av Yvonne Hirdman som en utopidröm. Modern vetenskap och social ingenjörskonst skulle på individplanet radikalt förändra samhället. Vetenskap, rationalitet och saklighet blev honnörsord.³⁵⁵ Kvinnan, som genom industrialismen stängts inne i hemmet, skulle nu ”återta sin rättmätiga position som värdeskapande arbetare ute i livet.”³⁵⁶

Folkhemstanken kopplades till ett nationellt projekt. Nu skulle svenskarna bli svenska och känna att de hörde samman i en gemenskap. Fredrika Lagergren skriver i sin studie över hur idén om folkhemmet utvecklats under 1900-talet att ”[i]nstitutionernas uppgift skall, enligt folkhemsidéologin, vara att förmedla en känsla av delaktighet – nationell samling – hos alla samhällsmedborgare, så att de kan förmås bidra till det gemensamma folkhemsprojektet.”³⁵⁷ Kvinnans plats i folkhemmet, menar Lagergren, är kopplat till det moderliga. De ska bli samhällsmödrar.³⁵⁸ Charlotte Tornbjær skriver i *Den nationella modern*, där hon analyserar olika föreställningar om ett nationellt moderskap, att ”[g]enom att bli mödrar deltar kvinnor i reproduktionen av nationen, vilket kan användas som argument både för att kvinnor borde få ett ökat inflytande i samhället och för att de enbart skulle ägna sig åt barnafödande.”³⁵⁹ Moderskapet blir en möjlighet för kvinnor att delta i moderna

³⁵² Margareta Lindholm, *Talet om det kvinnliga. Studier i feministiskt tänkande i Sverige under 1930-talet*, (diss.) Göteborg 1990, s. 1.

³⁵³ Ibid., se s. 52 om Wägners syn på det kvinnliga.

³⁵⁴ Margareta Lindholm, *Elin Wägner och Alva Myrdal. En dialog om kvinnorna och samhället*, Stockholm 1992, se s. 47. Denna tilltro andas även 1934 års *Kris i befolkningsfrågan*. Makarna Myrdals debattbok som fick en stark genomslagskraft beskrivs av Yvonne Hirdman som en utopidröm. Modern vetenskap och social ingenjörskonst skulle på individplanet radikalt förändra samhället. Vetenskap, rationalitet och saklighet blev honnörsord. Se Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemsolitik*, Stockholm 1989, s. 100. Denna tilltro var även starkt förhärskande hos Fogelstadskvinnorna. Se Lena Eskilsson som i *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925-1935*, (diss.) Stockholm 1991 skriver om Fogelstadgruppen; ”Övergripande var tron på kvinnors insatser i samhället och kvinnlighetens betydelse,” s. 16.

³⁵⁵ Hirdman, a. a., s. 100. Fredrika Lagergren menar i *På andra sedan välfärdsstaten. En studie i politiska idéers betydelse*, (diss.), Stockholm/Stehag 1999 att Hirdman i sin studie missar att se folkhemstanken i en historisk kontext, se s. 29ff. Lagergren kopplar folkhemstanken bland annat till den konservativa egnahem-rörelsen och ser både Ellen Key och Rudolf Kjellén som viktiga inspiratörer.

³⁵⁶ Hirdman, a. a., s. 107.

³⁵⁷ Lagergren, a. a., s. 184.

³⁵⁸ Ibid., s. 186.

³⁵⁹ Charlotte Tornbjær, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, (diss.) Lund 2002, s. 16.

nationella projektet och i det material Tornbjer studerat kopplas kvinnlighet alltid till just moderskap. I föreställningen om den moderna nationella modern blandas gammalt och nytt.

I husmoderligheten kunde tradition och modernitet mötas. Den blev under perioden alltmer rationell, samtidigt som kvinnan inte behövde lämna sin traditionella sfär och hade möjligheten att bejaka traditionellt kvinnliga egenskaper.³⁶⁰

Kvinnan kom i mycket att hamna i centrum och det var i många fall på kvinnan det låg att förändra samhället. Nu innebär inte detta att det fanns en *enda* genomgripande kvinnlighet som dominerade debatten på trettioalet. Lena Eskilsson skriver i sin avhandling om Fogelstadskvinnorna att kvinnligheten som begrepp inte alls var entydigt eller oproblematiskt vid denna tid.

Föreställningarna om den kvinnliga egenarten var emellertid inte enkla och entydiga. Det var ingen oproblematisk kvinnlig mildhet eller godhet man propagerade för. Snarare handlade det om kvinnors erfarenhet av det privata, av att handskas med människor utan opersonliga och formella skyddsnet.³⁶¹

Den *nya* kvinnan dyker upp på arenan. Eller snarare den tredje generationens nya kvinna, där den första generationens nya kvinna såg dagens ljus redan på 1880-talet.³⁶² Och den nya kvinnan som begrepp föds inte heller på trettioalet, utan kommer betydligt tidigare. Birgitta Holm visar i artikeln ”Edith Södergran och den nya kvinnan” på hur det i början av seklet genom populära och spridda skrifter utkristalliserar sig en föreställning om en ny kvinna; en kvinna som förändrats och mognat och tagit steget ut i samhället. En kvinna som saknar en ny man som kan förhålla sig till henne som ny kvinna och lever ensam.³⁶³ Holm ser denna nya och ensamma kvinna som lever utan erotik porträtterad i Södergrans diktning; i till exempel den androgyna kvinnogestalten i *Vierge moderne*.³⁶⁴

Att det från 1920-talet och framåt kom en ny version av ”den nya kvinnan” diskuterar bland andra Birgitte Søland i *Becoming Modern*. I en bred undersökning, där hon bland annat intervjuat ett stort antal kvinnor, som var unga på 1920-talet, beskriver Søland vad denna nya kvinnlighet innebar för en ung kvinna i Danmark i

³⁶⁰ Ibid., s. 263. I sin studie ’Att ha barn med är en god sak’. *Barn, medier och medborgarskap under 1930-talet*, (diss.) Linköping 1999, skriver Anne-Li Lindgren om hur föreställningen av barn förändras under 1930-talet. Barn sågs alltmer som ett slags material man kunde ändra på med sociala reformer och Lindgren lyfter fram tankarna på hur viktigt det var att barnet skulle fostras in i det nya samhället och in i en nationell identitet, se s. 60 ff. Det framgår tydligt i studien vilken betydelse barnen får, som en dag skulle ta över det nya samhället och detta påverkade naturligtvis också hur man såg på barnens mödrar.

³⁶¹ Eskilsson, a.a., s. 152.

³⁶² Se Fjelkestam, a.a., s. 21 f. Den nya kvinnan är ett begrepp som används i en rad olika länder med skiftande innehåll. Se till exempel Elisabeth Hembys artikel ”Den nya kvinnan, Ideologi och bildkonst i 20- och 30-talens Sovjet” i *ResPublica* nr.1-2 1997.

³⁶³ Birgitta Holm, ”Edith Södergran och den nya kvinnan” i *Tidskrift för Litteraturvetenskap*, nr.4 1990. Holm lyfter fram tyskan Elisabeth Dauthendeys bok *Ny kärlek, En bok för mogna andar* som kom 1902 på svenska med ett förord av Ellen Key. Dauthendeys skrift behandlar öppenhet kvinnans erotiska liv. I och med att den nya kvinnan inte har en ny man får hon leva ensam och utan erotik, men i gemenskap med andra kvinnor, se s. 58 ff. Se även Kristin Järvstads artikel ”Övergångskvinna eller föregångskvinna? Kvinnobilder i svensk litteratur från förra sekelskiftet” i *Mer än bara kvinnor och män. Feministiska perspektiv på genus*, red. Diana Mulinari, Kerstin Sandell och Eva Schömer, Lund 2002, där hon bland annat diskuterar Dauthendeys bok och hur den nya kvinnan förgäves letar efter en ny man, se s. 159.

³⁶⁴ Ebba Witt-Brattström menar i *Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm 1997, att Södergran själv såg sig som en ny kvinna, se s. 240. Witt-Brattström lyfter förutom Dauthendey fram betydelsen av Ellen Keys kärlekslära för den nya kvinnan som ville ha ett nytt samliv med mannen.

början av 1920-talet. En utgångspunkt för studien är kvinnornas egna utsagor om att de ville i sin ungdom leva annorlunda liv än deras mödrar hade gjort. De ville vara moderna kvinnor.³⁶⁵ Genom att klä sig på ett nytt och friare sätt, klippa sitt hår kort och kräva att få roa sig och vistas i det offentliga rummet, förändrade en generation kvinnor i viss mån synen på vad det var att vara kvinna.³⁶⁶ En förändringsprocess som tog tid och som medförde en rad problem. Søland diskuterar hur problematiskt det var för både unga män och unga kvinnor att veta hur man skulle bete sig när relationerna mellan könen plötsligt såg annorlunda ut. Vad var till exempel acceptabelt beteende för en ung kvinna i det offentliga rummet? Och hur skulle förhållandet mellan makarna i det moderna äktenskapet se ut?³⁶⁷ Søland beskriver även det motstånd som dessa förändringar mötte; ett motstånd som emellertid mildrades av att 1920-talets unga kvinna visade att hon på inget vis övergett sin framtida roll som maka och mor. Genom att distansera sig från kvinnorrörelsen, menar Søland att de unga danska kvinnorna lyckades övervinna en del av det motstånd de mött från konservativa krafter i samhället.

[T]here is also no doubt that young women's careful distancing of themselves from feminism functioned to ease the acceptance of their rebellion, and despite its initial vehemence, public opposition against young women's efforts to reshape femininity and gender relations faded surprisingly quickly.³⁶⁸

Även om maktbalansen mellan män och kvinnor i samhället inte förändrades i någon högre grad under denna tid, så visar Søland att de kvinnor hon intervjuat menar att de växte upp i en brytningstid och att de förändrade samhället genom sitt annorlunda sätt att vara kvinnor. "[T]hese women recalled the postwar decade as an era of upheaval in women's lives, and they certainly saw themselves as important agents of change".³⁶⁹ 1920-talets nya kvinna blir för Gertrud Lilja och flera av hennes författarkolleger en sinnebild för moderniteten, vilket jag kommer att ta tillfälle att återkomma till senare i studien.

Under trettioalet blev den nya kvinnan ett begrepp som kunde täcka in en rad olika föreställningar om kvinnan. Yvonne Hirdman presenterar i *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier* den redan på tjugotalet uppdykande nya kvinnan som var frigjord och levde efter en ny moralkod orsakad av "kriget, urbaniseringen, kvinnofrigörelsen, kvinnligt lönearbete och förmodligen också psykoanalysen".³⁷⁰ På denna moderna narcissistiska kvinna reagerade Gertrud Lilja reagerar starkt på i ett flertal texter, vilket jag kommer att diskutera längre fram. Men detta är inte den enda nya kvinna som Hirdman presenterar. Här finns också den utbildade och självständiga kvinnan som tar sin plats bredvid mannen och som aktivt arbetar för att förändra samhället. En föreställning som är dominerande hos makarna Myrdal i *Kris i befolkningsfrågan*. Utbildade blir här ett

³⁶⁵ Birgitte Søland, *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*, Princeton 2000.

³⁶⁶ Dessa unga kvinnor kan ses som den skandinaviska versionen av flappern. Frågan är emellertid om flappern verkligen representerar en ny typ av kvinnlighet. Myra Macdonald skriver i *Representing Women. Myths of Femininity in the Popular Media*, New York 1995 om flappern: "Although outgoing and lively, the flapper was also irresponsible and flighty. She occupied the public domain of the street or the dancehall while her married sister kindled the domestic hearth, Although a creature of modernity, the flapper was often caricatured as replaying the traditional characteristics of femininity in new garb", s. 82.

³⁶⁷ Søland, a.a., se s. 94 ff. samt s. 117 ff.

³⁶⁸ *Ibid.*, s. 173.

³⁶⁹ *Ibid.*, s. 169.

³⁷⁰ Yvonne Hirdman, *Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992, s. 175.

nyckelord. Hirdman skriver i *Att lägga livet till rätta* att den svenska husmodern i Myrdals debattbok sågs som en amatör som skulle utbildas till att bli en god maka och mor.³⁷¹

Lindholm menar att tilltron till denna nya kvinna som ska förändra samhället finns hos både Elin Wägner och Alva Myrdal, men att dessa har olika utgångspunkter.

Den viktiga skillnaden mellan dem ligger här i att den senare kvinnotypen (den självständiga) för Alva Myrdal var en utopi som skulle realiseras av de nya kvinnorna var denna för Elin Wägner istället en del av det kvinnokulturella och kvinnohistoriska arv som det patriarkala samhället och historieskrivningen dolt eller förstört.³⁷²

Om Myrdals kvinna är den kvinna som efter att uppfostrats in i den nya vetenskapen har potentialen att förändra samhället, så är Wägners kvinna den kvinna som genom att minnas kvinnors forntida styrka och makt kan ge sig själv en aktiv roll som samhällsförbättrare.

Vad som syns i Gertrud Liljas texter är en diskussion och en stark kritik av den nya kvinna som den målade och självupptagna kvinnan representerar, vilket kommer att diskuteras utförligt i kapitel 4, men här ses också en diskussion om moderlighet och en ambivalent inställning till kvinnors styrka. Jag kommer nedan att belysa hur Lilja var tveksam till kvinnors förmåga att förändra samhället, och även ta upp den diskussion om kvinnlig sexualitet, som finns i de analyserade romanerna. En diskussion kan betraktas som en dialog med de litterära primitivismerna på trettioalet.

Primitivism i svensk litterär trettioalsdräkt

Trettioalet beskrivs ofta i våra litteraturhistoriska översiktverk som primitivisternas och autodidakternas decennium. Vad är då primitivism? Vad lägger vi i själva begreppet och vad kännetecknas den svenska primitivismen av? Begrepp som primitivism, vitalism och sexualromantik varvas bland trettioalsforskarna ibland som synonymer, ibland som beteckningar av olika fenomen och exakta definitioner är svåra att finna.³⁷³ Jag

³⁷¹ Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm 1989, s. 172 ff. Se även Yvonne Hirdman, *Social engineering and the womanquestion: Sweden in the thirties*, Institut för Arbetslivsforskning 1994:4, där hon skriver "[W]omen should be useful, both as childbearers (rather than mothers) and as workers in society. It was an answer that trusted science, rationality, technology, behaviourism, and trusted it as the only means to liberate women to become full participants in society. It was an answer that made women's knowledge - as mothers and as housewives - unnecessary, superfluous and even a obstacle to progress" s. 77 f.

³⁷² Lindholm, a.a. s. 65.

³⁷³ Kjell Espmark skriver i sin avhandling om Artur Lundkvist att primitivism som term "utan inskränkande attribut är [...] intill obrukbarhet suddig" och talar sedan om både primitivism, vitalism och sexualromantik. Se *Livsdyrkaren Artur Lundkvist. Studier i hans lyrik till och med Vit man*, (diss.), Stockholm 1964, s. 133. Se s. 132 ff. för en genomgång av primitivismen i Sverige. I kapitlet "Drömmen om en 'öververklig' kvinna" s. 232 ff. beskriver Espmark kvinnosynen hos Artur Lundkvist, där drömmen om "elementärkvinnan" är central. Barbro Rosenqvist vill i sin avhandling om Karin Boye inte tala om primitivism, utan föredrar begrepp som vitalism och sexualromantik och menar att trettioalets vitalism har rötter i både Ellen Keys tankar om livskänslan och även i kristen mystik. Se '*Att skapa en ny värld' Samhällsyn, kvinnosyn och djuppsykologi hos Karin Boye*, (diss.) Stockholm 1999, s. 117 och s. 131. Som exempel på svensk vitalism ser Rosenqvist både Eyvind Johnsons *Bobinack* från 1932 och Vilhem Mobergs *Mans kvinna* från 1933. Linjer mellan Ellen Key och primitivismen drar även Birgitta Svanberg i *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas romanserie Fröknarna von Pahlen*, (diss.) Stockholm 1989, se t.ex. s. 295. Svanberg använder mest primitivismbegreppet och skriver om trettioalet att "[p]sykoanalysen och primitivismen präglade vid denna tid den kulturella offentligheten, och den sexuella problematiken stod i fokus för både det

kommer att i följande kapitel använda termen primitivism och menar då den litterära primitivism som får sitt uttryck i en rad trettiotalserverk av manliga författare, bland andra Artur Lundkvist och Vilhelm Moberg.

Vad detta primitivismbegrepp innehåller är inte helt lätt att definiera. Artur Lundkvist, en av de främsta företrädarna för primitivismen, skriver 1932 att

Primitivismen innebär väl inte annat än en spontan -
men även ideologiskt fullt motiverbar - revolt mot en
civilisation, som hotar leda till sterilisering genom
förträngning av drifterna, och en strävan att under en
ny, anpassningsbar kultur vinna anknytning till de
starka, ursprungliga drifterna och det primärt
mänskliga.³⁷⁴

Primitivismen är både en civilisationskritik, där Freuds *Vi vantrivas i kulturen* haft stor betydelse och sexualromantik, där en text som D.H. Lawrences *Lady Chatterley's lover* varit viktig. Sven Stolpe skrev i *Livsdyrkare* från 1931 att denna nya kulturgren präglas av en ny hedendom, vilken betyder "i första hand oinskränkt dyrkan av livet, denna jordens vitala liv, bundet till tid och rum och dömt att ständigt förintas och ständigt återuppstå."³⁷⁵

Naturligtvis ser inte primitivismen likadan ut hos Artur Lundkvist som den gör hos Vilhelm Moberg, men för mitt ändamål är det mest väsentligt att lyfta fram den generella föreställningen om den svenska primitivismen och dess schablonbild av kvinnan. Magnus von Platen har en sådan generell beskrivning av primitivismen i sin biografi över Vilhelm Moberg.

Den framställer sig som jordnära, men rör sig i
realiteten i det överkliga. I stor utsträckning formad av
unga män som under hela sin ungdomstid hade tränat
från en avskild bygd till staden, är det en dröm om en
tidlös, lantlig idyll, en primitiv bondetillvaro. De
mycket maskulina sexualfantasierna kretsar kring en
kvinna som är hämningslöst givmild med sin kropp. Hon
är namnlös eller på sin höjd utrustad med något folkligt
kvinnonamn, hennes ansikte får vi aldrig eller sällan se.
Hennes hår, sädesgult eller kopparrött är utslaget,
hennes lår kraftiga, hennes sköte mjukt, hennes bröst
doftar mjölk. Det är en förmänskligad huldra eller
Moder Jord som tagit kött.³⁷⁶

sociala och litterära intresset" ,s. 45. Ebba Witt-Brattström talar om både sexualromantik och primitivism, men använder övervägande primitivismbegreppet i *Moa Martinson. Skrift och drift i trettiotalet*, (diss.) Stockholm 1988, t.ex. s. 51 och s. 97 och även hennes artikel "Begäret på landsbygden" i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen*, Band 3, huvudred: Elisabeth Möller-Jensen, Höganäs 1996, där Witt-Brattström just karakteriserar ett antal kvinnliga trettiotalsförfattare som kvinnliga primitivister.

³⁷⁴ Artur Lundkvist, *Atlandvind*, Stockholm 1932. Här citerad ur Svanberg, a.a., s. 121.

³⁷⁵ Sven Stolpe, *Livsdyrkare. Studier i modern primitivism*, Stockholm 1931, s. 10.

³⁷⁶ Magnus Von Platen, *Den unge Vilhelm Moberg. En levnadsteckning*, Stockholm 1978, s. 301. Jämför med Espmark som beskriver Artur Lundkvists sökande efter kvinnan som är "ett elementärt mysterium av kosmisk dignitet", Espmark, a.a., s.

Det är denna föreställning av kvinnan som en alltigenom erotisk varelse som Lilja likt en rad andra kvinnliga författare vid denna tid reagerar på.³⁷⁷ Den kvinna som sammansmälter med naturen och mister sin identitet; den kvinna som blir bara kropp.³⁷⁸ Varför denna kvinnosyn föddes just då har en rad olika anledningar. Kvinnans emancipation är en och den nya sexualmoralen är en annan.³⁷⁹

Varför drömde då så många manliga författare om denna naturliga erotiska kvinna?³⁸⁰ Och varför blev denna dröm så central just på trettioalet? Som tidigare påpekats var trettioalet en brytningstid, då det moderna samhället allt starkare började slå igenom. Ett samhälle som många välkomnade, men också ett samhälle som många likt Gertrud Lilja kände en viss tveksamhet inför. Det moderna samhället kom med förbättrade levnadsvillkor, med allt mer industrialisering, ett högre tempo och nya krav. Drömmen om den jordiska kvinnan kan ses som drömmen om den trygga och välkända tillvaron där man som just man blir kravlöst accepterad och omhändertagen. Björk skriver i *Sireners sång* att "[n]är moderniteten tecknas som en järnbur föds också drömmen om en baddörr. Den leder ut till en äkta, kvinnlig tradition som opåverkad av en alienerad modern rationalitet kan bli alla stympade mäns himmel."³⁸¹ Ett flertal kvinnliga författare reagerade på denna framställning av kvinnan och även om Gertrud Lilja inte är lika tydlig i sina texter som en Moa Martinson eller en Agnes von Krusenstjerna så förde hon också en dialog med primitivismen.

Ska då primitivismen anses som en motpol till det moderna; som en motpol till det nya alltmer industrialiserade samhället? Eller är primitivismen snarare en del av moderniteten? Om primitivismen kopplas till

238. Mot verklighetens kvinnor som ställer allt högre krav på männen, ställs drömmen om den alltid givande och nästan identitetslösa kvinnan. "Kritiken av vardagens tröttande kvinna, viljan att vara fri och ogripbar - det skulle alltså vara avgörande betingelser för fantasin om en elementär kvinna." Ibid., s. 236. Stolpe skriver att kvinnorna hos Lundkvist är identitetslösa kvinnovarelser; "här finns lemmar och vita kvinnor, men här finns ingen individ". Se Stolpe, a.a. s. 91.

³⁷⁷ Att Gertrud Lilja var förtrogen med sin tids litterära verk framgår till viss del i hennes brevsamling. Här finns bland annat en brevväxling mellan Lilja och Vilhelm Moberg som pågår mellan 1928 och 1941 där det framgår att de läser varandras romaner, samtidigt som de diskuterar gemensamma bekanta och andra författarkollegers verk. Även med Py Sörman diskuterade Lilja den nya litteraturen, vilket framgår av Sörmans svarsbrev. 1933 skrev Sörman till Lilja: "Vad anser du egentligen om dessa 'Fem unga' till exempel? Är det möjligen avundsjuka hos mig, som gör att jag inte helt kan njuta av dem? Varken av deras energiska förkärlek för reklamen eller deras storartade programförklaringar? De drar sig inte för att rent ut säga att 'politiska' författare [...] saknar existensberättigande". Brev från Py Sörman till Gertrud Lilja, 1933, LUB. I ett brev från 1935 sällade sig Sörman till dem som reagerat på Artur Lundkvists kvinnosyn. Hon raljerar i brevet över underhållningen på en av Bonniers förlagsfester och driver med både Artur Lindskvists kvinnosyn och hans skånska dialekt. "Artur Lundkvist tjafsade om något, som kanske var 'kvinnor' men lät som 'kvigor', vilka enligt hans fordran skulle 'sprouta sin mjalk i mounskain' ". Brev från Py Sörman till Gertrud Lilja, 8/8 1935, LUB.

³⁷⁸ Jämför med Svanberg, a.a., s. 124. Svanberg skriver: "Konsekvensen för kvinnan blir att tilldelas objektets plats i den manliga primitivismens världsbild: den som passivt erövrats" s. 125.

³⁷⁹ Om tidens sexualpolitik skriver Hjärdis Levin i *Kvinnorna på barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923-1936*, Stockholm 1997 och tecknar bilden av ett decennium präglad av intensiva diskussioner om rashygien, preventivmedel, abortlagstiftning och en ny sexualmoral. I det nya samhället fungerar inte längre gamla moralregler och det fanns under denna tid en stark vilja att upplysa och att förbättra släktet. Rashygien var för feministerna en viktig fråga och Levin skriver att de radikala feministerna var de som var för strängare steriliseringslagar. "De trodde på människans rätt att gripa in och rätta till naturens misstag så gott det gick utan att använda mer våld än nöden krävde. De var övertygade om att medel som vetenskapen upptäckts skulle användas i folkhälsans tjänst," s. 288. Även Lilja låter sina hjältinnor ställa sig positiva till vissa rashygieniska åtgärder i sina tidiga trettiotalstexter.

³⁸⁰ Lars Furuland skriver att: "Teckningen av de nakna kropparna som blottas för sol och hav har givetvis sitt tidshistoriska samband med den friare synen på kroppskultur och sexualliv som trängde fram i bildkonsten och litteraturen på 1920-30-talen. Men ännu väsentligare för helheten är att skildringen levandegör vad man kan kalla kvinnomyten i *Bara en mor*: kvinnan som urmoder och släktets uppehållare, kvinnan i vars kroppsutveckling själva livscykeln från födelse över mognad och fortplantning till ålderdom och död så tydligt framträder." Se. *Statarnas ombudsman i dikten, En bok om Ivar Lo-Johansson*, Uppsala 1976, s. 118.

³⁸¹ Björk, a.a., s. 56.

Gassets begreppspar liv och kultur hamnar den under rubriken liv. Liv är hos Gasset allt som har med det nya och moderna att göra, det vill säga bilismen, industrialismen, idrotten³⁸² men också med naturdyrkan och primitivism. Allt är olika sidor av moderniteten, som präglas av en stark livskänsla. Här samsas flygplanets och parfymflaskans modernitet som Nina Björk skriver om. Här finns även den nödvändiga ventil det moderna behöver; nämligen den primitivistiska föreställningen om kvinnan och hennes befriande sexualitet. Under *kultur* finner vi den gamla kulturen präglad av traditioner. En förnuftsbasead kultur som bygger på måttlighet och intellektualism. Med Ortega y Gassets betoning på konflikten mellan liv och kultur är det lättare att förstå Gertrud Liljas kritik av moderniteten. Hon sörjer i sina texter en förlorad värld och är lika kritisk mot storstadskulturen som hon är mot en lantlig sexualromantik. Hennes kritik av primitivismen är en del av hennes kritik av det nya samhället. Liljas dialog med moderniteten kommer att följa oss genom de analyserade texterna.

Den centrala moderligheten

I en första läsning av Gertrud Liljas texter kan hennes kvinnliga romanfigurer utan svårigheter delas upp i moderliga och icke moderliga. Denna uppdelning visar sig emellertid efter en tid tillsammans med Liljas texter att bli alltmer problematisk. Genom nedslag i Liljas trettio och fyrtyotalsproduktion vill jag diskutera hur Lilja utvecklade en dialog med Ellen Keys idéer om det vårdande och moderliga hos kvinnan. För att den dialogen ska födas, måste olika synvinklar mötas och det måste finnas motstridiga röster i verket. Det är den polyfona romanen som är den dialogiska. Vi kan se det dialogiska på två plan. Dels mellan texter och omvärlden, som då innefattar dåtid, samtid och även framtid, där min dialog med Liljas texter hör hemma, och dels en dialog inne i texten mellan fullvärdiga polyfona röster. Jag vill diskutera hur Lilja långsamt förändras som författare.

Den vårdande kvinnligheten

Paulina från 1927 är Gertrud Liljas första roman. Det är en roman som har ett flertal olika teman. Den kan läsas som en kvinnlig utvecklingsroman.³⁸² Jag har valt att koncentrera mig på hur Paulina, huvudpersonen i romanen, är uppbyggd; hur den kvinnlighet hon representerar är konstruerad och hur just den kvinnligheten framställs som den ideala i romanen.

Romanen handlar om hur Paulina och texten följer henne från ung flicka till vuxen kvinna. Hon blir långsamt medveten om att hon bär på anlag för den sinnessjukdom som hennes far led av och på grund av detta hon bryter hon med den man hon är förälskad i. Trots denna tragedi, lyckas hon att utbilda sig till läkare. Hur är då Paulinas kvinnlighet konstruerad och vilka är dess viktigaste beståndsdel? Det finns en nyckelmening i romanen som återkommer två gånger. Det är en äldre manlig professor som säger till Paulina att "[L]ivet behöver moderlighet".³⁸³ Meningen får även avsluta romanen och bli en tröst och livlina för Paulina. I *Paulina* är det emellertid två män som tydligast ser Paulina. Professorn ser hennes vårdande egenskaper och definierar henne som en trofast och lojal kvinna.

Somliga kvinnor gråter sina näsor röda och dansar strax
med en annan, andra faller inte en tår och dansar aldrig
mera med en annan... Men det är skada på den sista

³⁸² Järvstad, a.a., karakteriserar romanen *Paulina* som en utvecklingsroman, se till exempel s. 227 ff.

³⁸³ Gertrud Lilja, *Paulina*, Stockholm 1927, s. 183. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

sorten, i dem göms det bästa stoffet till mödrar. Deras känsla är kysk, deras etik hög, de är utpräglade monogamer, tanken på en förening utan kärlek är för dem en styggelse. Man kan tycka, att det kan gå bra för andra också, de blir ofta fanatiskt ömma mödrar, men i deras väsen ligger ansvarslöshet, och den för de vidare till släktet...(s. 182).

Paulina är en kvinna som enligt professorn skulle bli den ideala modern. Lars, en barndomsvän, ser att Paulina är född för sent. Hon tillhör en annan och nu förlorad värld. "[D]u tillhör mammas, trofasthetens och ansvarsfullheten generation..." (s. 188). Paulina blir i Liljas roman inte bara den ideala kvinnan för att hon är vårdande och osjälvisk, men också för att hon står för gamla värden, som allt mer håller på att försvinna. Professorn har identifierat henne som en vårdande kvinna och menar att just kvinnor som hon behövs ute i samhället. Influenserna från Ellen Key är tydliga. Det är också intressant att Lilja låter en man identifiera Paulina som just vårdande. I denna tidiga roman och i ett par av Liljas trettiotalstexter möter vi ofta de kvinnliga personerna genom den manliga blicken. Det är endast mannen i texten som ser kvinnans sanna väsen. Detta stilistiska grepp behåller Lilja även i senare texter, men den manliga blicken blir alltmer problematiserad och vad blicken ser blir i de senare texterna mer komplicerat. Ju fler skikt kvinnligheten får hos Liljas fiktiva romanhjältinnor, ju svårare blir det för mannen att se kvinnans sanna inre väsen.

Liljas ambivalens gentemot det nya samhället och den nya kvinnan följer igenom analyserna av hennes texter. I *Paulina* finns det en motvilja mot den nya kvinnan som präglas av att vara en narcissistisk konsumtionsvarelse. Den nya kvinnan blir allt det som Lilja ogillar med den moderna stadsmänniskan. Paulina säger: "Dessa utklädda stackars människor, som glider allt längre bort från sig själva, kråmar sig inför varandra och inbillar sig att de har utmärkt trevligt ... Jag längtar efter att ruska i dem, skaka fram deras naturliga människor och ropa: bli er själva" (s. 68). Den nya kvinnan är inte naturlig, utan tillrättalagd och hon manipulerar både sin egen kropp och sin omgivning med hjälp av den. Samtidigt visar Lilja i romanen en dubbelhet i hur hon tolkar denna nya kvinna. Lilja låter Paulina fundera på denna kvinna. "Hur högt kulturen steg, stod kvinnan kvar nära nog bland djuren - så länge de granna fjädrar gällde något för mannen skulle hon stå där och de skulle aldrig upphöra att gälla..." (s. 195 f.). Även om hon beskrivs som onaturlig i flera sammanhang är denna nya kvinna ändå på ett sätt närmare naturen i det att hennes drift liknar djurens. Den nya kvinnan är erotiskt frigjord, men detta är i Liljas mening en falsk frigörelse. I slutet av romanen finns en intressant passage, där Paulina, som nu lämnat sin älskade Ivan, vill bryta med de moraliska konventioner hon vuxit upp med.

Nu var hennes stund kommen! Hittills hade alla hennes handlingar reglerats av eftertanke och beräkning, nu var hon stark nog att kränga av sig moralens tagelskjorta, att synda, njuta, glömma... Nu var hon stark nog att bli en sköka (s. 177).

Men Paulina kan inte göra våld på sig själv. För henne är sexualiteten alltid knuten till den stora sanna kärleken och när hon nu mist den, återstår bara för henne det moderliga. "Hon hade med ens blivit lugn och kall. Hon

dugde inte till att bli en sköka. Det enda hon dugde till var att stryka folk över håret, när de inte kunde sova för lycka...” (s. 178). Liljas kritik av den erotiskt frigjorda kvinnan kommer jag att ha anledning att återvända till, då den syns i påfallande många av hennes texter.

I romanen *Paulina* har kvinnlighetens konstruktion fortfarande inte alltför många byggstenar. Lilja bygger sin idealbild av kvinnan i mycket på hur Key byggde sin ideala föreställning om kvinnan. Att kvinnans vårdande egenskaper inte nödvändigtvis är kopplade till ett biologiskt moderskap har jag redan berört och det är något som Lilja återkommer till ofta i sina texter. Paulina är inte ensam om att vara en vårdande och barnlös kvinna. I novellen ”Den barnlösa” är Gerda en kvinna som lider av att hon inte kan få några egna barn. Hon räddar ett av sin svägerskas barn från att drunkna, riskerar då sitt eget liv och framstår i novellen som den goda modern.³⁸⁴ I romanen *Hök och duva* från 1942 är den kvinnliga och barnlösa läkaren Anna Ek den mest påtagligt vårdande kvinnan i texten och i *Ovädret drar förbi* från 1944 är Ingrid, en ogift och barnlös sjukgymnast, samma kvinnotyp. Dessa kvinnogestalter får inte sällan stå i kontrast till kvinnor som är biologiska mödrar och som ändå är själviska och icke-vårdande. Men trots att en barnlös kvinna kan vara vårdande och ibland till och med mer moderlig än en kvinna med barn, så framstår i *Paulina* moderskapet som kvinnans högsta mål. Dock inte vilket moderskap som helst. Endast med en man som man verkligen älskar kan en kvinna uppnå det ”rätta” moderskapet. Paulina är djupt förälskad i Ivan, men avvisar honom på grund av sin sjukdom. Hon är tacksam för att hon mött kärleken; den riktiga kärleken, även om hon sedan måste överge den.

Kärleken var det största av allt, den var utanför alla
mått, utanför allt förnuft. Livet hade bjudit henne den
förnämligaste gåva det någonsin bjudit en människa, och
att hon inte kunde ta emot den gjorde inte gåvan
mindre, minnet av den skulle för all framtid rädda henne
från fattigdom...(s. 123)

En kärlek som är så stor och så sann som den som Paulina känner för Ivan kan bara förverkligas helt i ett barn. Detta är anledningen till att Paulina inte vill ge sig till Ivan. Inte på grund av moraliska betänkligheter, för den kärlek hon känner står ovanför moralen, men hon vill inte låta sin stora kärlek sluta i ”bara” erotik. ”Något inom henne ville värna kärleken mot dem själva - den fick inte bli till ett äventyr, den var för stor och vacker för någon annan fullbordad än barnet” (s. 132). Å ena sidan framställs ett erotiskt samliv mellan Paulina och Ivan som fullt möjligt och klanderfritt även om de inte är förlovade eller gifta, eftersom de verkligen älskar varandra. Å andra sidan kan de inte ha ett erotiskt samliv eftersom deras förhållande inte kan fortsätta och Paulina inte kan få några barn, då hon inte vill föra sin sjukdom vidare. Kontentan blir att erotik som inte leder till barn förringar en stor kärlek. Här syns delar av Ellen Keys kärlekslära mellan raderna. Endast ett förhållande byggt på verklig kärlek är ett sedligt förhållande och en stor kärlek får sitt främsta uttryck i ett barn. Lika viktigt är i romanen att utan en stor kärlek ska en kvinna inte skaffa barn. En kvinna som sätts i kontrast med Paulina är Ella; en modern kvinna som kan finna sig tillrätta med vilken man som helst och som mer eller mindre lägger beslag på Lars, Paulinas barndomsvän. ”Vem som blev far till Ellas barn avgjorde sluppen, inte en starkt utpräglad insikt, som avvisade varje man utom den enda, som det bästa inom henne bejakade” (s. 141). Ella, som är beskriven som en

³⁸⁴ Se Gertrud Lilja, ”Den barnlösa” i *Idun* nr.28 1933.

självisk och ytlig kvinna når inte upp till det ideala moderskapet då hon inte älskar; då hon inte kan känna den sanna kärleken, vilket kräver ett visst mått av osjälviskhet.³⁸⁵ Samtidigt som Paulina i större utsträckning är den ideala kvinnan trots att hon inte får barn än vad till exempel Ella är, så finns det en röst i romanen som viskar att en kvinnans liv är förfelat om hon inte blir mor. När Paulina har brutit med Ivan är det inte först och främst den förlorade kärleken hon sörjer, utan det att hon inte uppnått moderskapet. ”Hon skulle inte slippa in...Hon hade satt sin fot på tröskeln i lycklig glömska av att hon var dömd, längre skulle hon inte komma” (s. 121 f.). Det verkar troligt att Gertrud Lilja fått även denna tanke på det biologiska moderskapets betydelse av Ellen Key, för även om Key betonade att kvinnans positiva vårdande egenskaper inte är beroende av huruvida hon är biologisk mor eller inte, så gav hon i vissa texter just det biologiska moderskapet en oerhörd betydelse. I *Kvinnorörelsen* skrev hon till exempel att kvinnan, som visserligen aldrig kan nå upp till mannens genialitet, kan nå ett visst mått av genialitet via moderskapet. Kvinnan ”söker i kärleken, i moderskapet nya uppenbarelser och inom hennes naturs hemlighetsfulla djup verkar det produktiva i den moderliga funktionen stegrande på den geniala skaparkraften”.³⁸⁶ I *Lifslinjer* betonade Key ännu tydligare vikten av att en kvinna föder barn: ”Men det torde efter mycket mild beräkning - af jordens kvinnor årligen frambringas minst hundratusen diktverk och konstskapelser, som hellre borde ha varit gosse- och flickebarn.”³⁸⁷ Det finns enligt min mening en otydlighet i Ellen Keys skrifter, då det kan i vissa partier vara svårt att utrona om hon refererar till det mer allmänna moderskapet som alla kvinnor kan uppnå via att utveckla sina vårdande egenskaper, eller om hon refererar till ett biologiskt moderskap. Med viss försiktighet vill jag hävda att det hos Key finns en förskjutning mot det biologiska moderskapet som starkt idealiseras. Kvinnan når sin fullkomlighet som mor.

Jag har tidigare berört det förhållandet att Lilja fått med sig en idealiserad syn på kärleken från Ellen Keys skrifter och att detta syns i *Paulina*. Det finns i romanen en nästan ödesmättad tro på den stora kärlekens förmåga att inte bara göra människan lycklig, utan på dess förmåga att låta en människa andligen utvecklas. Tydligt blir detta när man följer Ivans öde. Efter att Paulina har brutit med honom, så kastar han sig in i ett äktenskap med Ragnhild, en av de själviska kvinnor som får stå som en kontrast till Paulina. Äktenskapet blir naturligtvis inte lyckligt och det slutar med att Ivan tar livet av sig. Man kan leva utan föremålet för sin stora kärlek, men man går under om man försöker ersätta det med ett föremål av lägre dignitet. Paulinas liv blir emellertid inte bortkastat, då hon, trots att hon inte blir gift med Ivan och blir mor till hans barn, är trogen kärleken som väsen. Hon utvecklas till en helhjärtad vårdande kvinna och romanen slutar med att Paulina kastar sig in i sitt arbete som läkare. ”Vid tanken på arbetet, som väntade henne, steg djupt ur Paulinas väsen som en frisk gav en stor och lugn glädje” (s. 211).³⁸⁸

³⁸⁵ Jämför med Ellen Key som skriver: ”Jag har sagt att kvinnosläktet ur andlig synpunkt rymmer två raser: kvinnor som kunna älska och som icke kunna det. Att de senare bli mödrar betyder ingenting för ökandet av de kvinnliga livsvärdena inom mänskligheten, liksom å andra sidan dessa värden öka genom en kvinna som aldrig någonsin blir mor.” Se *Missbrukad kvinnokraft. Kvinnopsykologi*. Med förord, kronologisk översikt och inledning om Ellen Key i kulturrevolutionen av Björn Sjövall, Uppsala 1981, s. 96.

³⁸⁶ Ellen Key, *Kvinnorörelsen*, Stockholm 1909, s. 135.

³⁸⁷ Ellen Key *Lifslinjer* 1911, s. 169. Här citerat från Svanberg, a.a., s. 76.

³⁸⁸ Jämför med Järvstad som skriver att ”Om hjältinnan, som Liljas, går upp i sitt yrke och uppnår en position i samhället visar författaren samtidigt på vilken tomhet som råder i hennes liv: hon gör en yrkeskarriär eftersom hon fått avsäga sig kärlek och moderskap. Detta ger hennes arbete en tydlig kompensatorisk karaktär.” Järvstad, a.a., s. 231.

Tanken på att man fulländas som kvinna genom moderskapet visar sig vara en komplicerad och problematisk tanke, som Lilja återkommer till i ett flertal texter. Hon skrev ofta om vårdande kvinnor och börjar under trettioalet att mer och mer problematisera detta vårdande. Varför blir vissa kvinnor vårdande och vissa inte? Vad händer med de kvinnor som inte kan uppnå moderskapet? Liljas föreställning om den ideala kvinnan som i *Paulina* är enstämig kommer att bli mer komplicerad och mångstämmig.

När jag definierar *Paulina* som en monologisk roman, menar jag att det är en roman som inte innehåller en mängd sinsemellan motstridiga röster som alla har samma dignitet. I texten finns en stark och genomträngande röst. Det finns en sanning om hur en kvinna ska vara. Dialogen i själva romantexten saknas, men romanen är för den saken skull inte helt tom på dialogiska moment. Här finns en viss dialog med samtiden, även om detta inte är ett dominerande inslag i romanen. Till exempel finns det i texten en diskussion om rashygien, då den främsta orsaken till att Paulina inte vill gifta sig är att hon absolut inte vill föra sjukdomen vidare till nästa generation. I romanen får också en positivt beskriven professor diskutera problemet att "mindervärdiga" människor är de som föder de flesta barnen; en diskussion som idag känns farligt nära fascistiska tankegångar, men som i romanen måste ses i belysning av den samtida debatten om rashygien.³⁸⁹

I *Bergakungen* från 1930³⁹⁰ har temat med den vårdande kvinnan fått en annorlunda vändning, då detta är en historia om den vårdande och uppoffrande fadern. *Bergakungen* är Liljas andra roman och i den experimenterade hon med ett manligt jag. Romanen, som i hög grad sätter ett gammalt positivt värderat samhälle mot ett nytt och modernt samhälle som präglas av själviskhet och illojalitet mellan människor, introducerar det offertema som Lilja sedan kommer att utveckla och fullända i romanen *Den Enfaldiga* tjugotre år senare. Romanen är ett exempel på att den ideala vårdande föräldern inte alltid är en kvinna och mor, utan även kan vara en man och far. Den manliga huvudpersonen i romanen som kallas Bergakungen har alla de positiva vårdande drag som Key lyfter fram som kvinnliga. Han tar hand om sin son, då hans själviska hustru lämnar hemmet för en sol och vårare. Han vårdar den kvinna han älskar, men aldrig kan få, då hon är gift och sedan tragiskt omkommer i cancer. Och när hans sons fästmö faller för honom, tar han livet av sig för att inte stå i vägen för sonens lycka. Bergakungen har tidigare i romanen förlorat sin själsfrände, den kvinna han verkligen älskat. Det keyska temat om vad som är sedlig kärlek är viktigt även i denna roman. Även om den unga kvinnan, som råkar vara dotter till den kvinna Bergakungen älskat, hade varit fri, så hade en relation mellan henne och Bergakungen varit omöjlig. I livet får man bara en stor kärlek. Bergakungen är den helt osjälviske fadern som offerar sitt liv för sin son och han är en av de mest positivt skildrade föräldrgestalter som finns i Liljas texter.

Den fromma modern

Kvinnorna i släkten från 1936 är på många sätt en central roman i Liljas författarskap. Här kommer de aspekter på moderlighet som framträder i romanen att diskuteras. Jag återkommer sedan till denna text både i analysen av Liljas dialog med primitivismen och i Liljas framställning av kvinnors förhållande till en patriarkal Guds föreställning, där *Kvinnorna i släkten* är en nyckeltext.

³⁸⁹ Se Hjärdis Lewin, a.a. Se Hirdman a.a. om de rashygieniska tankegångarna i Myrdals *Kris i befolkningsfrågan*. Den senare tidens avslöjande om tvångsteriliseringar i Sverige ger en dystert och upprörande motbild till den optimism som *Kris i befolkningsfrågan* andas; i vilken man är övertygad om att det var av godo att se till att det föddes endast friska och "dugliga" människor som skulle kunna skapa ett bättre samhälle.

³⁹⁰ Gertrud Lilja, *Bergakungen*, Stockholm 1930.

Kvinnorna i släkten som kom att bli en av Liljas populäraste romaner har en tydligt självbiografisk bakgrund, som tidigare nämnts. Gertrud Lilja citerar i romanen ett antal autentiska dokument³⁹¹ och porträttet av Charlotta är ett porträtt av Liljas egen mor.

Berättelsen om Kristina, vars tragiska öde får stort utrymme i *Kvinnorna i släkten*, har en bakgrund i en släkting ur Liljas familjs verkliga levnadsöde. Detta är en historia som Lilja använt tidigare i ett par noveller. I novellen ”Ett kärleksbrev” ur *Den ensamma* från 1926 får en jagberättare beskriva hur hennes farmor bestämmer sig för att sätta farfadern under förmyndare, vilket får honom att fly till Amerika. När han sedan skriver och ber henne komma och återförenas med honom, vågar hon inte lita på honom och hon dör ensam på gården.³⁹² Samma material finner vi i novellen ”De döda” ur *Människor* från 1928 där Lilja berättar om Kristina, en kvinna som fördrivit sin man till Amerika och sedan hittar sin son på logen, där han hängt sig. Novellen handlar om det enorma lidande som kan röra vid en människa och som en utomstående inte kan förstå.³⁹³ I *Kvinnorna i släkten* försöker Lilja förklara vad det är som driver Kristina, varför hon utvecklas som hon gör, och hur det är möjligt för en mor att driva sin son till att ta livet av sig.

Kvinnorna i släkten är en bred hembygdsskildring och spänner från 1880-talet fram till nyårsnatten 1899. Det är en roman som vill ge en detaljerad skildring av hur livet tedde sig för småländska bönder under denna tid, vilket gör att här finns rikligt med detaljer om ett flertal hushållsgöromål; från hur man bearbetar lin till hur man tillreder en hare. Samtidigt är romanen inte en genomgående idealiserande skildring av den gamla goda tiden på landet. Lilja skildrar naket realistiskt ett hårt arbete och ett hårt patriarkaliskt samhälle, som stundtals lägger omöjliga ok på kvinnors ryggar.

Romanen följer tre kvinnor under deras vuxna liv. Charlotta och Hanna är systrar och döttrar till nämndemannen. Kristina är deras svägerska och är gift med brodern Johan. Dessa tre kvinnor har tre olika inställningar till moderligheten, till den kvinnliga kroppen och sexualiteten och tre lika inställningar till den patriarkala Gudsforeställningen. I det följande kommer moderlighetsaspekterna att diskuteras.

Gertrud Lilja tecknar i romanen ett påfallande strängt patriarkaliskt samhälle, där en kvinnas lott i mycket är att lyda. I början av romanen finns ett antal markörer, vilka visar på faderns makt i familjen. Charlotta och Hanna sliter för att fadern ska bli nöjd med deras arbete. ”Båda kunde för sin inre syn se faderns ogillande, ironiska ansikte inför det han tyckte vara ett dåligt arbete. Och vad tyckte han egentligen var bra?” (s. 10 f.).³⁹⁴ Fadern förutsätter att barnen ska slita och de finner sig i det. Modern funderar längre in i romanen på att hon någon gång längtat bort. ”Det hade varit efter sådana dagar, då mannen varit särskilt fodrande, haft henne att dra av honom stövlar, byxor och strumpor om kvällen, fast hon redan haft svårt att böja sig. Hon hade aldrig sagt något” (s. 51).

³⁹¹ Gertrud Lilja, *Kvinnorna i släkten. En berättelse från Småland*, Stockholm 1936, s. 191 ff., där vissa av dessa dokument finns citerade direkt i romantexten. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

³⁹² Gertrud Lilja, ”Ett kärleksbrev” i *Den ensamma*, Stockholm 1926.

³⁹³ Gertrud Lilja, ”De döda” i *Människor*, Stockholm 1928.

³⁹⁴ Beskrivningen av fadersmakten återkommer även i Liljas samtidsromaner. I *Ovädret drar förbi*, Stockholm 1944, njuter familjen Andersson, då fadern blivit inkallad under kriget. ”Och det kunde inte hjälpas, men det kändes trivsamt att vara bara fruntimmer i huset, hur snäll och rolig far än var. Huset ekade inte av kommandorop, inga svordomar dallrade i luften, allt gick som på lek, mor och döttrar var som systrar, man rådslag, ängslades och skrattade ihop” s. 140.

Att fadern bestämmer i familjen ses som naturligt och hustrun opponerar sig sällan. Det är för henne självklart att det ska vara på det sättet, även om hon drömmer om möjligheten till ett annat liv, om möjligheten att nästa generation kan bryta detta auktoritära mönster.

Hennes far var lika sträng som hennes farfar varit. Hon
längtrade inte tillbaka till dem. Men till något i
framtiden. Där man inte blev befalld och inte behövde
lyda. Där man vågade tala fritt och skratta högt och
hjärtligt (s. 52).

Samtidigt som det i romanen finns många exempel på en längtan tillbaka till ett tryggt, gammalt samhälle, där goda värderingar fortfarande gäller och människor är hederliga, moraliska och goda, finns där en stark kritik av detta svunna samhälle som auktoritärt och förtryckande. Modern lyckas, trots att hon inte själv kan opponera sig mot sin make, att uppfostra sina barn till att utveckla en förmåga att stå emot auktoriteter. Charlotta lyckas till exempel stå emot sin far, som längre fram i romanen vill att hon ska sälja den affärsrörelse hon ärvt av sin man, då han går bort och Charlotta lyckas att själv uppfostra sina barn på ett fritt sätt. Det är emellertid inte förrän Charlotta är en gammal kvinna med åtta barn och en blomstrande affärsrörelse som hon sköter själv, som hon för första gången kan säga att hon inte längre är rädd för sin far. ”Jag vet inte hur det kommer sig, sade hon till Hanna, men jag känner ingen rädsla för far längre” (s. 371).

Charlotta är den av kvinnorna som finner lyckan i det biologiska moderskapet. Hon får gifta sig med en man som hon älskar och får ett lyckligt liv, även om det blir fullt av hårt arbete och även om hon efter flera års äktenskap blir änka. I Charlotta har Lilja konstruerat en stark och moderlig kvinna som inte gjort uppror mot den stränga patriarkala ordning hon vuxit upp i, men som sett till att ge sina egna barn en annan uppväxt. Om barnen sägs att: ”De hade tillräcklig ro att växa i fred, ingen hämmade deras utveckling eller forcerade den, de växte som plantorna i ömsom sol, regn, stillhet eller hård vind” (s. 291). Charlotta är den alltid vårdande sjubarnsmamman och porträttet av henne kunde lätt ha blivit starkt idealiserat. Men Gertrud Lilja bryter då och då av skildringen av Charlotta som stark moder och låter henne få illustrera hur moderskapet medför hårt och slitsamt arbete. Redan som nygift sliter Charlotta för att kunna klara av alla de sysslor en husmor skall klara.

Charlotta hade bävat inför pressyltor, rullsyltor,
isterband, svart korv, lungmos och palt. Med ängslig
spänning vaktade hon de svarta korvarna. Ett par sprack
och måste bindas om med linnelappar, men sådant
kunde hända den vanaste husmor [...] Nu ägde hon svart
sidenklänning och vita underkjolar med kantiljer; kaffe
och vetebröd fick hon dricka och äta hur mycket hon
ville. Men där hon ilade mellan källare och bryggghus,
kötthoar och degtråg, bakugn och grytor, föresvävade
det henne, att det, att vara gift och få det bra, var rätt
arbetsamt (s. 144 f.).

Även moderskapet innebär hårt arbete. Charlotta tänker: ”Män visste ingenting om. De visste inte, vad det vill säga att sköta ett spädbarn, att hålla en barnskara hel och ren, att vaka för dem om natten och aldrig släppa dem ur sikte på dagen...” (s. 219). De många barnsångarna tröttar ut henne och när hon väntar sitt åttonde barn känns det mer som en plåga än en lycka. Och hon fylls av bitterhet för att maken inte förstår hur arbetsamt det är med spädbarnen. ”Hon hade ingen lust att tala om sin nyhet för Magnus...” (s. 219) Men trots att Charlotta kan digna under den hårda arbetsbördan, så dominerar bilden av henne som en lycklig moder tillfreds med sitt liv. Ett exempel finns i skildringen av Charlottas arbete med sin trädgård. ”Då låg pigan och hon själv på huk i trädgårdslanden om kvällarna och plockade ned ärtorna i jorden, sådde grönsaker och påtade ned plantorna med barnens glam omkring sig, hundskall och prat och skratt...” (s. 218).³⁹⁵ Charlotta får emellertid sällan tid att vistas i sin trädgård. Om sommarkvällarna är det maken som sitter där med kaffe och punsch, medan Charlotta har fullt upp med sysslor inomhus (s. 219). Charlottas roll som god mor förstärks i romanen, då det är hennes dotter Kerstin som karakteriseras som det nya seklets kvinna. Det är Charlotta som har ansvar för att uppfostra den kommande generationen och hon förmår att ge sina barn en sådan uppväxt att de blir modigare och starkare än hon själv varit.

I slutet av romanen står Charlotta, Hanna och Kristina och ser på den sovande Kerstin; en central scen i romanen som jag kommer att återkomma till. Kerstin mumlar något i sömnen och Kristina frågar vad hon säger. ”Charlotta såg upp på Kristina med ett urskuldande litet leende. Hon säger mor” (s. 388). Scenen blir, enligt min mening, en tydlig markering, där Charlotta lyfts fram av Lilja som modern till den kommande generationen.

Hanna, Charlottas syster, är också skildrad som en positivt vårdande kvinna. Hon är kvinnan som inte får några egna barn. Hon älskar Magnus som gifter sig med Charlotta och kan inte tänka sig att få barn med någon annan man. Efter många år hemma som hemmadotter får Hanna ett giftemålsanbud, men tackar nej. Ett nej som innebär att hon mister fädernegården, då hon inte själv som ogift kvinna kan ta över den. Men för Hanna är det inte gården som är svårast att mista. ”Tyngst hade det varit att säga farväl till sina ofödda barn” (s. 186). Men trots att Hanna inte får egna barn, blir hon samma vårdande kvinna som sin syster. Det är hon som tar hand om de sjuka och döende i byn och alla har förtroende för henne. ”[H]ennes orubbliga lit till Gud och en mening med vad som hände, smittade ifrån sig till upprivna och oroliga sinnen: det outhärdliga blev uthärdligt, det omöjliga blev möjligt” (s. 238). Charlotta ifrågasätter vid ett tillfälle sin systers öde och får uttrycka den tanke som jag funnit i tidigare texter hos Lilja; att kvinnans fullkomlighet står att finna i det biologiska moderskapet. ”Var det verkligen Guds vilja att Hanna, den duktiga, friska, vackra Hanna skulle leva och dö som en gammal flicka? Slita ut sig för andra och aldrig ha någon glädje för egen del” (s. 239). Först då Charlotta inser att Hanna älskat någon som hon inte fått, kan hon acceptera och respektera sin systers val. Återigen kommer tanken hos Lilja att om man är trogen sin kärlek och inte försöker ersätta den med ett sämre substitut, så kan man bli lycklig även om man får leva utan föremålet för sin kärlek. Lilja låter Hanna brottas både med sin stränge far och med sin stränge Gud, och Hanna framstår till sist som en starkt idealiserad kvinna som helt gått upp i sina vårdande egenskaper. Hanna blir ”en

³⁹⁵ Jämför med Laurel Ann Lofsvolds artikel ”Trädgårdarna i den nya världen”, där hon beskriver hur trädgårdarna i Fredrika Bremers romaner ofta får illustrera familjelyckan i *I lärdomens trädgård. Festskrift till Louise Vinge 24 november 1996*, red. Christina Sjöblad m.fl. Lund 1996, s. 476 ff.

Herrans tjänarinna, som under loppet av sitt liv kom att tjäna honom lika hängivet men mera praktiskt än kvinnorna i klostren...” (s. 187).

Den intressantaste kvinnogestalten i *Kvinnorna i släkten* är enligt min mening Kristina. Lilja ger här för första gången ett nyanserat porträtt av en kvinna som inte är vårdande trots att hon är mor. I tidigare texter har vi mest mött själviska och hårda kvinnor som fungerat som en kuliss för de positivt beskrivna kvinnorna, men i Kristina försöker Lilja diskutera vad det är som kan hindra en kvinna från att leva ut sin moderliga potential. Kristina är en kvinna som vuxit upp i sträng läsarmiljö.³⁹⁶ Hon framställs av Lilja som en kuvad kvinna som inte haft styrkan att resa sig mot de krafter som hållit henne nere; den stränge fadern och den stränge Gudén. Kristina förklarar i slutet av romanen att: ”Jag var sådan jag var tvungen att vara [---] Sådan Vår Herre skapat mig och sådan jag blivit fostrad” (s. 263). Kristina blir gift med Charlottas och Hannas bror Johan och beskrivs på flera ställen i romanen som livsförnekande och hämmad. När Johan tar en inteckning på gården och missköter sitt arbete, lyder Kristina sin far som vill sätta honom under förmyndare, vilket gör att Johan flyr till Amerika. Kristina blir sedan ensam på gården med sonen Ola.

Kristina presenteras från början av Lilja som en sluten och kuvad kvinna. Johan tänker första gången när han ser henne: ”Med denna stela, allvarsamma kvinna, som såg ut att vara född gammal, skulle han dela gott och ont, nöd och lust, bröd, arbete och säng...” (s. 35). Kristinas far Nils är påfallande sällan beskriven i romanen och de få gånger Lilja låter honom träda in i texten är det oftast via Johans ögon. Som nygift inser Johan omedelbart att han inte har något att säga till om i sitt nya hem. ”I själva verket var han detsamma här som hemma: dräng. Husbonde var svärfadern” (s. 60). Johan ser stora likheter mellan fadern och svärfadern. ”Fadern och svärfadern var av samma sort: fodrande, häftiga, maktlystna och därtill läsare. Båda hade de haft hustrur av samma sort: milda, saktmodiga och undergivna” (s. 66). Kristina är emellertid av en annan sort. Lilja skildrar henne visserligen som undergiven och kuvad, men snarare som hård än mild. Hon beskrivs ofta i romanen som kylig. ”Johan tyckte det var som om renheten strålade ut från Kristina; en sträng, litet kylig renhet” (s. 60). Vid ett enda tillfälle i romanen funderar Kristina på att opponera sig mot fadern. Då fadern propser på att Johan ska ställas under förmyndare, försöker Kristina att gå emot sin far. Kristina vill skydda Johan och säga att han har rätt att gå i borgen om han vill, men hon är vid det här laget väl medveten om att Johan inte älskar henne och att hon inte är den typ av kvinna han vill ha. Hon är svartsjuk på grannfrun Mari som Johan attraheras av och känner sig ratad. ”Mari hade tagit maken ifrån henne - det kunde vara tillräckligt. Gården ämnade Kristina själv behålla” (s. 173). Det är vid detta tillfälle inte rädsla för fadern som gör att hon viker sig för hans beslut; ett beslut som får Johan att lämna henne och rymma till Amerika, utan för att hon känner sig sviken. Lilja är i romanen noga med att inte framställa Kristina som ett passivt offer, utan vill, enligt min mening, snarare diskutera alla de olika faktorer som gör att Kristina utvecklas som hon gör.

Det finns ett par tillfällen i romanen då Kristina kan lämna sin roll som kuvad kvinna. Vid ett av dem låter Lilja henne möta sin Johan ute i markerna med håret oredigt. Då detta är en av de scener i romanen

³⁹⁶ Med läsare och läseri menas den allmänna folkväckelserörelse som var utbredd i Mellansverige under 1800-talet. Den läsarmiljö som beskrivs i *Kvinnorna i släkten* ska inte förväxlas med det så kallade Norrlandläseriet, som var en specifik väckelsegren unik för Norra Sverige. De läsare som beskrivs i romanen tillhör troligtvis den allmänt utbredda läsarmiljön som fanns vid sidan av mer separatistiska väckelserörelser, som till exempel baptisterna. Läsarna tillhörde ofta Svenska kyrkan, men förutom gudstjänsterna i kyrkan, ordnade de egna möten, där bibelstudier stod i centrum. Se Knut Kjellberg, *Folkväckelse i Sverige under 1800-talet. Uppkomst och genombrott*, Stockholm 1994.

som problematiserar kvinnlig sexualitet, så kommer jag att återkomma scenen senare i detta kapitlet. Vid ett annat och i detta sammanhang viktigt tillfälle får Kristina göra uppror som mor. Ola ligger sjuk och Kristina kan för första och enda gången sätta barnet före allt annat; före lydningen mot Gud. ”Det var bistra timmar, en hård kamp med Gud; hon kunde inte med den rätta undergivenheten säga: Ske din vilja!” (s. 140). För sitt barns skull gör Kristina uppror mot den högsta makten och istället för att blint lyda Gud, förhandlar hon. ”Tjäna Herren i allting, vara hans ödmjuka tjänarinna så länge hon vandrade på jorden - ja: om hon fick behålla Ola” (s. 140). Ola tillfrisknar och Kristina får tillbaka sin son. Hon har under en natt varit den ideala modern, som Key talar om; den moder som sätter sitt barn framför allt annat. Och detta är något hon straffas för i romanen. Kristinas far dör och hon kämpar för att behålla den intecknade gården. Hon får möjligheter att förhindra den tragedi som kommer. Johan skriver till henne och ber henne komma med Ola till Amerika, men Kristina kan inte som Hanna lämna sin fädernegård. ”Sten för sten hade brutits ur åkrarna, teg för teg röjts och besåtts - gården hade gått framåt, stått stilla eller gått tillbaka, allt efter ägarnas duglighet eller oduglighet, men den hade aldrig glidit släkten ur händerna...” (s. 201). När Johan vill att hon ska lämna gården, som med allt tungt arbete håller på att bryta ner både henne och sonen, ser Kristina maken som en ond makt och vägrar att resa. Hon lockas först av tanken på att återförenas med Johan.

Börja på nytt? Försöka på ett annat sätt denna gången
med mjukhet och eftergift? [...] Fara till Amerika med
Ola? Föröda fädernegården, offra hus och hem för en
äventyrare [...] Vik hädan satan! Var ens hjärta förvillat,
fick man be Gud om hjälp (s. 202).

Å ena sidan framställs Kristina här som en bitter kvinna, som inte själv tillåter sig att bli lycklig i livet. Å andra sidan låter Lilja längre fram i romanen oss veta att det inte gått bra för Johan i Amerika och att han har det mycket fattigt ställt. Kristina beskrivs längre fram i texten som rädd, för att Johan ska komma tillbaka. ”Man kan aldrig veta hur det gått för honom... Han kan komma hem och ta gården tillbaka, ta den från både mig och Ola...” (s. 261). Att mista gården och sin och sonens försörjning blir det värsta som kan hända, tänker Kristina, men ändå vill hon inte skilja sig från Johan, eftersom det innebär att bryta guds lag. ”Kristina såg en försupen, förfallen individ komma åter och återkräva alla de rättigheter han själv förverkat... Allra innerst, visste hon dock att hon ämnade taga denna risk och följa gudsordet” (s. 262). Lilja framställer Kristina som plågsamt kluven. Å ena sidan spenderar hon resten av sitt liv med att längta efter maken och å andra sidan är hon vettskrämd för att han ska komma tillbaka och ta över gården.

När Ola, som inte får den kvinna han älskar då han inte kan försörja henne, ber Kristina om att få åka till Amerika under ett par år för att försöka förbättra familjens ekonomi, vägrar hon att låta honom fara, dels av rädsla för att förlora honom och dels av rädsla för att förlora gården. Lilja återkommer gång på gång till Kristinas starka band till gården. Att skiljas från den vore att klippa av en navelsträng och detta förhållande går i arv till Ola.

Så långt Ola kunde se var träden hans, marken hans. Så
långt han kunde minnas tillbaka, hade han hört ihop med
jord, djur och träd, ända sen han följde sin far i

plogfäran, när han nyss lärt sig gå. Han kände med smärtsam klarhet, att var han än hamnade i världen skulle han längta hem (s. 329).

Men att få behålla gården räcker inte för Ola. Till skillnad från sin mor, kan han inte tänka sig att leva utan sin kärlek. ”Och – att vilken kvinna han än band vid sig, så skulle han längta efter Elisabet. Med fel kvinna skulle han gå som en hemlös och plöja sina egna åkrar” (s. 329). När Kristina vägrar att låta honom fara till Amerika och tjäna ihop pengar, så gör hon det omöjligt för honom att gifta sig med Elisabet som själv är fattig. Ola tar livet av sig och Kristina ser det som att hon bestraffas för att hon en enda gång i sitt liv var mor och satte barnet först. Hon straffas för att hon satte sig upp mot Guds vilja och för att hon gjorde allt för att rädda sitt barn. ”Nu såg man, att Herren var den starke hämnaren - om Ola fått dö den gången, liten och oskyldig hade han varit i himlen nu...” (s. 366). Kristinas kärlek till sonen Ola är den som kommer att totalt dominera hennes liv och ändå låter Lilja henne driva sonen till självmord.

I sin gestaltning av Kristina säger Gertrud Lilja något om svårigheterna med att vara moderlig och vårdande. Hon tecknar en kvinna från slutet av 1800-talet av en kvinna uppvuxen i en sträng kristen kultur. En kultur som inte bara menar att sexualiteten endast har sitt berättigande i barnaavlandet, utan som också lyfter fram lydande som det primära. Inger Hammar visar i sin avhandling *Emancipation och religion* hur den lutherska tron inte bara placerat kvinnan i rollen som maka och mor, utan även satt in henne i ett större hierarkiskt system som inte fick brytas. Den lutherska världsbilden präglas av att ”[i] det andliga regementet verkar Gud genom Ordet och där är målet människans andliga väl. I det världsliga regementet verkar Gud genom Svärdet, överheten och den yttre ordningen i samhället och här är målet människans jordiska väl.”³⁹⁷ Att vara hustru och mor framstår som ett kall och att gå emot sin man eller sin far är för kvinnan att gå emot Gud.

I 1800-talets svenska samhälle var kvinnan alltjämt hänvisad till hushållsståndet, där hon i enlighet med hustavlans bud skulle vara sin man underdånig[---] För kvinnans del gällde att hon under jordelivet skulle verka i enlighet med sin kallelse som maka, mor och husmor.³⁹⁸

Till denna strängt kristna 1800-talsmiljö för Gertrud Lilja med sig Ellen Keys tankar om moderligheten och kvinnans vårdande förmåga och synliggör en stark konflikt.³⁹⁹ Det framgår i romanen att Kristina velat vara annorlunda, då hon faktiskt älskar både Johan och sin son. ”Ty hade Kristina inte i själva verket varit, rättare velat vara annorlunda? Fast hon stridit emot. Av skamkänsla, av stolthet, av gudsfruktan” (s. 264). Kristina får sällan utlopp för sin sexualitet, som hon är uppfostrad till att förtränga, och hon blir, trots att hon älskar både sin make och sin son, en misslyckad fru och mor.

³⁹⁷ Inger Hammar, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900*, (Diss.) Stockholm 1999, s. 23.

³⁹⁸ *Ibid.* s. 31.

³⁹⁹ Se Eva Åsbrink som i *Skapad till Guds avbild. Ideal och kvinnosyn i den kristna kyrkan*, Stockholm 1978 diskuterar hur Ellen Keys idéer var ett exempel på den begynnande religiösa liberalismen under sekelskiftet. Åsbrink skriver: ”Hennes förkunnelse blev ett slags kulturreligion, som bla kom att påverka det svenska kulturlivets utveckling mot en religiös indifferentism, där det icke utmynnande i öppen ateism”, s. 179.

Frågan som Lilja ställer i *Kvinnorna i släkten* är om det finns en möjlighet för kvinnor, som uppfostras i en miljö som Kristina, att utveckla vårdande egenskaper och bli goda mödrar, Den stränga patriarkala miljön, vilken tydligast syns i Kristinas förhållande till den patriarkala gudsföreställningen, vilket diskuteras i det tredje kapitlet, stympar så att säga Kristinas kvinnlighet. Istället för att gå upp i moderskapet och vårda sin son, driver Kristina honom genom sin hårdhet till självmord. ”Hon hade tagit miste i allt, misslyckats som maka, misslyckats som mor” (s. 386).

Jag har vid ett antal tillfällen redan berört Gertrud Liljas misströstan inför kvinnors möjlighet att positivt förändra samhället. En misströstan som dels bottnar i att Lilja ser den nya kvinnan i hög utsträckning som den narcissistiska konsumtionsvarelse som inte har en förmåga att höja sig från sitt eget individuella liv och som helt enkelt inte har några positiva vårdande egenskaper. En kvinnotyp som Lilja ser som alltmer förhärskande i det moderna samhället. Men frågan är om inte denna misströstan också bottnar i en känsla av att kvinnans vårdande potential kvävs av den stränga fadersmakten och den patriarkala Gudsföreställningen. Kvinnor får inte möjlighet att i Keys anda odla sina moderliga egenskaper och blir under patriarkatets bördor dåliga mödrar.⁴⁰⁰

Det finns i Liljas romaner en utveckling från att i de mer monologiska som *Paulina* propagera för Ellen Keys idéer till att i de mer polyfona som *Kvinnorna i släkten* och *Hök och duva* problematisera Keys tankar. Texterna blir alltmer pessimistiska och det blir svårare i romanerna att se en möjlighet för kvinnor att via en moderlig förändra samhället till det bättre.

I romanens slut står Hanna, Charlotta och Kristina och ser på den sovande Kerstin som tidigare identifierats som det nya seklets kvinna. Men trots att Kerstin haft en friare uppväxt och en god vårdande moder, så har Gertrud Lilja ingen stark tilltro till hennes förmåga att skapa ett friare samhälle.

Klockorna ringde in ett nytt sekel och ett nytt sekels
kvinnor. Kvinnor med och utan Gud, med och utan
modershjärtan, kvinnor, befriade från den sista resten av
skräck för helvetets fador. Men om deras hår var kort
eller långt, deras kjolar smala eller vida - de skulle axla
samma slags bördor som dessa burit. Friare kvinnor i
smått, men i stort, i kärlek och krig, lika ofria som alla
tidens kvinnor (s. 386).

Lilja är här långt från Keys utopiska tankar om den samhällsförbättrande kvinnan och den ideala kärleken där man och kvinna möts jämlika. Romanen avslutas med tanken att även om en ny generation kan uppfostras till frihet och styrka, så kommer den att göra om många av den äldre generationens misstag.

De tre kvinnorna stod tysta kring den sovande Kerstin,
det nya seklets kvinna, förenade i samma önskan: att det
måtte gå henne väl. De skulle gärna ha velat hjälpa

⁴⁰⁰ Jämför med Rosemarie Tong som i *Feminine and feminist ethics*, Belmont 1993 skriver att kvinnor och för den delen även män i ett patriarkalt samhälle kan hindras från att vara vårdande. ”In a patriarchal society - that is, an overly competitive, hierarchical, and individualistic society - maternal practitioners [---] may find themselves caught between the external demands of patriarchy on the one hand and their own inner conviction that these external demands are not necessarily humanizing ones on the other,” s. 107.

henne med sin erfarenhet, men de visste, att livet måste
läras från början och på nytt av varje människa, att ett
mänskligt väsen är en sluten värld, som måste följa sina
egna lagar - de visste, att människan var ensam, (s. 388).

Detta skrevs 1936 och Lilja var med all sannolikhet påverkad av den begynnande upprustningen ute i Europa och hotet om ett nytt världskrig.⁴⁰¹ Samtidigt är slutet på många sätt typiskt för Liljas texter, som sällan mynnar ut i en positiv framtidstro, där människans förmåga att förändra lyfts fram, utan snarare oftast poängterar att människor gör om samma misstag om och om igen och att framtiden inte är ljus, utan oviss.

Att vara samhällsmoder

I *Paulina* går Gertrud Lilja i dialog med Ellen Keys idéer om moderlighet och kvinnligt vårdande och texten accentuerar samma tankar som Key själv lyfter fram som centrala. Paulina är i romanen en samhällsmoder och trots att hon inte upplever det biologiska moderskapet är hon beskriven som påfallande vårdande. Lilja fortsatte i sina romaner att gå i dialog med Ellen Keys tankar, men under det att hennes författarskap gång utvecklas dialogen och blir, om inte polemisk, så i alla fall mer problematiserande än den är i *Paulina*. I Liljas nutidsromaner porträtteras en rad samhällsmödrar som har vissa gemensamma drag. De är vårdande, hederliga, samvetsgranna och yrkeskvinor. Det är påfallande hur Lilja i sina texter lyfter fram den kvinnliga yrkesarbetaren som huvudperson. Dessa kvinnor har ofta yrken som överensstämmer med de yrken som Key tyckte var lämpliga för kvinnor. Paulina och Anna Ek i *Hök och duva* från 1942 är läkare, Ingrid i *Ovädret drar förbi* från 1944 är sjukgymnast, Gunvor i *Det hemlösa hjärtat* från 1946 är socialarbetare och Kristina i *Men somt föll på hälleberget* från 1955 är lärare. Dessa kvinnor ställs påfallande ofta i romanerna mot hemmafruar och ogifta hemmadöttrar, som fyller sina liv med att brodera eller arbeta i trädgården och det är yrkeskvinnorna som blir hjältinnorna. Det är dessa kvinnor som möter livet orädda och starka och de som alla har en hög moral och en stark integritet. De är i de flesta av romanerna ogifta och barnlösa. Paulina ger upp sin kärlek på grund av sin ärvda sjukdom, Anna har en kort förbindelse med "fel" man, Gunvor och Ingrid möter den stora kärleken, men kan av olika anledningar inte ge efter för den, då detta skulle innebära att gå emot den personliga moralen och nagga sin integritet i kanten, och Kristina går i *Men somt föll på hälleberget* under efter att gift sig med en man, som inte var hennes stora kärlek.

I sin skildring av både Ingrid och Gunvor svarar Lilja på ett sätt på Ellen Keys idéer om den sanna kärleken och ett moraliskt förhållande. Claudia Lindén lyfter i sin avhandling fram Keys centrala kärleksevangelium. "För Key är kärleken, mötet med den andra, den ultimata platsen för människans själsliga utveckling."⁴⁰² Hos Key blir det kärleklösa äktenskapet omoraliskt. Ett möte mellan jämbördiga parter som intellektuellt och erotiskt hör samman har en större dignitet än ett äktenskap utan kärlek och frågan är om det inte på ett plan blir en plikt hos Key att man gör allt i sin förmåga för att uppleva den stora och sanna kärleken. Det är ju genom den man utvecklas och förfinas som människa.

Detta är en tanke som Lilja återkommer till i flera av sina texter. Intressant är att i både *Ovädret drar förbi* och *Det hemlösa hjärtat* går Gertrud Lilja in i en till viss del polemisk dialog med Keys kärlekslära och

⁴⁰¹ Vid ett tidigare tillfälle i romanen har Hanna och Charlotta fått tala om hur hustryrenens tid är över, men plötsligt bryter en berättarröst igenom. "De anade föga att maktmänniskan var odödlig, att hon skulle uppstå igen, i enstaka exemplar av så gigantiska mått, att hon inte längre nöjde sig med ett hem, en socken eller ens ett land till herradöme" (s. 372).

⁴⁰² Lindén, a.a., s. 98.

ifrågasätter vad det är moraliskt riktigt. I *Ovädret drar förbi* träffar Ingrid, som varit gift innan och blivit bedragen av sin make, ett gift par, där hon förälskar sig i den äkta mannen. Paret Ahrendal beskrivs som omaka. Tidigt i romanen kommenterar Ingrid att fru Ahrendal är fel kvinna för maken Lennart. "[H]on är otillräcklig. I alla händelser för sin make. Tror du inte sånt kan gå en intelligent partner på nerverna? Att dag efter dag, år efter år lyssna till allmänna anmärkningar och dessemellan grodor."⁴⁰³ Makarna är olika och det utvecklas en stark förtrolighet mellan Ingrid och Lennart, som snart förvandlas till kärlek. Lennart är den rätte mannen för Ingrid och Lilja använder i romanen påfallande ofta ordet "naturlig", när hon kommenterar relationen på något sätt. "Det hade fallit sig naturligt att han följt henne in i porten, upp i hissen, in i hennes rum och stannat kvar denna natt, nästa natt, alla dagar, alla nätter..."⁴⁰⁴ Enligt Keys tankar borde Ingrid och Lennarts kärlek stå över de äktenskapliga band Lennart har med sin fru, men Lilja låter Ingrid istället offra sin kärlek. Hon som beskrivs som en rättfärdig människa kan inte tänka sig att ta Lennart från hustrun och hon söker sig ett arbete i en annan stad och bryter helt med paret. Och även om Ingrid älskar Lennart och han henne och de känner en stark samhörighet sig emellan, är hon övertygad om att det är rätt beslut.

Och i detta ögonblick föreföll henne offret lätt: att inte ha svikit en människas tro, att kunna möta tilliten i hennes ögon var värt mer än lycka. Vem vet, tänkte hon, om det inte är Ella, som passar Lennart bäst? En evigt vänlig, omtänksam, fodringslös hustru, ett välskött hem var kanske just vad Lennart med sin läggning och sitt arbete behövde.⁴⁰⁵

Lilja ställer sig i alla sina texter nästan alltid på äktenskapets sida. Att svika ett äktenskapligt löfte är ofta beskrivet som förkastligt och hon låter sällan den sanna kärleken få rätt att bryta upp ett äktenskap. I *Ovädret drar förbi* ställs dessutom frågan om mannen verkligen vill ha själarnas gemenskap och ett jämlikt intellektuellt stimulerande förhållande. Ett sådant förhållande kräver samtidigt något nytt av både mannen och kvinnan.

I *Det hemlösa hjärtat* möts Gunvor och prästen Kollander. Han är änkeman och har tre barn från sitt äktenskap. Barnen har en idealiserad bild av sin moder och vet inte om att hon bedragit sin man. Kollander vill att barnen ska få behålla denna bild av sin mor. När han sedan träffar Gunvor och inser att det är den kvinna han hör samman med, ställs både han och Gunvor inför ett olösligt dilemma. Kollanders barn ser kärlekshistorien som ett svek. "Att fadern svikit modern, att han svikit dem, sina barn - att han inte var den Lena trott, var det avgörande. Konsekvenserna var henne likgiltiga. Om han gifte sig med fröken Sahlin, om han tog henne till älskarinna, om hela stan, hela världen flabbade åt historien gjorde varken från eller till."⁴⁰⁶ Döttrarna kan inte förlåta sin far för att han förälskat sig i en annan kvinna och har ingen aning om hur moderns otrohet påverkat fadern i hans yrkesutövning som präst, vilket jag återkommer till i kapitel 3. Kollander ger upp sin kärlek för barnens skull. "Med en tung suck gick Kollander vidare. Han hade varit på väg till Gunvor men vek av åt motsatt

⁴⁰³ Gertrud Lilja, *Ovädret drar förbi*, Stockholm 1944, s. 81.

⁴⁰⁴ *Ibid.*, s. 248.

⁴⁰⁵ *Ibid.*, s. 394.

⁴⁰⁶ Gertrud Lilja, *Det hemlösa hjärtat*, Stockholm 1946, s. 343.

håll. ”⁴⁰⁷ Samhällsmödrarna blir hos Gertrud Lilja ensamma. I både Gunvors och Ingridis fall skulle de ha gjort våld på sig själva, gått emot sin integritet och sin hederlighet om de försökt att förenas med den rätte. I Ingridis fall skulle ett äktenskap krossats och i Gunvors fall hade Kollander tvingats bryta med sina barn. De ger upp kärleken och de ger upp det biologiska moderskapet. I Liljas romaner blir inte alltid kärleken det moraliskt rätta alternativet.

I *Hök och duva* närmar sig Gertrud Lilja problematiken från ett annat håll. Anna Ek är den dugliga, moraliskt högtstående och påfallande vårdande kvinnan, som är en ensam och ogift läkare. Romanen är intressant, då den enligt min mening, är ett exempel på en polyfon text. Här samsas ett antal disparata åsikter om kärlek, barn och moderskap i en och samma roman. Anna som i sin yrkesutövning förlöser barn på löpande band, får i början av romanen ifrågasätta det speciella med föräldraskap och avkomma.

Men om ett barn var något så omstörtande, varför blev
inte föräldrarna märkligare? När det kom till kritan
tycktes inte barn vara så alldeles nödvändiga för en
människas växt och utveckling. Den fränaste och
hänsynslösaste egoism hade hon träffat på hos mödrar
under det vackra namnet moderskärlek. ⁴⁰⁸

Som i så ofta i Liljas texter är det den barnlösa kvinnan, som dels är den vårdande och dels är den med den starkaste integriteten. Anna fungerar i romanen som en slags moralisk barometer och mödrarna, både unga och gamla, kommer i påfallande hög grad till korta.

Lilja låter den ogifta läkaren vid ett tillfälle fundera över varför hon inte själv skulle kunna skaffa barn. Anna, som i texten framställs som den mest lämpliga föräldern, borde väl i ett modernt samhälle kunna bli mor på egen hand. Anna tänker: ”Jag vet att världen alltjämt är sådan, att en kvinna med god moral, god ekonomi och god bildning, kort sagt, en kvinna, som kan fostra ett barn, inte har rätt att skaffa sig det utan opinionens samtycke” (s. 73). Har då samhället utvecklats till det bättre? Anna är tveksam. ”Vari består egentligen kvinnornas omskrikna frigörelse? Består den i att hon tillåtes att sköta ett yrke och ett hem, under det att mannen alltjämt sköter blott ett yrke? Så länge en kvinna inte törs föda sitt barn utan att be opinionen om lov, så länge är hon en trälarkvinna” (s. 74). Anna svarar i romanen på Ellen Keys diskussion om kvinnors dubbelarbete som hon för i till exempel *Kvinnorörelsen* från 1909. I denna text diskuterar Key kvinnors tredubbla arbetsbörda som familjeförsörjerska, barnuppfostrarska och hemvårdarinna. ⁴⁰⁹ I texten understryks att kvinnor inte kan klara av att på bästa sätt uppfylla alla de roller som läggs på henne. ”*Ingen kvinna har någonsin samtidigt varit allt, en hustru kan vara för sin man, en mor för sina barn, en husmor för sitt hus, en arbeterska för sitt arbete.*”⁴¹⁰ Det är alltid något som måste prioriteras. Anna har i *Hök och duva* prioriterat sitt yrke; ett val hon stundtals vändas över i romanen. Diskussionen om arbete och moderskap var en av de centrala diskussionerna under 1930- och 1940-talen i Sverige. I romanen går Gertrud Lilja i dialog inte bara med Ellen Key, utan även med sin samtids debatt.

⁴⁰⁷ Ibid., s. 344 f.

⁴⁰⁸ Gertrud Lilja, *Hök och duva*, Stockholm 1942, s. 53. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

⁴⁰⁹ Ellen Key, *Kvinnorörelsen*, Stockholm 1909, s. 39.

⁴¹⁰ Ibid., s. 147.

Diskussionen i romanen förs inte bara på ett abstrakt idé plan, där texten går i dialog med Key, utan den förs också på ett konkret och vardagligt plan, där Lilja lyfter in sin egen kontext.

Britta Lövgren diskuterar i artikeln ”Hemarbetsfrågan i svensk politik under 1930- och 1940-talen” den debatt som fördes dels om kvinnors dubbelarbete och dels om de sjunkande naivitetsiffrorna.⁴¹¹ Hon går igenom trettiotalets tilltro till den nya teknikens möjligheter att dels frigöra kvinnan från det tunga hushållsarbetet och dels höja statusen på detta arbete, Den tro som fanns på teknikens förmåga under dessa decennier och på hur hemarbetet skulle kunna rationaliseras, delade aldrig Gertrud Lilja. Hennes texter diskuterar snarare hur svårt eller rent ut sagt omöjligt det var att realisera vissa av Ellen Keys idéer med hjälp av tekniken. I Liljas texter lyfts ofta fram att kvinnornas dubbelarbete snarare ökat än minskat.

Anna ifrågasätter också det nödvändiga med äktenskap för att bli förälder och samhällets behandling av både ogifta mödrar och oäkta barn. Här syns också ett tydligt replikskifte med Ellen Key, som dels dömer ut samhällets behandling av den ogifta modern och som dels i *Missbrukad kvinnokraft* säger att kvinnans främsta uppgift är att ge blod och fostra den nya mänskligheten.⁴¹² I artikeln ”Kvinnlig sedlighet” skriver Ellen Key att det är hederligare för en ogift kvinna att bli mor av kärlek, än en gift kvinna som blir mor utan kärlek.⁴¹³ Går då Anna i Liljas roman emot samhällets normer och skaffar sig ett barn? Nej, Lilja låter i stället Anna pendla mellan att å ena sidan förkasta tanken på att det biologiska äktenskapet skulle kunna ge henne något speciellt, ”[N]ågon mening med barnafödandet kunde hon visserligen inte klart skönja än idag, hon visste bara, att när det började bli sent, pockade man på det som det enda nödvändiga” (s. 176), och å andra sidan längta efter att få blir mor: ”Tanken att hon ännu tillhörde livet och kärleken, att till och med barnet låg inom möjligheternas gränser, var skrämmande och berusande” (s. 94). Att riskera att bli en ogift mor är emellertid inte en möjlighet för Anna och hon blir inte biologisk mor.

Till skillnad från samhällsmödrarna i *Ovädret drar förbi* och *Det hemlösa hjärtat* möter Anna inte den stora och sanna kärleken, som hon tvingas avstå från. Romanen handlar inte om en omöjlig kärlek, utan snarare om erotik och förbindelser utan kärlek. Anna faller i romanen för arkitekten Beck och har med honom ett kort förhållande, som hon avbryter då hon får reda på att han ska få barn med sin tjänsteflicka. Det blir en traumatisk och bitter upplevelse för henne; hon känner sig lurad och bedragen och funderar en kort stund på självmord. ”Honom hade hon beundrat, försvarat, bekant - älskat. Under det han använt henne som kloak, när hans städhjälp var tabu på grund av långt framskridet havandeskap” (s. 355). Anna är emellertid inte en kvinna som går under, utan inser i slutet av romanen att livet hade ett värde innan hon träffade Beck och att hon kan fortsätta att leva. Slutet blir fängslande, då Gertrud Lilja i hela romanen låtit Anna beskriva sin förälskelse och sitt förhållande med Beck som ett spel. Det är inte äkta kärlek, utan ett skådespel som de båda iscensätter. ”En sekund hade hon en känsla av att situationen var löjlig, att de båda spelade en roll, hon för sin del rollen av tillbedd dam” (s. 109). Och lite senare i romanen, då förhållandet gått ett steg längre, går Anna in i en ny roll: ”Anna var inte precis

⁴¹¹ Britta Lövgren, ”Hemarbetsfrågan i svensk politik under 1930- och 1940-talen” i *Kvinnans plats i det tidiga välfärdssamhället. En Antologi*, red. Annika Baude och Cecilia Runnström, Stockholm 1994.

⁴¹² Ellen Key, *Missbrukad kvinnokraft. Kvinnopsykologi*, med förord, kronologisk översikt och inledning om Ellen Key i kulturrevolutionen av Björn Sjövall, Uppsala 1981, s. 18. Claudia Lindén menar att *Missbrukad kvinnokraft* inte är ett typiskt exempel på Ellen Keys idéer och att denna specifika text fått ett allt för stort utrymme, då Keys tankar presenteras, a.a., s. 247.

⁴¹³ Ellen Key, ”Kvinnlig sedlighet” i *Hemmets århundrade*, Ett urval av Ronny Ambjörnsson, Lund 1976, s. 143.

huslig, men ikväll var det särdeles trevligt att spela beskäftig husfru” (s. 224). Inte bara Anna får fundera över kärleken som ett spel. Alice, en annan ogift yrkeskvinna, som haft en kort förbindelse med Beck, tänker att han är en man som alltid spelat.

Han hade spelat. Han spelade förälskad, förorättad,
kränkt, svartsjuk och njöt av sitt spel. Han älskade efter
schema: så och så inleder man förbindelsen, så och så
förför man, så och så avvecklar man. Avvecklingen
slarvade han mest med, förklarligt nog, (s. 196).

Om nu kärleken är ett spel och både Anna och Beck är durkdrivna skådespelare, så borde inte deras förhållande sluta i en sådan katastrof för Anna. Vad Lilja återkommer till i denna roman är att kärlekens spel inte är ett spel på lika villkor. Beck har alltid övertaget och trots att Anna är beskriven som en stark och självständig kvinna, låter hon honom hela tiden få ett övertag. ”Han kunde komma henne att känna sin jungfrudom som en skam och sin barnlöshet som en osundhet” (s. 186). Anna är på många plan maktlös gentemot Beck. Det är han som inleder förbindelsen och han på ett plan blir den som avslutar den.

Anna får i romanen inte bara tvivla på kärlekens möjligheter, utan även på kvinnans förmåga att i keysk anda förändra samhället. Ronny Ambjörnsson menar att det i Ellen Keys kärlekslära ligger en inbyggd emancipationstanke. ”Den kärleksuppfattning som Key närmar sig innefattar alltså en emancipationstanke: Kvinnan måste frigöras för att det på kärlek grundade äktenskapet skall förverkligas.”⁴¹⁴ Men kvinnan har inte frigjorts i någon större bemärkelse i det samhälle som skildras i *Hök och duva*. Anna säger:

Tror du att världen skulle se ut som den gör - och den
kommer snart att se bra mycket värre ut - om det fanns
någon annan karriär för kvinnan än äktenskapet?
Eftersom hennes karriär är en present av mannen, gäller
det att vara honom underdånig (s. 241).

I den rådande genusordningen råder en maktobalans och frågan är om den omöjliggör en äkta kärlek mellan man och kvinna. I *Hök och duva* finns föga tilltro till möjligheterna att förverkliga Ellen Keys kärlekslära innan kvinnan frigörs och sättet hon ska frigöras måste vara via arbetet. En självständig yrkeskvinna som kan få både en karriär, ett lyckligt förhållande och ett barn är inte en möjlighet än så länge och det finns mycket litet hopp i romanen om att samhället kommer att förändras till det bättre. Anna får istället börja tvivla på sin roll som yrkesverksam samhällsmoder.

Inga vaknätter över läroböcker, inget karvande i döda
kroppar, inget plåstrande med levande, inga ensamma
nattliga bilturer, ingen återkomst till tomma rum.
Varför lärde sig kvinnor ett yrke? Varför satte de inte i
stället in hela sin energi på att bli gifta? Varför slogs de
inte, klöstes, revs och bets för att roffa åt sig den mest
lönande mannen? (s. 244).

⁴¹⁴ Ambjörnsson, a.a. s. 149.

Det är den moderna narcissistiska kvinnan som strävar efter materiellt välstånd och status som är den som bäst klarar sig ute i samhället som det ser ut. Den kvinna som Gertrud Lilja gång på gång i sina texter fördömer. Jag återkommer till denna gestalt. Anna, den vårdande samhällsmodern, som vill tro på kärleken och sin möjlighet att kombinera den med sitt yrke samtidigt som hon inser spelets regler blir en anomali. ”Självt betraktades hon väl som ett slags hermafrodit, ett mellanting mellan man och kvinna” (s. 143). Dialogen med Key har hos Lilja blivit alltmer ifrågasättande från Liljas håll och den utopi som finns beskriven i Keys texter; en utopi där jämställda män och kvinnor kan älska varandra, där alla barn som föds är välkomna och kvinnans moderlighet kan förändra världen och där kvinnan kan arbeta på samma villkor som mannen förefaller i *Hök och duva* som mycket avlägsen.

Den barnlösas offer

Den Enfaldiga från 1953 är en av Gertrud Liljas mest mångbottnade romaner och en text som i bachtinsk mening kan kallas polyfon. Här finns ett antal röster som säger olika saker om bland annat kvinnlighet och moderskap och det saknas en dominerande röst. Romanen blir särskilt intressant, när man läser den i ljuset av Liljas tidigare texter, eftersom man då tydligt kan se hur Lilja utvecklat sin syn på kvinnlighet och moderskap sen *Paulina*.

Den Enfaldiga bygger vidare på det offertema som Lilja introducerade i *Bergakungen*. Romanen följer Lisabet, (som är den enfaldiga), i hennes äktenskap med Sigvard; ett äktenskap som kompliceras av att Sigvard har ett barn i ett tidigare förhållande och av att Lisabet inte kan få egna barn. I slutet av romanen tar Lisabet livet av sig för att inte stå i vägen för Sigvards möjlighet att gifta sig med sin sons mor och ta hand om sitt barn.

Romanen är speciell, då Gertrud Lilja här experimenterar stilistiskt. Här finns flera exempel på dialoger, då de inblandades inre röster plötsligt tränger in och bryter stämningen och de sista sidorna är en lång, uppbruten monolog, i vilken Lisabet bestämmer sig för att begå självmord. Det är en av de få romantexter, där Lilja försökt sig på att bryta en traditionell realistisk framställning. Den annorlunda berättartekniken accentuerar romanens olika röster och skiftande synvinklar. Lisabet är navet i intrigen och som läsare möter man henne gång på gång genom nya ögon och förmedlad via nya tolkningsmallar; tolkad av maken, svärmodern, svågern etc. Om Lilja i sina tidigare romaner haft en tydligt dominerande synvinkel, får i denna roman romanfigurerna själva så säga tolkningsföreträde och det är betydligt mer öppet vilken synvinkel som är den dominerande. Strukturen av romanen, kan man säga, är i sig själv dialogisk.

Den Enfaldiga är en roman där blickarna står i centrum. Lilja speglar sina gestalter genom olika blickar och visar alltfler nyanser av dem under romanens gång. Lisabet möter vi oftast genom mannens blickar. Tre gånger i romanen sitter hon på ett tåg. Romanen börjar med att Lisabet är på väg till sin fästman Sigvard för att möta hans familj för första gången. Hon ses av en manlig medpassagerare. ”Hon (Lisabet) skulle aldrig, andligen, lägga av sin sobra blå dräkt och vita blus. Hennes huvud skulle aldrig prydas av några fantastiska så kallade skapelser. Hennes ögon skulle alltid behålla sitt djupa lugn.”⁴¹⁵ Lisabet presenteras redan från början som en lite udda, allvarlig och andlig person, vars lugna ögon alltid kommer igen i beskrivningarna av henne. ”Ingen visste hur det skulle gå en kvinna med så enfaldigt omutliga ögon. En främling i tiden?” (s. 9). Vid den andra tågresan följer Lisabet sin svägerska till det hem för ogifta kvinnor, där Gunvor ska i hemlighet föda sitt barn. På

⁴¹⁵ Gertrud Lilja, *Den Enfaldiga*, Stockholm 1953, s. 7, min parentes. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

vägen hem möts Lisabet igen av den manliga blicken. ”Hon har vackra ögon, mycket vackra, men kanske lite för stora och lugna, tänkte en manlig passagerare” (s. 146). Den tredje och mest ödesdigra tågresan är den då Lisabet i slutet av romanen reser hem till sitt föräldrahem för att ta livet av sig. Lisabets cirkel är slutet och Lilja har inget mer att säga om sin huvudperson. ”Någon psykologiskt intresserad person, som lade märke till den svartklädda kvinnan, fanns där inte” (s. 257). Från att ha utmärkt sig som en kvinna med ögon som karakteriseras av ett djupt lugn, går Lisabet över till att bli beundrad för det vackra i sina ögon till att bli helt ignorerad. De olika blickarna gestaltar den mångfacetterade syn på Lisabet som kommer fram i romanen.

Jag vill i följande analys diskutera hur Gertrud Lilja under romanens gång konstruerar om Lisabet och så att säga dekonstruerar den bild av henne vi får på romanens första sida. Jag vill lyfta fram den i romanen pågående dialogen om moderskapet och jag vill belysa Lisabet som just enfaldig. Hon sägs i början av romanen inte vara dum, ”[m]en enfaldig i biblisk bemärkelse” (s. 7). Lisabet tolkad som helig dåre får avsluta analysen av *Den Enfaldiga*.

Att Lilja låter oss möta Lisabet i så hög grad via den manliga blicken är en viktig del i hur Lisabet är konstruerad. Hon är en kvinna som vill förverkliga sig själv i rollen som maka och mor. Så spekulerar den första manliga medpassageraren om hur hennes liv ska bli. ”Man, barn, hem, arbete. Femtioårsfotografi med blomkorgar på golv och bord...Och slutligen: ’Vår älskade Mor, Farmor och Mormor’” (s. 8). Det är moderskapet som hägrar framför Lisabet under hennes första resa till Sigvard.

Genom att låta Lisabet bli sedd med olika blickar lyckas Lilja både ge en föreställning om vilken typ av kvinna hon är och också vilka förväntningar som ställs på henne. Den manliga blicken ser skönheten i de vackra ögonen och den blivande hustrun och modern. Den ser en ideal kvinnlighet, vilken skall realiseras i äktenskapet. Vad ser då den kvinnliga blicken? Lisabet speglad i Sigvards systrars blickar är inte den andligt förfinade. ”Hennes (Lisabets) klara ögon såg rätt in i moderns. Herregud såna koögon...Stackars Sigvard” (s. 16, min parentes). Mary och Gunvor kommer fortsättningsvis att kalla Lisabet för ”koögon” och tillsammans med en rad andra kvinnor i romanen ser de henne som dum. Olga, Sigvards gamla flickvän, tänker om Lisabet: ”Var hon lite dum?” (s. 250). Och kvinnorna i byn reagerar på samma sätt på Lisabet. ”Det var kanske inte så utan att hon var lite dum. Hur som helst så var hon snäll” (s. 106). Fast riktigt övertygade om hennes snällhet är kvinnorna inte. ”Sådana där som såg gudsnådeliga ut, kunde vara rätt så sluga...” (s. 107). Om Sigvard och hans lillebror Rune, som under romanens gång blir förälskad i Lisabet och ser henne som en svag och värnlös kvinna man måste ta hand om och som alltid måste beskyddas, så har kvinnorna en annan föreställning om henne. ”Koögonen... Mopsade opp sig gjorde hon ändå?” (s. 32) tycker svägerskorna, då Lisabet hävdar sig mot tant Hildur, Sigvards mor. Och vid ett tillfälle tänker Mary om Lisabet, när Lisabet antytt vad hon egentligen tycker om Marys nyrika och pompösa man, ”Lisabet var dum som en kossa, men ibland visste man inte, om hon inte var elak också. Nu fanns det som en gnista i hennes koögon” (s. 152).

Frågan är om Gertrud Lilja medvetet låter alla kvinnorna i romanen missförstå Lisabet och låter Lisabet bli den enda positivt skildrade kvinnan i texten. Svaret måste bli nekande. Med undantag för tant Hildur, som verkligen är ett skräckporträtt av en dominerande och manipulerande svärmor, så får flera av de i början negativt skildrade kvinnorna utvecklas i romanen och vi får till slut en annan bild av dem. Gunvor är från början beskriven som en självvisk ung kvinna som varken drar sig för att ljuga eller för att ha ett förhållande med en gift

man. När hon blir gravid och tant Hildur skickar bort henne, är det Lisabet som hjälper henne. Och via moderskapet förändras Gunvor. Brytpunkten kommer då hon gråter över sitt förlorade barn. ”Hon grät som förut en gång, när hon grät av hat, äckel och förtvivlan. Denna gång var det ett annat slags gråt, med sorg i” (s. 181). Gunvor tar tillbaka sitt oäkta barn som hon tvingats lämna ifrån sig och blir sedan lyckligt gift med en man som tar till sig barnet som sitt eget. Gunvor blir en annan och bättre kvinna via moderskapet. Olga är också en kvinna som belyses på olika sätt i romanen. I textens inledning får vi bara den yttre bilden av henne som en promiskuös kvinna. Hon är den enda i byn som har läppstift och beskrivs som en av de kvinnor Lilja fördömt i text efter text under trettioalet. En av de nya kvinnorna som sägs sakna moral, som målar sig och har älskare. Sigvard går från början inte med på att han är far till barnet Olga väntar. Långsamt under romanens gång får Lisabet reda på att Olga inte alls är den kvinna som hon utgivits för att vara. Hon har fått dåligt rykte för att hon målar sig.

Här, där ingen målade läpparna, fanns det bara en
förklaring till Olgas målade mun: att hon var ett dåligt
fruntimmer, att hon bjöd ut sig, att hon lockade männen
till sig och lät den röda munnen vara det hemliga tecknet
att de var välkomna...,
(s. 109).

När Lisabet i slutet av romanen ställer Olga mot väggen, får hon veta att Olga bara haft en enda älskare, nämligen Sigvard. Olga plågas av sorg och svartsjuka och vrede, då hennes liv är hårt som ensamstående mor och Lisabet plågas av sin barnlöshet. ”Deras ögon möttes. Deras blickar dröjde länge i varandra. Det fanns ingen köld och anklagelse i Lisabets, men en stor plåga, en djup medkänsla” (s. 252). Lisabet, som velat hata Olga, då hon fött Sigvards barn, fylls av medkänsla för henne och detta blir en anledning till att Lisabet tar livet av sig. I hennes ögon har Olga mer rätt till Sigvard än vad hon har.

I skildringen av Olga nyanserar Lilja sin kritik av den nya självupptagna kvinnan och visar att det kanske inte är fullt så lätt att bedöma en människas karaktär genom hennes yttre. Olga är inte särskilt positivt beskriven i romanen. Hon har blivit bitter och sluten av sina erfarenheter, men Lilja låter Lisabet känna en stark medkänsla för henne. Romanen, till skillnad från *Paulina* som lyfter fram en stark moderlig idealkvinna, skildrar en rad kvinnor med sina fel och brister som gör så gott de kan. Liljas kritik som i tidigare texter varit starkt fördömande gentemot både män och kvinnor som till exempel är moraliskt svaga, som saknar rättvis patos och engagemang i sina medmänniskor, utvecklas till en mer förstående attityd.

Hos Olga och Gunvor möter vi ett positivt skildrat moderskap; ett moderskap som i alla fall i Gunvors fall får kvinnan att växa och utvecklas till det bättre. Men detta är inte den enda bilden av moderskapet vi möter i texten. Här finns också föreställningen om moderskapet som något djuriskt och nästan äckligt. Det är en bild långtifrån skildringen av det idealiserade moderskapet i *Paulina*. Mary kommer hem på besök med sin lille son. ”Mary satt med pojken i famnen, yppig och loj. Hela hennes varelse utstrålade hona, ett animaliskt välbehag, en vällustig stillhet, när pojken diade”, (s. 134). Lisabet störs av att Mary ammar barnet öppet inför hela familjen; en scen som beskrivs som en djuridyll. Här finns en känsla av att Mary nästan förlorat sin mänsklighet i moderskapet. Hon är nu en hona som vilken djurhona som helst. Och för de utomstående är hon alltför påtagligt djurisk för att frambringa något annat än vagt obehag. Barnet som något främmande, som ett hot mot den egna

integriteten exemplifieras i texten av Gunvor, då hon kommit underfund med att hon är gravid. Hon vill ta livet av sig, men kan inte göra det. Inte på grund av sitt samvete eller av medkänsla för sin familj, där för att hon plågas av tanken på att vara för evigt bunden till barnet.

[H]on ville inte dö med denna främmande varelse i kroppen. Det var ju att aldrig bli fri från den. Hon ville inte brännas samman med den, inte ruttna samman med den - hon måste bli fri från den, hennes kropp måste skilja sig från den (s. 141).

Även om moderskapet blir en stark positiv upplevelse för Gunvor, så är hennes ursprungliga känsla den av äckel och avståndstagande, och av rädsla över att förlora sig själv alltmedan barnet tar mer och mer plats i hennes kropp. Den mörkaste synen på moderskapet i texten framförs av Rune. Han kan inte förstå den sorg Lisabet känner inför sin barnlöshet. Rune menar att även om man ger ett barn liv, så ger man det också en framtida död.

Åtminstone av dem som inte trodde på en fortsättning och återförening i himlen, kunde man ha väntat sig en protest mot tillvarons förfärlighet genom att inte bidra med offer till den. Men naturen hade sauverat sig mot människans eftertanke genom att pracka på henne driften (s. 200).

I *Paulina* förhärskar och förändringar moderskapet driften. Här är moderskapet en orsak av den. Utan driften och den primitiva fortplantningslusten skulle människan inse det lönlösa i att föda barn, som en dag oundvikligen kommer att dö. Gertrud Lilja, som diskuterat moderskap i flera av sina tidigare texter, kommer här för första gången in på dess kroppsliga aspekter och ger en föreställning av moderskapet som är väsensskild från den idealiserade Key-inspirerade föreställning från de tidiga texterna.

Romanen *Den Enfaldiga* slutar med ett självmord. Lisabet tar livet av sig för att inte stå i vägen för Sigvards och Olgas återförening. "[E]n sten låg i vägen -- en sten som folk snavade om -- stenen rådde inte för det -- men stenen måste bort -- Rune -- Olga -- *Sigvards son* -- stenen låg i vägen --- stenen måste bort --" (s. 259) I en lång inre uppbruten monolog i slutet av romanen kommer Lisabet fram till att hon måste ta livet av sig, då hon är den sten som ligger i vägen. Att lämna Sigvard och leva med Rune är inte en möjlighet för Lisabet. Hon är medveten om att Sigvard älskar henne och aldrig vill släppa henne.⁴¹⁶ Hon vet att Rune älskar henne och vill ta hand om henne, men för Lisabet blir den enda lösningen att hon försvinner. Ett förhållande med Rune skulle varken vara rätt eller sedligt, då Lisabet endast älskar honom som en bror. Sigvard är nöjd med situationen som den är. "Han betalade för pojken. Henne, Lisabet, ville han inte mista, Olga inte äga, allt var bra som det var, trodde han..." (s. 243). Men Lisabet plågas djupt av sin barnlöshet och att hon i egenskap av hustru tar den plats som Olga borde haft. Hennes första kommentar, då hon får veta att Olga väntar Sigvards barn är: "Då - då ä ju inte då här hemmet mitt" (s. 47). Lisabet bestämmer att Sigvard skulle få ett bättre hem med Olga och sonen.

⁴¹⁶ Sigvard får på ett antal ställen i romanen tala om eller tänka på hur bunden han är vid Lisabet. "Jösses, vilken barnunge... Jag släpper henne inte, tänkte han förbittrad, jag släpper henne aldrig" (s. 26). Vid ett annat tillfälle tänker Sigvard att han inte vill att Lisabet ska vara annorlunda än hon är. "Andra fick ha sig som de ville, hans egna ögon skulle alltid leta bara efter en och hitta henne, hur långt in i vråna hon gömde sig..." (s. 193).

I *Bergakungen* låter Lilja fadern offra sig för sonens lycka. Det beskrivs som en av de högsta formerna för en förälders kärlek. Här i *Den enfaldiga* skulle Lisabet kunna framställas som den idealiserade offret; den goda och osjälviska kvinnan som ger upp sitt liv för en annan människas lycka. Men bilden av henne i texten är inte entydig.

Gertrud Lilja har i romanen gett ett antal antydningar om att Lisabet är en andlig person, att hon är enfaldig i biblisk bemärkelse, att hon är född gammal och vis och att hon på något sätt går ren och onåbar genom en verklighet som allt mer kännetecknas av själviskhet och materialism. Rune säger om Lisabet: "Det finns en skillnad mellan dej och alla andra människor jag träffat: du är rättfärdig" (s. 239). Lisabet är främmande för allt det moderna och tillhör definitivt den gamla kulturen; den som nu håller på att försvinna. Gunvor tänker vid ett tillfälle om Lisabet att "[h]on var väl född gammal? Det var visst somliga" (s. 73). Lisabet får vid flera tillfällen i texten kritisera det moderna samhället på olika sätt. Hon förfäras över sågverket som äter upp den vackra skogen och över Sigvards jakt på mer och mer rikedom. Hon ser kritiskt på sensationsjournalistiken i de veckotidningar som Gunvor gärna läser och fördömer de människor den skildrar. "Liksom polerade ansikten. Kallgrin. Stela dockor i granna kläder [---] Att vara Gud för den sortens folk? Att *skapa* den sortens folk? Porslinsfolk" (s. 71).⁴¹⁷ Både Rune och Sigvard ser Lisabet som unik och som någon man måste beskydda. "[H]on seglade blygt på en sky av beundran, hon hölls i handen av Gud Fader" (s. 115). Lisabet framstår som utomvärldslig, samtidigt som hon också framställs som ett barn. Ska vi då se Lisabet som en människa som i sin bibliska enfald står närmare Gud? Per Arne Bodin skriver i artikeln "Den heliga dåren - dårskapen i Kristus" om hur dåren setts som en slags levande bro till det gudomliga. Likt barnet står dåren närmare Gud och i hans eller hennes beteende nås vi av en gudomlig sanning.

Men dessa handlingar var liksom hans tal bara dårskap
till det yttre, ty egentligen hade alla hans gester en
förborgad, djup mening som bara den rättfärdiga och
den med öppet hjärta förstod, medan syndaren och den
som inte ville förstå uppfattade dem som
vansinnesdåd.⁴¹⁸

Om Lisabet tolkas som en helig dåre, får hennes offer andra proportioner. Hennes enfald förstås inte av den omvärld som allt mer präglas av en för Lilja negativt laddad modernitet och ingen vill egentligen lyssna på den vishet hon kan förmedla. Som främmande i en karg verklighet återvänder hon till Gud.

Nu finns det emellertid ett inslag också av uppror i det heliga dårskapet. Karin Johannisson skriver i "Dårskap och kultur, Om heliga flickor" om fallstudier av unga flickor på 1700-talet som får anfall av helig dårskap. Hon tar fram det upproriska i att gå utanför normalitetens gränser och diskuterar svårigheterna för dessa unga flickor att utveckla en egen identitet i en strängt patriarkalisk kultur. Det enda sättet att göra det är att vägra att inordna sig i en roll man blivit anvisad till. "Föreställningen om galenskapen som potentiell revolution,

⁴¹⁷ Jämför med Lundberg, a.a., s. 35 där han skriver om Harry Martinsons oro över att den moderna människan tappar intresset för det lilla livet, då hon matas med alltmer sensationsjournalistik.

⁴¹⁸ Per Arne Bodin, "Den heliga dåren - dårskapen i Kristus" i *Mänskliga gränsområden. Om extas, psykos och galenskap*, Red. Johan Cullberg, Karin Johannisson och Owe Wikström, Stockholm 1996, s. 84.

en sund reaktion på en osund ordning, har förblivit en uppkäftig livslinje i dårskapens historia.”⁴¹⁹ Det går att se ett inslag av protest i Lisabets självmord. I den verklighet hon lever i finns det egentligen ingen plats för en barnlös kvinna; något som alla vet, men ingen låtsas om. Ett kvinnoliv ses fortfarande i denna lantliga femtiotalmiljö som i viss mån bortkastat om det inte får uppleva moderskapet. Lisabet synliggör detta genom att ta livet av sig.⁴²⁰ Den främsta anledningen till självmordet är ju att hon inte fött Sigvards barn. Hade hon själv fått ett barn, så skulle hon inte ha lämnat plats för Olga och hennes son. Som Sigvards hustru och mor till hans barn, skulle Lisabet inte varit en inkräktare i sitt eget hem.

Det kanske mest intressanta med *Den enfaldiga* är att Gertrud Lilja lämnar slutet öppet, vilket är ett viktigt kriterium för en polyfon roman enligt Michail Bachtin. Det finns möjligheter att tolka Lisabets självmord som ett heroiskt offer, men det finns också en möjlighet att se Lisabets enfald inte som en biblisk enfald, utan som ren dumhet. Lisabets tanke är att Sigvard; fri från henne, ska återförenas med Olga och ta hand om sin son. Men Lilja, som i hela romanen, betonat Sigvards starka kärlek till Lisabet visar tydligt i texten hur förkrossad Sigvard blir av hustruns död.

Han var redan inne i isoleringen, på fångelsegården med
de höga murarna, de tjocka murarna, som ingen
medkänsla tränger igenom. Där människan står ensam
med sina minnen, sina frågor, anklagelser och
självanklagelser - står utplundrad och fäller domen över
Gud (s. 267)

”Då är slut”, säger Sigvard och där slutar romanen och frågan är om inte hans liv också är slut. Om Lisabet storslagna offer inte förgör Sigvard istället för att befria honom och om det inte berövar Olgas son en far, istället för att ge honom en. I det ljuset blir Lisabets offer inte storslaget, utan tragiskt dumt och vi får en bild av en svag kvinna som inte orkar leva med sin barnlöshet och som helt accepterar synen på ett barnlöst kvinnoliv som i alla fall bitvis värdelöst. Frågan är om det inte i detta accepterande Lisabets dumhet ligger. Som en vårdande kvinna djupt älskad av sin man, borde det finnas mycket för Lisabet att leva för.

Kvinnan och kroppen

I Gertrud Liljas möter vi inte ofta skildringar av kvinnors kroppslighet och av deras sexualitet. Hon visar inget större intresse för psykoanalys och diskuterar hellre moderskap än drift. Men Lilja kan naturligtvis inte undgå av

⁴¹⁹ Karin Johannisson, ”Dårskap och kultur. Om heliga flickor” i *Mänskliga gränsområden*, a.a., s. 16.

⁴²⁰ Att synliggöra kvinnors underordnande ställning i patriarkatet blir resultatet av en av de strategier Eva Ethelberg skriver om i artikeln ”Självkänsla kontra realitet - ett dilemma för psykologin och för kvinnorna” i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr.1 1985. I artikeln analyserar Ethelberg tre olika strategier kvinnor använder sig av för att överleva i patriarkatet. den första är förträngning; kvinnan väljer att inte se den manliga dominansen och kan på så sätt behålla sin självkänsla. Patriarkatet osynliggörs. Den andra strategin innebär en alltför hög anpassning till det underordnande kvinnoidealet, vilket synliggör den manliga överordningen, då kvinnan i denna strategi tydligt framställer sig själv som underordnad. I denna strategi får kvinnan en dålig självkänsla och patriarkatet synliggörs. I den tredje strategin protesterar kvinnan. Hon ser den manliga dominansen, men behåller ändå en stark självkänsla eftersom hon vägrar att inordna sig i rollen som en underordnad. Denna strategi synliggör också patriarkatet. Ethelberg menar inte att vi alltid medvetet väljer en strategi och man kan mycket väl använda sig av mer än en strategi. Lisabet anpassar sig i alltför hög grad till ett underordnad kvinnoideal. Hon ser inte att hon som människa har ett värde om hon inte kan ge Sigvard ett barn, och tar så livet av sig för att han ska kunna bli lycklig med Olga. Och i och med självmordet synliggör hon ett på gränsen till absurt kvinnoideal där kvinnan inte har ett existensberättigande om hon inte kan bli mor.

påverkas av primitivismen under trettioalet och det finns ett par exempel i hennes texter på en tydlig dialog med den primitivistiska kvinnosynen.

Om den svenska primitivismens kvinnobild är den av en kosmisk moder; en identitetslös kvinnokropp vars sexualitet är till för att befria mannen, så är det inte anmärkningsvärt att samtidens kvinnliga författare reagerade. De senaste årens forskning har visat att en rad kvinnliga författare förde en dialog med primitivismens kvinnosyn och dess framställning av en okomplicerad naturbunden kvinnlig sexualitet. Eva Adolfsson beskriver i "Drömmen om badstranden" hur författare som Moa Martinson och Agnes von Krusenstjerna plockat upp den hos manliga primitivister så vanliga badscen och i den ger en annan framställning av kvinnan och kroppen. "Och hos dem förändras dess innebörder - kanske just som ett resultat av kvinnors (medvetna eller omedvetna) strävan att 'dekonstruera och rekonstruera' den manliga litteraturens kvinnobilder."⁴²¹ Birgitta Svanberg skriver om Agnes von Krusenstjerna att hon i sina texter vänder sig emot föreställningen av en oproblematiserad kvinnlig sexualitet och istället skildrar den för kvinnan ofta ångestfyllda och plågsamma kärleken.⁴²² Ebba Witt-Brattström menar i sin studie över Moa Martinsons författarskap att "[d]et är med den kvinnliga rösten som den svenska primitivismen blir komplex och intressant" och visar hur Moa Martinson gång på gång i sina trettiotalstexter problematiserar den kvinnliga sexualiteten och den kvinnliga kroppen.⁴²³ Bibi Jonsson kopplar i sin avhandling också Elin Wägner till det primitivistiska projektet och menar att Wägner är en av de många kvinnliga författare som problematiserar den kvinnliga sexualiteten.⁴²⁴

I sin artikel "Begäret på landsbygden" kallar Witt-Brattström författare som Gurli Hertzman-Ericson och Irja Browallius för kvinnliga primitivister.⁴²⁵ Gertrud Lilja kommer under viss tvekan av Witt-Brattström med i denna grupp av kvinnliga författare med romanen *Kvinnorna i släkten*. Witt-Brattström menar att dessa kvinnors trettiotalromaner "har inslag av naturalistisk ödestro men de formulerar samtidigt en tydlig kvinnlig primitivism utifrån komplexet kvinnan, jorden och erotikerna."⁴²⁶ Hon talar om att den nya driftsläran i dessa romaner slagit ut den patriarkala religionen och skriver:

Det nya som den kvinnliga primitivismen tillför den svenska litteraturen är att ambivalensen i den sentimentala litterära traditionen frikopplas från sina religiösa och patriarkala förutsättningar och blir till en helgjuten sensuell kod.⁴²⁷

I analyserna av till exempel Irja Browallius *Elida från Gårdar* 1938 och Gurli Hertzman-Ericsson *Av jord är du kommen* 1933 visar Witt-Brattström på en driftsgestaltning som mycket väl kan kallas kvinnlig primitivism. När det

⁴²¹ Eva Adolfsson, "Drömmen om badstranden, Kvinnobilder i trettiotalslitteraturen, särskilt hos Agnes von Krusenstjerna och Moa Martinson" i *Kvinnor och skapande. En antologi om litteratur och konst tillägnad Karin Westman Berg*, Stockholm 1983, s. 210.

⁴²² Se Svanberg, a.a., t.ex. s. 128.

⁴²³ Ebba Witt-Brattström, *Moa Martinson - skrift och drift i trettioalet*, (diss.) Stockholm 1988, s. 97.

⁴²⁴ Jonsson, a.a., s. 126 ff.

⁴²⁵ Se Ebba Witt-Brattström, "Begäret på landsbygden" i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vida världen*, Band tre, huvudred. Elisabeth Möller-Jensen, Höganäs 1996, s. 390 ff. I sin artikel citerar Witt-Brattström Horace Engdal som skriver att: "Kvinnornas primitivism kan sägas vara en hybrid mellan allmogroman, modernistiskt anstucken sexualromantik samt den kvinnoroman som fulländades med *Gösta Berlings saga*", s. 390.

⁴²⁶ Ibid., s. 390.

⁴²⁷ Ibid., s. 397.

gäller Gertrud Lilja och *Kvinnornas i släkten* blir det mer problematiskt, då Lilja inte är lika tydlig i sina resonemang kring kvinnlig sexualitet och då hon har en stark ambivalens gentemot hela driftstänkandet. I Liljas romaner finns med vissa undantag lite av sexualitetsdiskussion. I *Hök och duva* diskuteras en kvinnans möjligheter till ett jämlikt erotiskt förhållande. I de historiska romanerna *Kvinnorna i släkten* och *Byborna* handlar det snarare om att problematisera kvinnors möjligheter att bejaka sin sexualitet. Som flera av sina kvinnliga författarkolleger för Lilja i sin dialog med en manlig primitivism in en samhällelig och patriarkal kontext. Vad hade kvinnan för möjligheter till att utveckla sina erotiska känslor i en patriarkal miljö? Och vad händer då de gör det? För kvinnorna i Liljas texter har alltid sexualiteten konsekvenser.

Den strama hårknuten

I *Kvinnorna i släkten* kan skönjas en dialog med primitivismen i Liljas konstruktion av Kristina. Kristina karakteriseras av sin strama hårknut och första gången Johan ser henne, tänker han att "hon skulle aldrig kröka sin raka rygg, aldrig bli mjuk och hängiven, aldrig bli sådan som han ville ha henne."⁴²⁸ Johan reagerar på Kristinas strama hårknut och tänker: "Man kände ingen lust att blåsa på det håret..." (s. 69). Johan känner samtidigt medlidande med Kristina, för att hon inte är en kvinna som en man kan åtrå. "[H]an tyckte synd om henne också därför att det var så omöjligt för honom att känna någon längtan efter henne" (s. 49). Kristinas strama hårknut ställs i romanen i kontrast till grannkvinnan Maris svallande lockar. Kristina ser på Mari och ser "[r]ynliga kjolar, oredigt hår och blossande kinder - en lusta, själlös och utan besinning som djurens...Var det sådana kvinnor männen ville ha?" (s. 94). En sådan kvinna kan inte Kristina vara. Kristina är den underdåniga dottern som böjer sig för både Gud och sin fader. Vi har mött henne upprorisk vid sin sons sjukbädd och vid ett par tillfällen i romanen glider Kristina ut ur sin kuvade dotterroll. Vid dessa tillfällen blir hennes hår oredigt. Första gången är när Ola som liten pojke försvinner och Kristina letar efter honom. "Johan kunde äntligen ha fått se Kristinas hår oredigt [...] Hon var i denna stund inte den stela, sansade bondhustrun, hon var en förtvivlad mor som förlorat sitt barn. Om hennes hår fladdrat fritt för vinden, skulle hon inte ha märkt det..." (s. 96). Här är det återigen i sin roll som mor som Kristina kan lämna sin roll som lydlig dotter. Men lite senare i texten är det i sin roll som hustru som Kristinas hår blir oredigt. Kristina hjälper Johan som fastnat under ett träd. "Kristinas hår hade blivit oredigt, där hon legat bland ris och grenar; ett par slingor hade lossnat ur flätan, och i den fuktiga luften hade de lockat sig..." (s.105). Detta är ett av de få tillfällen då Kristina känner en samhörighet med Johan och hon tänker att hon gärna velat stanna kvar i skogen med honom.

Den sexuellt utlevade och evigt villiga kvinnan i manliga primitivistiska texter har alltid utslaget och gärna lockigt hår. "Håret som faller fritt symboliserar frihet och det är också den ogifta kvinnans kännemärke. Det uppsatta håret är den gifta kvinnans signum och en symbol för underkastelse står det i *Symboler, en uppslagsbok*.⁴²⁹ Mari är till exempel en villig kvinna, vilket kännetecknas av hennes oredigt lockiga hår. Lilja skildrar i romanen en man och en hustru som vill nå varandra, inte minst på det sexuella planet, men som misslyckas. Kristina kan inte släppa på sin strama hårknut och Johan kan inte tydligt visa att det är Kristina han vill

⁴²⁸ Gertrud Lilja, *Kvinnorna i släkten*, En berättelse från Småland, Stockholm 1936, s. 63. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

⁴²⁹ J.C.Cooper, *Symboler. En uppslagsbok*, Stockholm 1986 (1978), s. 82.

ha, och inte vilken villig kvinna som helst. Det finns inga okomplicerade sexuella möten i Liljas texter. Det är alltid förhinder, komplikationer och inte minst konsekvenser.

För att förtydliga Liljas framställning av Kristina kan det vara intressant att läsa romanen i dialog med Vilhelm Mobergs *Mans kvinna* från 1933. *Mans kvinna* ses ofta, som tidigare nämnts, som ett typiskt exempel på svensk primitivism/sexualromantik.⁴³⁰ I sin beskrivning av Märta kommer Moberg ofta tillbaka till hennes hår. ”Ingen huvudduk bar hon; hennes tjocka, bruna hår var utslaget och glänste i soldagern.”⁴³¹ En central tanke i Mobergs roman är att kvinnor och män är skapade för att bereda varandra glädje med sina kroppar; en glädje Märta inte finner hos sin make Pável, men hos grannen Håkan. Liljas porträtt av den kuvade och hämmade Kristina blir påtagligt talande ställd mot porträttet av Märta, som Moberg beskriver som livet själv. ”Hon svällde av friskhet, hon arbetade av glädje över att få röra och bruka sina lemmar.”⁴³²

Det finns i *Kvinnorna i släkten*, i min mening, en tydlig replik till de manliga primitivisternas texter, där den driftutlevande kvinnan villigt ger sig till den manliga hjälten ute i en prunkande natur. Johan reagerar i Liljas roman på att Kristina vägrar att lägga sig hos honom i gräset och tänker ”att en människa aldrig haft så fel, som när hon såg något syndigt och fult i en kärlek under bar himmel. En vackrare, en högtidligare bröllopsbädd än jorden en dag i maj fick nog människan leta efter...”, (s.64 f.) Ett erotiskt möte ute i naturen är vad Johan vill ha, men det är något som Kristina inte kan ge honom. Håkans och Märts erotiska möten sker ofta ute i naturen och de når en speciell samhörighet med jorden under själva samlaget.

Där upplevde de sitt blodrus på marken. De nylövade
grenarna dolde dem under sin lummighet, markens gräs
doftade under dem. Där steg lukt av jord och
sötlövsbjörk. Och i solnedgången började fågel efter
fågel sjunga i buskarna. Då vilade de efter kropparnas
möte, utsträckta på jorden.⁴³³

I Mobergs text blir det erotiska mötet ute i naturen förlösande för Märta. Genom att hon upptäcker och bejakar sin sexualitet, lämnar hon sitt olyckliga äktenskap bakom sig och ger sig av mot en mycket osäker framtid i skogarna med Håkan. I Liljas *Kvinnorna i släkten* kan inte Kristina frigöra sig ifrån den livsfientliga miljön hon vuxit upp i. För Kristina är det inte bara opassande att ligga med sin make i gräset; det är osedligt och går emot allt hon lärt sig. Samtidigt tecknar Lilja i Kristina ett porträtt av en kvinna som inte endast är fastlåst i en patriarkal

⁴³⁰ Lilja och Moberg brevväxlade, vilket tidigare nämnts, under 1930-talet och Moberg recenserade ett par av Liljas böcker under årens lopp. I Gertrud Liljas brevsamling, LUB, ligger Vilhelm Mobergs brev till Gertrud Lilja mellan åren 1928 – 1941. I dessa brev diskuterar han mest hennes texter och säger bland annat i ett brev från den 12/12 1936 att *Kvinnorna i släkten* är hennes bästa bok och att Lilja borde skriva en fortsättning om ”det nya seklets kvinna”. Liljas brev till Moberg har jag inte studerat och kan inte belägga att Lilja läst *Mans kvinna* eller diskuterat den med Moberg, även om det förefaller troligt. Moberg recenserade Liljas 1920-tals produktion och var i de recensioner jag hittat mycket positiv. I en recension av *Den ensamma* säger han: ”Jag tror, att vi i Gertrud Lilja med tiden komma att få en författarinna, vars namn hennes hembygds folk skall nämna med stolthet.” Vilhelm Moberg, ”En småländsk författarinna” i *Nya Växiöbladet* 23/10 1926. Brevväxlingen verkar ebba ut i början av 1940-talet och jag har inte funnit några recensioner av Liljas senare texter av Moberg. Jöran Mjöberg tar i sin artikel ”Kvinnosyn hos Gertrud Lilja” i *Långasjökrönika* 1983, Långasjö 1983 upp *Kvinnorna i släkten* och jämför den som hastigast med *Mans kvinna* och menar att till skillnad från Liljas roman är *Mans kvinna* ett lyckad exempel på hur en man och en kvinna ”i den litterära primitivismens tecken på ett framgångsrikt sätt fullföljer sin frigörelse” se s. 61.

⁴³¹ Vilhelm Moberg, *Mans kvinna. Roman från Varend på 1790-talet*, Stockholm 1964 (1933), s. 24.

⁴³² *Ibid.*, s. 36.

⁴³³ *Ibid.*, s. 135.

struktur, där fadersmakt och gudsfruktan håller henne instängd. Kristina medverkar aktivt till sin egen fångenskap i romanen, då hon trots att hon velat vara annorlunda, inte kan tillåta sig själv att förändras. ”Ty hade Kristina i själva verket varit, rättare velat vara annorlunda? Fast hon stridit emot. Av skamkänsla, av stolthet, av gudsfruktan,” (s. 264). Samtidigt blir Liljas möjliga replik till Mobergs text mångtydig. Är idealet att alltid bejaka sin sexualitet? Vad händer med en kvinna som lämnar all trygghet bakom sig? Har Märith egentligen en framtid med Håkan i skogarna? Å ena sidan kan man hävda att Lilja i Kristina tecknar bilden av en feg kvinna. Kristina vågar inte gå emot sin far, hon vågar inte bryta upp från sin hembygd, då Johan skriver till henne och hon vågar inte släppa iväg Ola till Amerika. Å andra sidan ger Lilja i *Kvinnorna i släkten* vid ett antal tillfällen markörer om att det inte gått så bra för Johan i Amerika och det framstår som ett möjligt scenario att Kristina verkligen skulle ha mist sin gård och sin försörjning om hon stått sin make bi. Att välja materiell trygghet före kärlek är inte Kristina ensam om i romanen. Elisabet, den unga kvinnan som Ola älskar, kan inte tänka sig att ge upp allt för Olas skull. Hon säger: ”Jag vill inte själv gå som piga i längden eller bli arbetarhustru. Jag vill ha en gård och bli bondhustru. Och jag vill se mor på den plats där hon hör hemma” (s. 310). Det är inte välstånd dessa kvinnor eftersträvar så mycket som överlevnad. I och med att Lilja, som så många av hennes samtida kvinnliga författarkolleger, betonar kvinnors arbete och hur detta arbete sliter ut kvinnors kroppar finns det i deras romaner få exempel på kvinnliga gestalter som lämnar allt bakom sig för kärleks skull. Gården och marken framställs som en livlina, som möjliggör ens överlevnad.

I kapitel 4 kommer jag att återkomma till Gertrud Liljas framställning av driften, där Lilja ofta är betydligt mer avvaktande än många av hennes kvinnliga kolleger. Som jag nämnt tidigare, har Lilja i sina texter få erotiska möten och visar gång på gång en stark ambivalens gentemot sexualiteten. Det är markant att Lilja inte inspirerats av Ellen Key i just detta avseende. Claudia Lindén skriver i sin studie att Key ville sammansmälta sinnen och hjärtats kärlek.⁴³⁴ Detta finns det få exempel på i Liljas texter, där sinnen kärlek ofta lider om inte till lidande, så i alla fall till hårt arbete för kvinnan och hjärtats kärlek ofta är platonisk.

Johan visar sig på ett par ställen i romanen vara kluven i sin inställning till hustrun. Han dras till den lockiga och villiga Mari, som låter honom kyssa henne fastän hon är gift och då ser Johan med nya ögon på Kristina. ”I denna stund föreföll honom Mari tarvlig i jämförelse. Kristina skulle aldrig bedra sin make”, (s. 170). Men samtidigt är Kristina inte den mjuka och ömma kvinna som en man kan gråta ut hos. ”Det fick vara en svagare och ofullkomligare, en ömmare och mindre nogräknad - hos kvinnor av Kristinas sort hade en man inget förbarmande att vänta” (s. 171). Johan ser sin hustru dels som den obrottsligt lojala och rättrådiga, och det respekterar han henne för. Samtidigt ser han henne också som hård, sluten och komplicerad. Lilja låter Johan drömma om en kvinna, som är både evigt trogen och alltid mjuk och villig; en kvinna som i romanen inte existerar.

Kristina är också kluven till sin make. Hon älskar honom, men kan inte visa det. Dels på grund av skamkänslor, men dels på grund av att hon känner att han inte åtrår henne. ”Han tyckte inte om henne... Han tyckte om lättfärdiga kvinnor med burrigt hår och kjolar, som inte skylde fötterna...” (s. 93). Kristina kan känna åtrå till sin make, men denna åtrå fyller henne med ångest, då hon är uppfostrad i ett hem där en kvinnas sexualitet endast är till för att avla barn.

⁴³⁴ Lindén, a.a., s. 243.

Hon kände hans ben mot sitt, hans höft snuddade mot hennes...Hon greps av längtan, att han skulle vakna. Full av skam makade hon sig längre bort från honom. Hon borrade huvudet djupt i kudden och brast i gråt (s. 95).

Kristina kan inte vara på något annat sätt än hon är. Att lyda Gud och vara en god dotter och att samtidigt leva ut sin sexualitet är omöjligt för henne och det blir en konflikt hon lever med i hela sitt liv. Kristina är emellertid, som tidigare nämnts, inte porträtterad som ett passivt offer, utan Lilja visar i texten att Kristina själv medverkar till sitt olyckliga öde genom att hålla fast vid sin uppväxt och den Gudsföreställning hon vuxit upp med. ”Jag var sådan jag var tvungen att vara [...] Sådan Vår Herre skapat mig och sådan jag blivit fostrad”, (s. 263) säger Kristina till Charlotta och tillägger: ”Somliga människor är värst mot sig själva” (s. 264). Det blir tydligt i Kristinas förhållande till fadersguden hur Lilja vill framställa henne både som ett passivt offer och som en aktiv aktör; det vill säga som en komplex människa. ”Charlotta kunde inte riktigt förstå Kristina, osammansatt och öppen som hon själv var. Hon kände blott dunkelt, att Kristina var en olycklig människa och inte helt enkelt en kall, hård och elak, som hon förr trott” (s. 264).

När Kristina, som gammal kvinna, träffar Elisabeth, Maris dotter som Ola är förälskad i, ser hon en ung kvinna som inte är kvävts av lydnaden. ”Kristina sänkte blicken. En sekund kände hon en outhärdlig smärta - något evigt förlorat skymtade förbi hennes inre syn, något vid sidan av, under eller över Gud och hans bud” (s. 304). Kristina hade velat vara annorlunda, men inte kunnat och hon känner avund mot Elisabeth som är friare; ett avund som gör att hon vägrar att låta Ola gifta sig med den fattiga Elisabeth, som tvingas gifta sig med en äldre välbesutten man för att rädda sitt och sin moders hem.

I sin gestaltning av Kristina visar Gertrud Lilja hur omöjligt det kan vara för kvinnor som lever under en patriarkal Gud och en förhärskande fadersmakt att handskas med sin sexualitet. Den lockiga villiga kvinnan är för Lilja inte ett ideal att kämpa mot, men Kristina illustrerar vilken olycka det är för en kvinna att inte kunna visa sin åtrå. Hon uttrycker i romanen sin sorg över att hon inte kan visa Johan att hon älskar honom, samtidigt som hon är helt låst vid sitt sätt att vara.

I jämförelse med Hertzman-Ericson och Browallius är det intressanta med Liljas *Kvinnorna i släkten* att hon problematiserar den kvinnliga sexualiteten genom att betona religionens roll. För även om romanen utspelar sig på 1880-90-talet, så präglas det trettioital som Lilja befinner sig i fortsättningsvis av en stark kristen moraluppfattning, där sexualiteten begränsas på en rad olika sätt.

Den komplicerade sexualiteten

I de kvinnliga författarnas dialog med primitivismen är gestaltningen av kvinnors sexualitet som problematisk och besvärlig för kvinnor ofta central. I *Kvinnorna i släkten* är det inte bara Kristina som har problem att handskas med sin drift. Även för Charlotta, som fått en betydligt friare uppväxt och som dessutom har en mycket friare inställning till Gud, blir sexualiteten i perioder en börda även om hon älskar sin man.⁴³⁵ Lilja visar i texten att det är omöjligt för en kvinna att skilja sexualiteten från barnafödandet. De hör obönhörligen ihop och gör driften

⁴³⁵ Jag kan i tolkningen av Charlotta inte alls hålla med Jöran Mjöberg som i ”Kvinnosyn hos Gertrud Lilja” skriver att ”Charlottas situation i kärlek och äktenskap är tecknad på ett tydligt och nyanserat sätt, dock alldeles utan inblick i hennes sexuella villkor och reaktioner.” Mjöberg, a.a., s. 56.

farlig och skrämmande för kvinnor. Charlotta lever med skräcken för förlossningen från det att hon är ung. ”Det fanns smärtor så svåra, att man skrek, utan att man visste om det själv?” (s. 22) Trots denna skräck går Charlotta lycklig till sin brudsäng. Charlottas mamma inser att hon inte behöver varna Charlotta för bröllopsnatten. ”Inte för att hennes oskyldiga barn visste något i förväg om vad som väntade henne, men därför att allting blev annorlunda för den kvinna som fick gifta sig med den hennes hjärta valt” (s. 108). Och Charlotta får en lycklig bröllopsnatt och kan dagen efter i kyrkan visa sin blodbefläckade underkjol, så att alla i församlingen kan se att hon är dygdig. Men sexualiteten blir den saken inte okomplicerad för Charlotta. Hon blir lycklig i sitt äktenskap, även om hon får slita och känner en stark och innerlig kärlek för sin make. Men när hon upptäcker att hon väntar sitt åttonde barn, brister hon i gråt. Att vägra sin man ens kropp går inte för sig och resultatet är barnsäng efter barnsäng som till slut sliter ut en.

Lilja tecknar i Charlotta ett realistiskt kvinnoporträtt av en lyckligt gift kvinna som har ett bra liv, men som får slita med alltför många graviditeter och alltför hårt arbete. Att på detta sätt betona kvinnors vardagliga liv, kan ses som en replik till den av manliga författare skildrade överjordiska primitivistiska kvinnan, vars liv endast är drift.

I *Byborna* från 1940 återvänder Gertrud Lilja till hembygds miljön och skriver en bred skildring av kvinnors öde i en småländsk by i början av seklet. Detta är en roman som behandlar klassaspekter, då den följer prästdotterns Celies nya liv som skollärares hustru; ett liv som visar sig vara svårt för henne att anpassa sig till då hon plötsligt befinner sig i en lägre samhällsklass. I skildringen av Celie poängterar Lilja återigen kvinnors hårda arbete. Celies sysslor tar aldrig slut, och då hon inte är uppvuxen som bonddotter, är hon ovan vid det hårda slitet. ”Om hon ville arbeta natt och dag, skulle det ändå finnas okokt svinpotatis, obakat bröd, odiskade kärll och otvättade kläder”.⁴³⁶ Celies liv blir ett enda hårt slitande och hon dör i slutet av romanen, då hon krossas till döds av en sten hon hjälper sina söner spetta bort från en åker. När hon är död, tänker hennes man Olof att de aldrig fått tid för varandra. Först på hennes dödsbädd kan han tala om att han älskar henne. ”Nu trängdes det ord inom honom, som hon kanske skulle tyckt om att få höra - ord om hans stora kärlek till henne” (s. 307).

Att realistisk skildra kvinnors hårda arbete och hur resultatet av deras sexualitet, det vill säga barnsängarna, sliter ut deras kroppar är, som Ebba Witt-Brattström visat, utmärkande för vad hon kallar de kvinnliga primitivisterna. Moa Martinsons skildring av Mor Sofis ärrade kropp i *Kvinnor och äppelträd* ska, enligt Witt-Brattström, läsas som en kritik av den manliga kärleksläran.⁴³⁷ De kvinnliga författarna kan dels beskriva den yppiga vackra unga kvinnan med de vaggande höfterna och de fasta brösten, men det kontrasterar påfallande ofta denna bild med bilden av den äldre kvinnan. I *Byborna* låter Lilja den unga Helga se den äldre Celie:

Hennes ansikte hade börjat bli magert och litet skarpt i linjerna, hennes armar seniga och hennes ögon var ständigt liksom på upptäckt efter glömda eller ogjorda sysslor, de log inte så ofta som förr [...] Om hon fått ligga i en säng och dra sig i bara fjorton dar, skulle hon kanske aldrig mera ha orkat göra, det hon orkade nu. Då

⁴³⁶ Gertrud Lilja, *Byborna*, Stockholm 1940, Här i Bokklubben Svalans upplaga från 1943, s. 96. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

⁴³⁷ Witt-Brattström, a.a., s. 94 ff.

skulle hon hinna känna efter, hur trött hon var, hon
skulle inse, att alla dessa sysslor helt enkelt var omöjliga
att hinna och låta dem anstå. Hon skulle ha blivit
liggande i sin säng. Sådant kallades visst
överansträngning (s. 278).⁴³⁸

Naturligtvis skildrar manliga samtida författare också den utslitna kvinnokroppen. I, till exempel, *Kungsgatan* av Ivar Lo-Johansson går Marta från att vara en primitivistisk villig dröm till att bli en utsliten mager och steril kvinna.⁴³⁹ Genom att skriva om utslitna kroppar och uttröttade kvinnor problematiserar Lilja och hennes samtida kvinnliga författarkolleger det sexuella mötet, som för kvinnan alltid har konsekvenser.

I skildringen av Helga och Ester och deras livsöden ur romanen *Byborna*, fördjupar Lilja diskussionen av den för kvinnor svåra sexualiteten. Helga är den sunda bonddottern och när Lilja först beskriver henne, skildrar hon Helga som en okomplicerad driftsvarelse.

Hon stod där ung, rund och fast, med klänningen
stramande över de små, hårda brösten, i nedhasade
strumpor och träskor - en inkarnation av den
triumferande ungdom, som inte behöver broderade
underkjolar och dyra cyklar för att vinna en man (s.
115).

Helga är en klok flicka och väljer den pålitlige Adolf framför den dragspelande Gustaf, som man inte vet om man kan lita på. Adolf är den trygge mannen, som kan beskydda en kvinna. ”I ljuset i Adolfs ögon låg löftet för henne och avkomman, hos Adolf fanns beskydd, hos Adolf fanns kroppens och själens glädje” (s. 81). Bröllopet blir uppskjutet, då Adolf får sitta en tid i häktet, då han dräpt en man i ett slagsmål, men Helga väntar tålmodigt och till sist är det dags. Helga står brud och Celie får äran att sätta myrtenkronan på hennes huvud. Celie tänker:

Visste en brud på arton år vad ett bröllop betydde?
Visste hon något om en annans, en mans, starkare vilja,
om tigande underkastelse av en dödstrött kropp, om
fosterbördans tyngd och födandets plåga? Hon tyckte,
att hon tryckte en törnkrona på Helgas ljusa flåtor - men
Helga log (s. 199).

Den sexualiteten Celie indirekt beskriver är en sexualitet som existerar bara på mannens villkor. Celie avundas Helga, som är naiv och oskuldsfull och som inget vet om det hårda kvinnoliv som väntar henne. Helga tror på den romantiska kärleken och på en möjlig samhörighet med maken. Celie tänker: ”Undret, som kvinnan drömmer om, väntade henne: glömskan i mannens famn. Inte det smärtsammaste av allt medvetande: jag är ensam” (s.

⁴³⁸ Jämför med mer kroppsligt inriktade beskrivningar som i Christina Nilssons, *I morgonstjärnans ljus*, Hvetlanda 1927, där Jonas ser sin mor som gammal: ”Då hade hans mor mist de mesta spåren av ungdom - någon grannlåt hade hon aldrig varit - de flesta tänderna hade bägnat, och magen stod hög efter de många barnsängarna”, (s.6). I Märta Leijons *Medaljen har två sidor*, Stockholm 1944, beskrivs Ingjerd: ”Barnen och arbetet tog på henne. Hennes händer blev knotiga och fulla av sprickor efter tvättarna. Hon hade tappat ett par framtänder. Brösten började sjunka in och magen putade ut som den brukar på gamla bondkvinnor. Hon var glämlig i ansiktet och trött”, (s. 108).

⁴³⁹ Se Anna Williams som i *Kungsgatans moderna tider* i *Samlaren* 1999 beskriver hur Marta bryts ner på grund av sitt kön och sin sexualitet, s. 17.

200). För Celie finns det ingen samhörighet med Olof, då trots att hon älskar honom, sexualiteten blir en belastning, då den leder till fler och fler tröttande graviditeter. Helga, som varit livrädd för skammen att bli ogift, att bli en ”gammalfröken” och inte få ett eget hem, är nu lyckligt gift med sin Adolf. Men nu låter Lilja henne vandra en tio års Golgatavandring i väntan på det första barnet. En plågsam vandring, som blir värre för vart nytt barn som föds i byn och av svärföräldrarnas menande blickar. ”Helga tyckte att deras blickar klädde av henne in på bara kroppen, ända in till hennes ofruktsamma sköte...Hon kunde ha skrikit högt” (s. 259). Förutom att det nästan ses som en skam för en gift kvinna att vara barnlös, så plågas Helga av bitterhet och svartsjuka, då hon tror att Adolf kan lockas av de unga pigorna. ”Att husbonden höll sig väl med pigan, när hustrun inte kunde få några barn, var ingenting ovanligt” (s. 262). Men Adolf bedrar inte sin hustru och han förstår att trösta henne. När Helga till slut äntligen blir gravid, känns det som ett mirakel och hennes mor Emma tänker, när hon får reda på det, att ”[d]etta var den största och heligaste stund hon upplevat” (s. 297). Romanen slutar i och med Celies död och Lilja följer inte Helgas öden vidare, som om moderskapet för Helga verkligen blir ett mirakel säger texten inget om.

Ester i *Byborna* är den ogifta kvinnan som i årtal väntat på att bli gift med Emil. De har inte råd att gifta sig och Ester måste ta hand om sin förlamade mor. De kärleksstunder som beskrivs mellan Ester och Emil är både lustfyllda och våldsamma.

Hon arbetade för att komma loss ur hans grepp. Han
pressade sig in mot henne, hennes huvud låg hårt på den
ljumma stenhällen, hans kropp vältrade sig över henne,
tung, mjuk och farlig! Ester var mitt uppe i striden med
frestelsen, hon längtat efter” (s. 61 f).

Ester bejakar sin drift och ger efter för sin åtrå. Hon litar på Emil, men han lämnar henne för den rika Frida och Ester står ensam i byn med sitt ofödda barn. Att vara ensamstående mor i en liten by på landet visar sig vara tungt. När Ester visar sig gravid i kyrkan, blir hela församlingen chockad och Ester är på väg att ta livet av sig efteråt. Endast tanken på modern, som då skulle bli ensam, hindrar henne. Emil erbjuder sig att betala för barnet, och Ester ser ”honom i all hans litenhet och ynklighet” (s. 154). Hon inser att hon kommer att bli ensam om barnet, som hon då plötsligt kan börja älska. Det förvandlas från att vara något hon skämts för, till att bli något hon kan vara stolt över. ”Det var äkta. Det hade kommit till i kärlek och trohet[---] Barnet var hennes” (s. 155). Ester föder sitt barn och stannar i byn i flera år, tills Emil ser till att hon förlorar sitt levebröd. Emils barnlösa fru Frida har plågats av att ha Emils oäkta son i byn och Ester vägrar att gå till fattigvården. Hon tar sin son och flyttar från byn.

”Den kvinnliga sexualiteten framhävdes i den sexualpolitiska diskussionen, men avgränsades från de kvinnliga livssammanhangen och ställdes därmed utanför kvinnornas egen tolkning”, skriver Gunilla Domellöf i sin studie om Karin Boye, där hon bland annat diskuterar trettioalets primitivistiska diskussion.⁴⁴⁰ Vad de kvinnliga författarna gör är att de i text efter text kopplar den kvinnliga sexualiteten till kvinnors vardagliga erfarenhet. Den identitetslösa kosmiska kvinnan blir till en verklig kvinna av kött och blod. Lilja problematiserar sexualiteten genom att koppla den till barnafödandet och i både *Kvinnorna i släkten* och *Byborna* förvandlas till viss del det idealiserade moderskapet från Ellen Keys idéer till ett moderskap som blir ett gissel för kvinnan, som till slut kroppsligen bryter ner henne. Gertrud Lilja betonar också det främlingskap som kvinnan kan känna i den

⁴⁴⁰ Domellöf, a.a., s. 25.

äktenskapliga sängen. Det är inte bara Celie, som i grunden är ensam i det sexuella samlivet. Även Lisabet i *Den enfaldiga* får uttrycka denna känsla av isolering. Lisabet tänker: ”Han som nyss legat tätt intill henne, varit ett med henne, en kropp och en själ, blev en främling. Var män olika kvinnor, och fick man urskulda dem med det?”⁴⁴¹

Om man försiktigt ska generalisera om vad som lyfts fram i texternas skildringar av manlig och kvinnlig sexualitet är den röd tråd detta främlingskap. Det harmoniska erotiska mötet mellan två jämbördiga älskande som Ellen Key skildrar lyser med sin frånvaro. I Liljas texter är det sällsynt med kärleksmöten mellan jämlika parter. I de undantagsfall som äkta kärlek kan uppstå och lyckas att transcendera den patriarkala miljön, så leder de påfallande sällan till erotiska möten. I roman efter roman, där *Bergakungen*, *Ovädret drar förbi* och *Det hemlösa hjärtat* är några exempel gör sig omvärlden påmind och omöjliggör ett sexuellt förhållande.

Att vara kvinna och ha egen text

Ingen författare skriver i ett vakuum, men ofta placeras kvinnliga författares texter, som berörs i tidigare kapitel, i en tradition för sig och får stå utanför både samhälleliga diskussioner och litterära strömningar. Kapitlet har syftat till att påvisa att Gertrud Lilja i sina texter för en bitvis intensiv dialog med både sin dåtid och sin samtid. Hon påverkas starkt av Ellen Keys idéer i ungdomen och bär dem med sig, då hon börjar skriva. Men under årens lopp får de inte stå oemotsagda. Liljas syn på kvinnlighet och moderskap förändrades och det är högst troligt att hon påverkats både av trettioalets intensiva diskussioner om kvinnans roll i samhället och av primitivisternas framställning av kvinnan. Hon utvecklas även stilistiskt under åren och går från att skriva monologiska och slutna texter till att i *Den enfaldiga* ge oss exempel på en polyfon och öppen text. Dialogen förändras och fördjupas. Från att bejaka Ellen Keys idéer i de tidiga texterna, problematiserar Lilja dem i allt högre grad i de senare texterna. Samtidigt kom Lilja aldrig helt att lämna Ellen Key bakom sig. I ett brev från 1961 till Elsa Edmar kritiserar Lilja Eva Moberg och lyfter fram Keys tanke om att det är meningen att könen ska komplettera varandra. Lilja skriver:

Ingen på jorden kan övertyga mig om att mannens och kvinnans intellekt är så lika att de under samma betingelser kunde nå samma resultat inom alla områden. För att inte tala om olikheten i fysisk utrustning. Det finns arbeten som ingen kvinna, hur tränad hon än är, skulle ha kraft att utföra. Varför kan de då inte hellre komplettera varandra än att tränga in på varandras gebit? Detta låter minst sagt banalt och gammalmodigt – men det är svårt att vederlägga sanningen i det.⁴⁴²

Samtidigt som Lilja på sin ålders höst kom att återgå till en mer konservativ hållning, än den hon uttryck i sina fiktiva 1940- och 50-tals texter, vilket finns exempel på i brevväxlingarna, så fortsätter Lilja att vara dubbeltydig. I brev kan hon ge exempel på en konservativ hållning och vara mycket kritisk mot en begynnande kvinnorörelse, samtidigt som hon till exempel i sin sista roman *Döttrarna* från 1964 fortsätter att problematisera kvinnlighet och moderskap.

⁴⁴¹ Gertrud Lilja, *Den enfaldiga*, Stockholm 1953, s. 76.

⁴⁴² Brev från Gertrud Lilja till Elsa Edmar 7/5 1961, KB.



Gertrud Liljas rum i Långsjö

I dialogerna med Keys tankar, med de manliga primitivisternas kvinnskildringar och med 1930- och 1940-talens kvinnlighetsdebatt lyfter Liljas texter dels fram den patriarkala kontexten och dels den maktobalans som råder mellan män och kvinnor. Orsak och verkan blir viktigt. Vad för ett bejakande av sexualitet för konsekvenser för kvinnan? Vad får moderskapet för konsekvenser och vad innebär det att välja bort ett moderskap? Från att försöka besvara frågor i sina tidiga texter, ställer de senare texterna frågor utan att försöka att komma med ett enhetligt svar. De blir mer polyfona och öppna och Liljas ger i romanerna en rad olika sätt att förstå kvinnlighet, moderlighet och sexualitet på. Ebba Witt-Brattström ger i sin studie om Moa Martinsons författarskap en karakterisering av vad som utmärkt det manliga litterära trettioåret.

Det svenska modernistiska trettioåret skildrar i ett slag
driftens och lantarbetarklassens intrång i kulturen
genom en serie exemplariska skildringar av en liten
erotisk pojks väg ut ur en kvävande lantlig barndom
(dominerad av kvinnor) och ut i böckernas värld,
stadens anonymitet.⁴⁴³

Även om man skulle kunna kritisera Witt-Brattström för hennes generaliseringar av manliga trettioårsförfattares texter, ligger det en poäng i att visa, vilket hon gör i avhandlingen, hur marginaliserad och osynliggjord kvinnornas trettioår har varit. Och detta gäller naturligtvis inte bara trettioåret. Fram till den feministiska litteraturkritikens framväxt på 1970-talet har det varit tunnått med forskning om kvinnliga författarskap. Nu visar forskare efter forskare bland annat att det finns ett annat trettioår, som präglas av att vara en arena för kvinnliga författare. En arena på vilken de diskuterar sina erfarenheter och andra kvinnors erfarenheter, sin kvinnlighet, sin sexualitet etc.⁴⁴⁴ Lilja finns med på denna arena och hon fortsätter att under fyrtio och femtiotalen diskutera och problematisera kvinnligheten i sina texter. En kvinnlighet som blir alltmer mångsidig och problematisk. Den ideala vårdande kvinnan får ge vika för ett antal olika konstruktioner av kvinnlighet som i

⁴⁴³ Ebba Witt-Brattström, *Moa Martinson - skrift och drift i trettioåret*, (diss.), Stockholm 1988, s. 196.

⁴⁴⁴ Se Gill Frith, "Women, writing and language: Making the silences speak" i *Introducing women's studies*, red. Diana Richardsson och Victoria Robinson, London 1993, där hon för en diskussion om de kvinnliga erfarenheter och den kvinnohistoria som uttrycks i kvinnliga författares texter och huruvida skönlitterära texter verkligen kan säga oss något om kvinnors liv.

mångt och mycket problematiserar makt. I slutändan utkristalliserar en syn på kvinnor som påfallande maktlösa i Liljas texter. Det finns i de senare romanerna ingen tilltro till kvinnans förmåga att förändra världen; hon har helt enkelt inte nog makt till det.

För att kunna teckna en sann människa, menar Michail Bachtin, måste man lämna det monologiska och arbeta utifrån en dialogisk plattform. Endast utifrån ett dialogiskt konstnärligt skapande kan man fånga den mångfald som karakteriserar en sann människa.

För oss ter det sig som om man rent av kan tala om ett särskilt *polyfont konstnärligt tänkande*, som går ut över romangenrens gränser. För detta tänkande är framför allt sådana sidor av människan tillgängliga som *det tänkande mänskliga medvetandet och den dialogiska sfären för dess vara*, vilka inte kan tillägnas konstnärligt *utifrån monologiska positioner*.⁴⁴⁵

Utifrån modern feministisk teori skulle kunna tilläggas att det inte går att teckna ett porträtt av en sann människa, utan att skala av det som konstruerar henne och visa hur dessa konstruktioner är uppbyggda. Detta är ett evigt och för alltid oavslutat arbete och Gertrud Lilja ger oss i sina romantexter sitt eget bidrag till diskussionen om hur kvinnligheten är konstruerad.

⁴⁴⁵ Bachtin, a.a., s. 288.

Kapitel 3

Vägen till en ny Gudsforeställning

Saknar mannen självironi? Eller hur vill man förklara alla utklädningscener inom kyrka och stat? All brösttonande retorik och högtidlig jagkult?
(Gertrud Lilja, *Vid vägkanten*, 1931, s.100.)

Vad spelar religionen för roll för oss människor? Hur präglas vi av den Gudsforeställning vi vuxit upp med? Och hur påverkar den hur vi utvecklas som män och kvinnor? Detta är frågor som Gertrud Lilja brottades med i sitt författarskap och som kommer att diskuteras i följande kapitel. Lilja återkommer gång på gång i sitt författarskap till människans förhållande till religionen, till kyrkan och till de Gudsforeställningar som kyrkan förmedlar. *Kvinnorna i släkten* kommer här att analyseras utifrån Gertrud Liljas problematisering av främst de kvinnliga huvudpersonernas Gudsförhållande. Men Lilja diskuterade även de svårigheter en man kan erfara med en patriarkal Gudsforeställning. Temat berörs i *Kvinnorna i släkten* och är något som Lilja återkommer till i en rad texter för att helt ägna romanen *Men somt föll på hälleberget* åt en mans brottning med foreställningen av en fadersgud han inte längre kan relatera till.

1930-40-talens svenska samhälle präglades av en ökad sekularisering. Den teologiska debatten var bitvis intensiv och det höjdes röster för en ”annan” och friare kristendom. Lilja var en av de kvinnliga författarna som på ett plan är före sin tid, då hon betonade hur viktigt det är för både män och kvinnor att frigöra sig från en Gudsforeställning som är förtryckande, och hon förde, i en bachtinsk mening, både dialog med sin samtids

teologiska debatt och med dagens teologiska diskussioner, där Guds föreställningar fortfarande är ett brännande ämne.⁴⁴⁶ De trossystem, ideal och värderingar som Lilja växt upp med, återkommer hon ofta till i sina texter. Långasjö har varit och var fortfarande under stora delar av Liljas uppväxt en särpräglad religiös miljö, vilket måste ha påverkat Lilja. Följande kapitel börjar i det gammalkyrkliga Långasjö och kommer att skissera hur den gammalkyrkliga miljön såg ut. Lennart Johansson, som i boken *Brännvin, postillor och röda fanor* studerat hur folkrörelser av olika slag haft svårt att etablera sig i det gammalkyrkliga Växjö under sekelskiftet, menar att den kulturella identiteten aldrig får underskattas.

Det finns något bortom de socioekonomiska strukturerna och klasstillhörigheten, som varit en väsentlig del i människors livsuppfattning och självförståelse. En slags regional och lokal kulturell identitet, präglad inte minst av den i området dominerande religiösa fromhetstypen, som varit av stor betydelse för människors vardagliga handlande.⁴⁴⁷

Lilja kom att under sin livstid se hur samhället alltmer sekulariserades, men under hennes uppväxt kring sekelskiftet och under stora delar av hennes liv, levde hon i en miljö starkt präglad av en viss typ av fromhet. Denna gammalkyrkliga miljö har haft en stor betydelse för den religiösa tematik som finns i Liljas texter.

Gertrud Lilja förde också på ett plan en dialog med sin tids teologiska debatt. Den utveckling som igångsätts under trettio- och fyrtioalets diskussioner kommer att fokuseras i kapitlet. Som tidigare diskuterats, reagerade Lilja i sina texter främst på trettio- och fyrtioalets diskussioner. Även om hon höll sig á jour med samhällsutvecklingen och var noga med att läsa in sig på aktuella frågor, så är det främst trettio- och fyrtioalets frågor och den samhällsomvandlings som där får sin början, som hon bearbetar i sina texter. Samtidigt blir hennes religionskritik aktuell även idag och just i detta hänseende kommer Lilja i slutet av detta kapitel att diskuteras som varande före sin tid.

Gertrud Liljas ambivalenta förhållande till moderniteten kommer också att fokuseras i kapitlet, då hon i sin religionskritik bejakar en viktig del av moderniteten. I flera aspekter är Gertrud Lilja kritiskt till det nya samhälle som utvecklas och det är möjligt att se henne som förespråkare av Gassets kulturbegrepp, då hon vill hålla fast vid gamla värderingar och ett väl inarbetat moralsystem. Men när det gäller frågan om Guds föreställningar, synen på bibeln och prästens auktoritet i församlingen, anammar Lilja en av moderniteten initierad religionskritik. Det gammalkyrkliga trossystem hon vuxit upp med och fortfarande ser i samhället är inte något hon vill bevara och i det följande kapitlet kommer just hennes ibland långtgående religionskritik att diskuteras.

⁴⁴⁶ I *Svenska kyrkans tidning* nr.6 2000 finns en belysande artikel av Martin Larsson kallad "Farväl till gubben i molnet, En Gud för en ny tid" där han på ett lättfattligt och humoristiskt sätt berör den ofta mycket inflammerade debatten om hur vi ska se på gud. Med en "himmelsk innelista" ger han olika benämningar på gud plus och minusbetyg och visar på vilken mångfald av Gudsbenämningar det fanns i slutet av år 2000.

⁴⁴⁷ Lennart Johansson, *Brännvin, postillor och röda fanor. Om folkrörelser, politik och gammalkyrklighet i sekelskiftets Växjö*, Växjö 1992, s. 313.

Den besvärliga tron

Här skall visserligen Liljas behandling av religiös tematik i sina fiktiva texter diskuteras, men det kan ändå vara belysande att börja med vad Lilja faktiskt säger om sin egen tro och sin egen religiösa utveckling. Det självbiografiska materialet som finns om Lilja består av brev, självbiografiska artiklar och intervjuer och är ett material av skiftande karaktär. Här varvas självbiografiska artiklar Gertrud Lilja skrivit för veckotidningar med brev hon skrivit till nära väninnor och materialet kan naturligtvis inte säga något definitivt om Liljas personliga tro, men det kan ge signaler på hur Lilja ställde sig i olika trosfrågor. Det finns en intressant ambivalens hos Lilja gentemot religion i allmänhet och en gammalkyrklig Gudsforeställning i synnerhet och denna ambivalens syns tydligt i hennes författarskap.

Gertrud Lilja kommer i ett par självbiografiskt hållna texter och i några brev in på sin personliga tro. Tydligt framkommer det att Lilja fått en fri uppväxt. I artikeln ”Tre kvinnor i schalet” skriver hon att hon som barn inte gick i kyrkan och att hon växte upp utan starka kyrkliga traditioner.⁴⁴⁸ 1946 uttalade sig Gertrud Lilja i *Iduns* artikelserie ”Det vill jag särskilt tacka för...” och säger där att hon är djupt tacksam för sin uppväxt på landet och den fria uppfostran som modern givit henne.⁴⁴⁹ Lilja fick under sin uppväxt utrymme att ifrågasätta religionen och raljerade i sina ungdomsbrev till brodern Hjalmar över religiösa människor. Hon beskrev i ett brev från 1909 de andra kursdeltagarna på det lärarinneseminarier i Sandås som hon studerade vid och hade inte mycket till övers för de troende. ”Finns bara en på kursen som förefaller ein wenig djup och idealistiskt anlagd - men ve, hon är religiös.”⁴⁵⁰ Lilja framstår i dessa tidiga brev som en fritänkare, som, till exempel, i bitska ordalag beskriver det andliga klimatet i Långasjö och raljerar över den predikant som ber Gud beskydda bygden från socialismen.⁴⁵¹ Denna raljerande ton kommer ibland tillbaka hos Lilja i hennes självbiografiska texter från senare år. I artikeln ”Jag blir författare...” från 1942 beskriver Lilja med viss elakhet ett möte med en bondflicka någonstans i Långasjötrakten. Bondflickan ser påtagligt kyligt på Lilja, då denne erkänner att hon skriver böcker som inte är andliga.⁴⁵²

De centrala diskussionerna i de brev som finns bevarade mellan Gertrud Lilja och brodern gäller författardrömmarna, som de båda bar på och Liljas växande dövhet. Brevväxlingen tar slut på 1920-talet och i de andra brevväxlingarna som finns bevarade i Gertrud Liljas brevsamling är tonen ofta en annan. Här finns, till exempel, inte bara ett starkt intresse för religiösa frågor, utan också exempel på beskrivningar av en stark gudstro hos Lilja. I brev till Ebba Maria Carlsdotter från 1950-talen visar Lilja exempel på en varm och innerlig gudstro⁴⁵³ och i brevväxlingen mellan Lilja och Elisabeth Bergstrand-Poulsen mellan 1950 - 54 diskuterades i hög grad religiösa frågor. Det framgår av Bergstrand-Poulsens svarsbrev att väninnorna och författarkollegera dels läser

⁴⁴⁸ Gertrud Lilja, ”Tre kvinnor i schalet” i *Idun* nr. 32 1932.

⁴⁴⁹ Gertrud Lilja, ”Det vill jag särskilt tacka för...” i *Idun* nr. 23 1946, Se även Elsa Edmars artikel ”Gertrud Lilja ä en förbisedd författare” i *Svensk litteraturtidskrift* nr. 1 1974, där Edmar utifrån intervjuer med Lilja beskriver den djupa tacksamhet som Lilja känner inför sin fria uppväxt.

⁴⁵⁰ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja, Sandås 1909, LUB.

⁴⁵¹ Brev från Gertrud Lilja till Hjalmar Lilja, Långasjö 1909, LUB.

⁴⁵² Gertrud Lilja, ”Jag blir författare” ur *BMF* (Organ för Svenska bokhandelns medhjälparförening) december 1942.

⁴⁵³ Se till exempel brev från Gertrud Lilja till Ebba Maria Carlsdotter Högberg i juni 1957, där Lilja ber Gud att hålla sin hand över brevvännen, då denna ska resa utomlands, LUB.

och diskuterar bibeln tillsammans och dels för en pågående diskussion om identitetsutveckling i förhållande till Gudsgemenskap.⁴⁵⁴

Ett religiöst intresse går alltså tydligt att spåra hos Gertrud Lilja. När hon 1933 av *Hemmets journal* ombeds välja ”Fem böcker på en öde ö”, satt hon Bibeln på första plats.⁴⁵⁵ Sammanfattningsvis kan sägas att i de tämligen fåtaliga självbiografiska texterna och i de brev som finns bevarade, finns tecken både på att Lilja ville positionera sig som fri gentemot en religiös tradition och på att Lilja inte bara hade ett intresse för trosfrågor, utan att hon också kunde ge uttryck för en stark personlig tro.

Det finns en spänning i Liljas texter när hon berör religiös tematik. Å ena sidan finns det en vilja att stå fri från en påträngande och auktoritativ religiös tradition, men å andra sidan finns det också en stark längtan efter en trygghet och oförklarad Gudstro. Spår av denna längtan syns i kåseriet ”Om jag stod i predikstolen”, där Lilja skriver att hon skulle vilja tala om dumheten och grymheten i världen, men att hon inte kan. ”Hur skulle jag kunna stå och tala till människor, som visste lika mycket som jag om detta, men mera än jag om det som kom dem att uthärda, om Gud.”⁴⁵⁶ Kåseriet andas en längtan efter en stark Gudstro som kan vara en till hjälp i livets svåra stunder.

En motsättning mellan behovet att stå fri och längtan efter en tro finns det flera exempel på i Liljas fiktionstexter. Gertrud Lilja nuddade vid det i *Byborna* från 1940, där Celie plötsligt en dag börjar tvivla på sin barndoms tro. ”Det hade gått upp för henne en söndag, när hon satt i kyrkan: bibeln var skriven av människor, av ofullkomliga, ovetande människor - att den var ingiven av Gud var också det ett påstående av människor.”⁴⁵⁷ Vad låter då Lilja Celie göra med sin nya insikt? Blir Celie en tvivlare; ställer hon sig fri gentemot tron och kyrkan? Nej, Celie vill inte släppa sin tro trots sina tvivel. Hon kan ifrågasätta de trossutsagor hon som prästdotter i Småland under sekelskiftet 1900 växte upp med, men hon varken kan eller vill överge sin tro. ”Att inte knäppa händerna om kvällarna och be Fader Vår hade känts otryggt, hon fortsatte med det”.⁴⁵⁸ För att klara av sitt stundvis mycket hårda liv behöver Celie en tro att förlita sig på. Ett genomgripande tema i Liljas författarskap är diskussioner om hur man kan befria sig från en förtryckande Gudsforeställning utan att förlora sin tro, något som Lilja i sina romaner och noveller beskriver som mycket svårt, men möjligt.

Det gammalkyrkliga Långasjö

Gertrud Lilja föddes, växte upp och tillbringade stora delar av sitt liv i Långasjö, en liten by som ligger i Kalmar län, men som har Kronobergs län in på knutarna. Hilding Pleijel delar upp stora delar av Småland i olika religiösa trosinriktningar med hjälp av den gamla länsbokstaven. Kronobergs län har ett G som länsbokstav och det får stå för gammalkyrklighet. Kalmar län har ett H, som naturligtvis står för högkyrklighet och Jönköpings län har ett L

⁴⁵⁴ Se brev från Elisabeth Bergstrand-Poulsen till Gertrud Lilja 13/7 1954, LUB, där det framgår att Lilja läser bibeln medan Bergstrand-Poulsen studerar Simone Weils skrifter. Se även brev från Bergstrand-Poulsen till Lilja 26/6 1951, LUB, där Bergstrand-Poulsen gör ett inlägg i en pågående identitetsdiskussion. ”Apropå du säger ’jag är Gertrud Lilja’ har jag en känsla av, att din tanke också berör något väsentligt i människans Gudsförhållande, att vi i evigheternas evighet har en identitet fastlagen där...”. Bergstrand-Poulsen, vars far var kantor i Långasjö kyrka, visar i sina texter exempel på en starkt idealiserad beskrivning av religionens roll och människors gudsförhållande. Jag har tyvärr inte haft möjlighet att läsa Liljas brev till Elisabeth Bergstrand-Poulsen.

⁴⁵⁵ ”Fem böcker på en öde ö” i *Hemmets journal* julnummer 1933.

⁴⁵⁶ Gertrud Lilja, ”Om jag stod i predikstolen” i *Genom ofärgade glasögon*, Stockholm 1960, s. 123.

⁴⁵⁷ Gertrud Lilja, *Byborna*, Stockholm 1940, här i bokklubben Svalans utgåva från 1943, s. 8.

⁴⁵⁸ *Ibid.*, s. 8 f.

för lågkyrklighet.⁴⁵⁹ Gammalkyrklighet, högkyrklighet och lågkyrklighet kan alla beskrivas som väckelserörelser, som på olika sätt ville och vill förnya och förbättra det religiösa livet från olika utgångspunkter. De växte fram under 1850-talet och framåt och hade ett gemensamt mål: att stärka den kristna tron i Sverige.⁴⁶⁰

Vad är då gammalkyrklighet? Sven Thidevall skriver i sin avhandling *Folkkyrkan, vision och verklighet* om det gammalkyrkliga i Sverige. ”Gammalkyrklighet har blivit en samlingsbeteckning för de väckelser, som präglat kyrkolivet i södra och västra Sverige. Gammalkyrklighet präglas av arvet från Henric Schartau, Peter Lorens Sellergren, Andres Elfving, Jacob Otto Hoof och andra.”⁴⁶¹ En skarp åtskillnad mellan gammalkyrklighet och pietism låter sig inte göras och det är vanligt att gammalkyrklighet och gammalpietism används som begrepp för liknande företeelser. Och det finns andra begrepp som kan användas om samma fenomen. I *Hustavlans värld* använder Hilding Pleijel bitvis begreppet gammallutherskt synonymt med gammalkyrkligt. Pleijel skriver om de gammalkyrkliga/gammallutherska områdena:

De utgjordes av de bygder, där tidens olika
omvälvningar gått spårlöst förbi och där livet under både
högtid och vardag ännu följde hustavlans rytm och
ordningar [---] Kanske bör man från slutet av 1800talet
[---] begränsa området till södra Småland och Öland
samt de nordligaste socknarna i Skåne och Blekinge.⁴⁶²

Å enda sidan är det gammalkyrkliga det som är konservativt; en bevarad trosuppfattning som vägrar att låta sig förändras av det framväxande nya samhället. Jan Redin, som under lång tid var präst i Långasjö, skriver i boken *Kring Långasjö kyrka* om församlingens trosliv.

Den svenska kyrkligheten som formats av Laurentius
Petri och hans kyrkoordning av Uppsala möte 1593, av
de stora biskoparna under 1600-talet, av kyrkolagen
1687, av predikningar och förhör i katekesen, av
gudstjänst och psalmer behöll sitt grepp om
församlingsliv och folksed till 1800-talets slutskede - och
kan märkas än idag om än försvagat.⁴⁶³

⁴⁵⁹ Se Johansson, a.a., s. 310.

⁴⁶⁰ Termerna högkyrklighet och lågkyrklighet har vi tagit över från engelskan. Den högkyrkliga väckelsen i Sverige influerades kraftigt av den anglikanska kyrkans ”High Church” - gren och av dess upphovsmän Henry Newman och Edward Pusey. För en beskrivning av termerna och högkyrklighetens bakgrund, se Bengt Ingmar Kilström, *Högkyrkligheten i Sverige och Finland under 1900-talet*, Delsbo 1990, se s. 9 ff. Då högkyrkligheten anländer i Långasjö på 1940-talet, så har jag en anledning till att återkomma till denna väckelsegren.

⁴⁶¹ Sven Thidevall, *Folkkyrkan, vision och verklighet. Ett folkkyrkligt reformprograms öden 1928-1932*, (diss.), Uppsala 2000, s. 62. Peter Lorens Sellergren, lärjunge till Schartau, skapade i Växjö stift en individualistiskt betonad väckelserörelse. Se Eva Åsbrink, *Skapad till Guds avbild. Ideal och kvinnosyn i den kristna kyrkan*, Stockholm 1978, s. 118 f.

⁴⁶² Hilding Pleijel, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970, s. 110.

⁴⁶³ Jan Redin, *Kring Långasjö kyrka i femhundra år*, Emmaboda 1989, s. 204. Johansson beskriver det stark konserverande draget inom det gammalkyrkliga. Han har studerat hur folkrörelser som den lågkyrkliga frikyrkorörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen försökt att etablera sig i sekelskiftets Växjö. Det är anmärkningsvärt att alla folkrörelser haft svårt att få fotfäste i stiftstaden och Johansson kopplar detta till den gammalkyrkliga miljö, som har en exkluderande karaktär. ”Den gammalkyrkliga väckelsens utbredning i kombination med närheten till stiftsstaden Växjö var av avgörande betydelse för folklandet Värends mycket påtagliga fientlighet mot de frireligiösa strömningarna i synnerhet och de traditionella folkrörelserna i allmänhet”, se Johansson, a.a., s. 82.

Å andra sidan kommer det gammalkyrkliga att främst vid början av seklet 1900 att bli en väckelserörelse som vill förnya kyrkan. Man vill emellertid förnya genom att återknyta till det gamla. 1850 - talet och framåt är en tid av förändring inom det kyrkliga livet. 1858 upphävs konventikelplakatet och det blir tillåtet att hålla väckelsemöten och bilda frikyrkoförsamlingar. Den lågkyrkliga väckelsen börjar växa fram och lockar allt fler från kyrkan. Ernst Newman skriver i *Svensk högkyrklighet, lågkyrklighet och frikyrklighet* om både den gammalkyrkliga och högkyrkliga väckelsen på 1830-40-talen och hur samtidigt den lågkyrkliga utvecklades. Om den högkyrkliga påverkats av Schartau, så har den lågkyrkliga påverkats av kristnocentriskt Lutherläsande, menar Newman.⁴⁶⁴ Vad som utmärker det lågkyrkliga i Newmans ögon är tanken på en levande församling och en betydligt mindre auktoritär prästroll. Newman skriver om hur den amerikanska baptismen påverkat et lågkyrkliga och definierar Evangeliska Fosterlandsstiftelsen som lågkyrklig.⁴⁶⁵

1863 tas nattvardsvånget bort. Det var fram tills då lagstadgat att man var tvungen att gå till nattvard två gånger om året, men nu blev det frivilligt att ta nattvard. I och med att det religiösa livet blev friare, så uppstod en oro i vissa kretsar inför den ”förslappning” av det kyrkliga livet som nu ansågs vara allmänt förekommande och man var orolig över Svenska kyrkans framtid.⁴⁶⁶ I de gammalkyrkliga områdena blev lösningen på denna förmodade förslappning att hålla fast vid och bevara det gamla.

I en artikel från 1931 skriver Viktor Rundgren, som var biskop i Visby, om den gammalkyrkliga fromhetstypen. Han oroar sig över att det religiösa livet alltmer håller på att falla sönder. Något måste göras och för Rundgren är det att hålla fast vid bekännelsen och ordet. ”Vårt gammalkyrkliga folk är bekännelsetroget och bibeltroget”.⁴⁶⁷ Rundgren hade en sträng bibelsyn och var emot den historiskt - kritiska bibelforskningen, som enligt honom inte hade någon plats i kyrkan.⁴⁶⁸ De gammalkyrkliga ville reformera kyrkan inifrån och de ville att prästen skulle återfå sin auktoritära ställning i församlingen. Prästen skulle återta den ställning han hade enligt hustavleideologin, som den som var ansvarig för församlingens andliga liv och den som ensam kunde förmedla nåden. Johansson skriver: ”Prästämbeets primat och den gamla hustavleideologin var viktiga principer och fundamentala element i de gammalkyrkligas religiösa liv.”⁴⁶⁹

⁴⁶⁴ Ernst Newman, *Svensk högkyrklighet, lågkyrklighet och frikyrklighet. Kyrkohistoriska studier*, Stockholm 1932, s. 205 ff.

⁴⁶⁵ Ibid., s. 207. Newman diskuterar även unglyrkligheten som utvecklades i Uppsala och ser Manfred Björkquist som en företrädare för denna gren. Rörelsen gick, enligt Newman, hem i både högkyrkliga och lågkyrkliga läger, men avvisades i de gammalkyrkliga miljöerna, se s. 256 ff.

⁴⁶⁶ Se Kilström, a.a., s.14 ff. som beskriver hur den högkyrkliga vågen oroades över hur kyrkolivet förslappades. Folk kom inte till nattvard, eller ens till gudstjänst i vissa delar av landet, kyrkorna vårdades inte på samma sätt längre och prästens auktoritet förminskades.

⁴⁶⁷ Viktor Rundgren, ”Den gammalkyrkliga fromhetstypen” i *Gammalkyrklighet och Kyrkliga förbundet för evangelisk och luthersk tro, En orientering*, Div. författare, Göteborg 1960, s. 9.

⁴⁶⁸ Rundgren skriver: ”Den avhållsamhet från diskussion i andliga ting, som fördelaktigt utmärker den gammalkyrkliga fromhetstypen i jämförelse med nästan alla moderna fromhetstyper, har bland annat åstadkommit att Bibeln i första hand fått vara en uppbyggelsebok. Preciserade uppfattningar av inspiration höra egentligen hemma i lärostrider och partier, där bibelspråket mera begagnas för att bekämpa motståndarna än för att uppbygga i tron och kärleken”, ibid. Se även Johansson, a.a., s. 18 som skriver om den gammalkyrkliga fromheten: ”Denna fromhet präglades av bekännelse och bibeltrohet med vissa pietistiska inslag, och verkade konservativt på det evangeliskt - lutherska fromhetslivet.”

⁴⁶⁹ Ibid.

1932 startades ett gammalkyrkligt förbund: *Kyrkliga förbundet för evangelisk och luthersk tro*, som ville knyta samman gammalkyrkliga väckelsegrenar från olika delar i landet, så att man tillsammans kunde reformera kyrkan. Södra Småland var då fortsättningsvis ett starkt gammalkyrkligt område.⁴⁷⁰

Hustavlans ideologi

I den gammalkyrkliga miljön hade hustavlans en stark och viktig ställning. Hustavlans organiserade samhället, strukturerade i tydliga hierarkier, som inte fick brytas. Gud styrde över hela tillvaron, kungen styrde över det världsliga riket och biskopen över det andliga, och i den lilla enheten, familjen, styrde fadern. Kvinnan befann sig längst ner på den hierarkiska stegen. "I 1800 - talets svenska samhälle var kvinnan alltså hänvisad till hushållsståndet där hon i enlighet med hustavlans bud skulle vara sin man underdånig [---] För kvinnans del gällde att hon under sitt jordeliv skulle verka i enlighet med sin kallelse som maka, mor och husmor", skriver Inger Hammar i sin avhandling *Emancipation och religion*.⁴⁷¹ Att utmana faderns auktoritet i hemmet blev på ett sätt att utmana guds auktoritet.

Pleijel skriver om hustavlans betydelse och hur dess ideologi var sammankopplad med den gammallutherska kyrkan:

Det var med Hustavlans hjälp som man försökte teoretiskt motivera och praktiskt klargöra den lutherska enhetskulturen, som både av samtida opponenter och av en sentida historieskrivning stundom uppfattas som 'luthersk katolicism' och hierarkisk maktlystnad, men som - bedömd från sin egen tids idéhistoriska förutsättningar - utgjorde ett noga genomtänkt och målmedvetet försök att ge uttryck för den lutherska åskådningens strävan efter ett kristet samhällsliv.⁴⁷²

Bland annat innebär detta en klar uppdelning i samhället mellan styrande och lydande; en tydlig hierarkisk ordning som innefattade både privilegier och ansvar. Pleijel skriver: "Hushållet var [---] en återspeglning av församlingen i stort. Det var i hemmet som den grundläggande fostran av barnen och de blivande församlingsmedlemmarna skulle ske."⁴⁷³ Som prästen ledde församlingen och hade ansvar för den, så ledde fadern hemmet och hade ansvar för alla dess medlemmar och då även i viss mån för deras själar.

⁴⁷⁰ Se Arvid Nordberg, "Kyrkliga förbundet för evangelisk och luthersk tro. Föredrag vid kyrkodagarna i Kyrkhult 1941" i *Gammalkyrklighet och Kyrkoförbundet för evangelisk och luthersk tro*, a.a.

⁴⁷¹ Hammar, a.a., s. 31.

⁴⁷² Hilding Pleijel, *Det gamla Växjöstift under Hustavlans tid*, Växjö 1955, s. 85 f. Pleijel menar att hustavlans börjar försvinna i och med att landsbygden förändras från 1820 - talets laga skifte reform. Men samtidigt har denna ideologi hållit sig kvar i vissa delar av landet. Pleijel skriver till exempel om husförhörstraditionerna: "Med tiden kommo dessa husförhör, särskilt på landsbygden att utvecklas till ett slags folkliga högtider med både andlig och lekamlig förplägnad. Ej minst var detta fallet i Småland, där de gammaldags patriarkaliska formerna - med husförhör i hemmet och en stor måltid efter själva förhöret - på många sätt bevarats fram till vår egen tid", s. 108. Se också Pleijel, *Hustavlans värld. Kyrkligt liv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970, där han skriver om hustavlans betydelse: "Den utgjorde liksom själva ryggraden i människors tänkande och handlande, när det gällde samhällsfrågorna. I predikningar och katekesutläggningar, i domkapitelsinlagor och biografiska skildringar, i gudstjänstritualer och i konstens gestaltskapande, ja t.o.m. i riksdags - och rådsprotokoll - överallt märker man hur denna gammallutherska samhällsideologi genomsyrar tänkesättet", s. 23.

⁴⁷³ *Ibid*, s. 55.

Men hustavleidelogin utmärks inte bara av en uppdelning i över - och underordning. Här finns också en strikt syn på de manliga och kvinnliga sfärerna, där Yvonne Hirdmans teori om isärhållandets logik är påfallande tydligt. Att överskrida kategorin maka och mor, där kvinnan har sin sfär avskild från mannens, samtidigt som hon är underordnad honom, är inte bara att överskrida en genuskonstruktion skapad i samhället, utan även att i enlighet med hustavlan gå emot Guds bud.

Mellan gammalkyrkligt och högkyrkligt

Mellan 1914 och 1941 var Josua Haglund kyrkoherde i Långasjö. Han var uppfostrad i den småländska gammalkyrkliga väckelsen, skriver Redin och dessa såg ordet som det väsentliga.⁴⁷⁴ Med undantag för cirka tjugo år, då Carl Fredrik Rosengren var kyrkoherde i Långasjö, 1871 - 1891, och då förde den evangelisk väckelse EFS till bygden, så har Långasjö varit starkt präglad av gammalkyrklighet. I artikeln "Prästhem i Långasjö vid senaste sekelskiftet" skriver Eric Elgquist om sin far G.R. Elgquist, som var kyrkoherde i Långasjö kring sekelskiftet 1900 och berättar att Viktor Rundgren, en ivrig förespråkare för gammalkyrklighet som ovan diskuterats, besökte Långasjö. Hans predikan uppskattades, enligt Elgquist, mycket.⁴⁷⁵

Mellan 1942 och 1972 var Jan Redin kyrkoherde i Långasjö. Han skriver: "Jag var tacksam för den fond av gammalkyrklig fromhet och trohet mot kyrkans gudstjänstliv som mötte i Långasjö."⁴⁷⁶ Med Redin kommer högkyrkligheten till Långasjö. 1947 är han med och startar det högkyrkliga brödraskapet Sodalitum Sancti Sigfridi.⁴⁷⁷ Mycket kortfattad kan det sägas om högkyrkligheten att den jämförd med det gammalkyrkliga var och är en mer organiserad väckelse med starka influenser från den anglikanska kyrkan. Högkyrkligheten vill återuppliva det rituella gudstjänstlivet och har en stark betoning på ordet, bekännelsetrohet och på prästämbetets institutionella karaktär.⁴⁷⁸ I den högkyrkliga traditionen har det funnits och finns fortfarande ett starkt motstånd mot kvinnliga präster.⁴⁷⁹

Gunnar Rosendal, som med sin bok *Kyrklig förnyelse* från 1935, kom att bli en slags galjonsfigur för högkyrkligheten i Sverige skriver i antologin *Möte med Gud* om den högkyrkliga vägen. Det är en väg, där det mystiska sökandet efter Gud är viktigt, en väg som vill nå en balans mellan ordet och sakramenten, och en väg där prästen har en ledande funktion. Rosendal skriver:

Ingen bestrider att personlig begåvning är en realitet,
där den förefinnes, men endast nådegåvan, given i

⁴⁷⁴ Redin, a. a., s.223.

⁴⁷⁵ Eric Elgquist, "Prästhem i Långasjö vid senaste sekelskiftet" i *Gamla prästhem i Småland och på Öland*, ny samling minnen utgiven av Vilhelm Bexell, Lund 1955, s. 55.

⁴⁷⁶ Ibid., s. 228.

⁴⁷⁷ Kilström, a.a., s. 226 ff. Se även Folke t. Olofsson, "Högkyrklighetens teologi" i *Modern svensk teologi - strömningar och perspektivskiften under 1900-talet*, red. Håkan Eilert, Stockholm 1999. Olofsson tecknar en bild av högkyrklighetens framväxt och menar att den som väckelsegren har fyra kännetecken. Den är bekännelsetrogen, den sätter sakramenten i centrum, den accentuerar prästrollens naturligt hierarkiska position och den vill fördjupa det liturgiska i kyrkan, se s.245. Olofsson beskriver högkyrkligheten som antimodern. "Den högkyrkliga teologins uppgift är att avvisa det moderna projektets genomförande i kyrkan liksom också dess arvtogare: det synkretistiska projektet", s. 280.

⁴⁷⁸ Kilström, a.a., s. 11.

⁴⁷⁹ Se Maria Södlings artikel "Låt man bli man och kvinna kvinna" i *Feministisk bruksanvisning, Essäer*, red. Ulrika Milles och Claudia Lindén, Stockholm 1995, där hon tecknar en bild av kvinnoprästdebatten och visar på hur högkyrkliga företrädare, som till exempel Gunnar Rosendal och Bo Giertz båda argumenterar för att Jesus i sitt val av lärjungar uteslutit möjligheten för kvinnor att bli präster. Södling menar i sin smått polemiska artikel att argumentet inte håller. "Om Svenska kyrkan skulle följa Jesu utnämningsspolitik bestod prästkåren uteslutande av judiska män", s. 238.

vigningen, förmedlad av biskop till biskop i den
oavbrutna apostoliska successionen, är en övernaturlig
delaktighet av guds natur, som kommer människorna till
del i prästens tjänst.⁴⁸⁰

Att förnya kyrkan är, enligt Rosendal, inte att föra in något nytt, utan att använda vad som redan finns och där står synen på ordet i centrum. Precis som hos de gammalkyrkliga menar Rosendal att bibeln inte kan ifrågasättas.⁴⁸¹

Jan Redin efterträddes 1972 av Axel Carl-Johan Thelin, som var kyrkoherde mellan 1972 och 1984. Redin menar att Thelin stod honom teologiskt och kyrkligt nära.⁴⁸² Långasjö präglades alltså av att, under Gertrud Liljas hela levnad, varit en religiöst konservativ miljö med gammalkyrkliga och även högkyrkliga inslag.⁴⁸³

Att leva gammalkyrkligt

Hur var det då att leva i en gammalkyrklig miljö? En målande beskrivning av de gammalkyrkliga och av den gammalkyrkliga miljön finns i den tredje delen av Olov Hartmans självbiografi *Klartecken* från 1977. Hartman anlände i mitten av trettioåret till Växjö och konfronterades där med en för honom främmande religiös värld. Han kom till en trakt, där kyrkorna var fullsatta och där församlingen la stor vikt vid att prästen predikar den sanna läran. Folk gick till den kyrka, där prästen predikade tydligast, vilket Hartman var ovan vid och vilket satte stor press på honom som präst. ”Om detta ’prästväljande sade de gammalkyrkliga: ’En går dit vattnet är klarats’”.⁴⁸⁴ Prästen hade en viktig roll i församlingen och en upphöjd auktoritativ ställning, men med denna ställning kom ett stort ansvar, ”Bland de gammalkyrkliga ler man inte. Man kan ha fördrag med prästens personliga svagheter, till en viss gräns. Men förkunnar han falsk lära, vet inte tron vad den skall tro på. Han anses i viss mening livsfarlig.”⁴⁸⁵ Att predika den sanna läran består här till viss del av att predika det rena ordet och inte ifrågasätta det.

⁴⁸⁰ Gunnar Rosendal, ”Den kyrkliga förnyelsens väg” i *Möte med Gud*, Red. John Björkhem och Ingrid Beije, Stockholm 1952, s.168. Jämför med Olofsson som skriver om Rosendals gammalkyrkliga bakgrund, a.a.,s.247.

⁴⁸¹ Ibid. Se även Rundgren, a.a., s. 9.

⁴⁸² Redin, a.a., s. 235.

⁴⁸³ En sammanbindande länk mellan gammalkyrklighet och högkyrklighet är den starka och centrala ställning Johann Arndts (1555 - 1621) skrifter haft. Se till exempel Olofsson som skriver att en Rosendals lärofäder var Johann Arndt, a.a., s.24 ff. Olov Hartman som i sin självbiografi *Klartecken* från 1977 beskriver hur det var att komma till det gammalkyrkliga Växjö som präst på 1930-talet skriver om hur viktiga Arndts skrifter var för denna miljö, se till exempel s. 172. Arndt är en av de tyska lutherska kyrkomän, vars texter haft en stor betydelse i pietistiska kretsar. Hans *Den sanna kristendomen* från 1605 är en av de böcker som lästes flitigt i den gammalkyrkliga miljön och *Andlig skattkammare* har varit en spridd och populär bönbok. Båda av dessa texter kommer i svenska nyutgåvor på 1930 - och 40-talen. *Den sanna kristendomen* kommer 1932 i ny svensk utgåva och *Andlig skattkammare* kommer 1943. Om Arndt sägs i förordet till *Den sanna kristendomen* att ”Han är förankrad vid Ordets grund och utgår alltid från dess tydliga utsagor; han vädar ständigt till viljans avgörelse och kräver faktisk lydnad i det dagliga livet”, se H. Hägglund, ”Förord” i *Den sanna kristendomen. Första boken jämte en kort levnadsbeskrivning*, Stockholm 1932, s. 6. Jämför med det nyskrivna förordet till *Andlig skattkammare*, där den anonyma utgivaren skriver: ”Läsaren ombeds att själv ta del av det goda innehåller i evangelisk-luthersk tro, fjärran från den moderna teologi, som inte längre räknar med Guds ord o Skriften och Skriftens Herre som grund och norm för kyrkan och den enskildes liv”, i *Andlig skattkammare. Beträktelser för var dag i året samt morgon och aftonböner*, Omarbetad upplaga av S.G. Cavallins översättning enligt utgåva, tryckt 1943, Stockholm 1997. I *Den sanna kristendomen* betonas nåden som den enda trösten och befrielsen och Arndt predikar rättfärdighetsgörelse av nåd allena. Han skriver: ”Gåvorna äro alla Guds och icke dina, och utan Guds upplysning är och förblir du blott stoft och avskräde, Om Gud icke nedlade sina gåvor i dig, så bleve du blott ett tomt käril”. Arndt skrifter ska ses som en förbindande länk mellan det gammalkyrkliga och högkyrkliga och illustrerar tydligt dessa grenars gemensamma drag.

⁴⁸⁴ Hartman, a. a., s. 134.

⁴⁸⁵ Ibid., s. 151.

Hartman upplevde den gammalkyrkliga miljön som en starkt sluten miljö. Det var svårt att komma in i en gemenskap. De gammalkyrkliga var misstänksamma emot honom, bland annat på grund av att han var absolutist, vilket de ser som världsligt.⁴⁸⁶ Det fanns i Växjö vid denna tid en stark misstro till frikyrkor, som till och med ses som djävulens påfund.⁴⁸⁷ En viktig del av den gammalkyrkliga miljön var alla de läsarmöten som hölls och Hartman bjöds med på flera.⁴⁸⁸ Bibelns centrala roll kan inte underskattas och att ifrågasätta bibeln ses som att ge emot Gud själv.

Den gammalkyrkliga miljön beskrivs hos Hartman som en bitvis livsfientlig miljö. Man dansade inte runt granen vid jul, sportutövande ses inte med blida ögon och det är till och med på gränsen till synd att gå med färgglada kläder. Många av dessa inslag förklarar Hartman med synen på tron och nåden. Tron måste komma först och vägen till den är insikten om den egna synden.⁴⁸⁹ Det enda som kan rädda en från synden är Guds nåd. Hartman skriver: "Är livet besmittat ända ner till sin botten, då är det också det snälla, tysta barnet ett kristligt ideal. Man bör leva så litet som möjligt."⁴⁹⁰

En litterär framställning av den gammalkyrkliga miljön finner Hartman i Bo Giertz roman *Stengrunden* från 1941. Hartman beskriver *Stengrunden* som en "gammalkyrklig själavårdsroman" och pekar på bokens stora betydelse för en gammalkyrklighet som 1941 blivit alltmer hotad, bland annat av frikyrkornas framväxt.⁴⁹¹ *Stengrunden* har varit och är fortfarande en populär roman som kommit ut i ett antal utgåvor. I analysen av Liljas *Men somt föll på hälleberget* kommer även *Stengrunden* att diskuteras, då Liljas roman kan ses som ett svar på Giertz och en dialog mellan texterna fördjupar analysen av Liljas text.

Kyrka i förnyelse

Även om Gertrud Lilja levde större delen av sitt liv i Långasjö, var hon naturligtvis inte helt bunden till bygden. Efter debuten 1924 reste hon då och då till Stockholm och under fyrtioalet var hon i vissa perioder bosatt i huvudstaden och kommer då i kontakt med andra miljöer och då naturligtvis också andra religiösa miljöer. Precis som resten av samhället påverkades av den moderniseringsprocess som accelererade under trettioalet, kom kyrkan att förändras, även om detta tog tid. Från och med 1860 kunde man i begränsad omfattning lämna Svenska kyrkan, men det dröjde fram till 1952 tills det blev helt fritt att lämna den till vad man ville. Och det kom att dröja till år 2000 innan Svenska kyrkan skiljdes från staten, även om röster för åtskiljandet börjar höras redan på trettioalet.

Synen på kyrkan och på den individuella tron kom att förändras under trettioalet. Thidewall skriver: "I moderniseringens spår efterträddes en kollektivistisk syn steg för steg av en mer individualistisk, också på den kyrkliga sedens område."⁴⁹² Det fanns nu valmöjligheter. Frikyrkoförsamlingar växte upp och tron blev alltmer individens eget ansvar. Hustavlans samhällsordning började långsamt försvinna, även om det fanns krafter

⁴⁸⁶ Ibid., s. 151.

⁴⁸⁷ Ibid., s. 137.

⁴⁸⁸ I *NE* band 12 förklaras "läsare - läseri" som en svensk folkväckelse från 1750 - 1900, vilket utmärks av ett studerande av de bibliska texterna. Man skiljer mellan Norrlandsläseriet, som var en unik väckelsegren för norra Sverige och ett mer allmänt utbrett läseri som var utbrett över hela landet. Läsarna tillhörde ofta statskyrkan, men förutom gudstjänsterna i kyrkan, ordnade de egna möten, där bibelstudier stod i centrum. Se även Kjellberg, a.a.

⁴⁸⁹ Hartman, a. a., s. 150.

⁴⁹⁰ Ibid., s. 165.

⁴⁹¹ Ibid., s. 212.

⁴⁹² Thidevall, a.a., s. 18.

inom kyrkan som ville hålla den kvar, Thidevall ser i sin studie tre konkurrerande strukturer i samhället. Den traditionella hustavlan, förvaltningsapparaten och de framväxande folkrörelserna som kom att bli allt starkare under 1930-talet. Många i samhället ville lämna hustavlan bakom sig. ”Prästerna däremot värnar om Hustavlans samhällsordning med dess direkta, personliga relationer mellan arbetstagare och arbetsgivare.”⁴⁹³ Att överge hustavlan såg många som att överge Gud. ”Det fanns en ordning som människan inte förfogade över, utan som hon hade att foga sig efter.”⁴⁹⁴ Thidevall beskriver trettioalet som en orolig tid för kyrkan. Å ena sidan fanns en stark tilltro till kyrkans framtida roll i samhället. Kyrkan skulle bli Svenska kyrkan; en folkkyrka som var kopplad till den nationella identiteten som växte fram under denna tid. Att vara svensk skulle vara att vara kristen och Svenska kyrkan skulle innefatta hela folket. Å andra sidan fanns det en känsla av förlust; att moderniseringen gjort att man tappat något viktigt på vägen och mist chansen att få det tillbaka.⁴⁹⁵

Nils Kristenson studerar i *Rädda familjen* den kristna opinionsbildningen i befolkningspolitiska frågor under trettioalet och pekar också ut denna tid som en brytningstid för kyrkan. Frikyrkorna växte sig starka, Oxfördörelsen kom till Sverige och många äldre församlingar bryts upp. Samtidigt som kyrkan försökte finna nya vägar, engagerade den sig i den samtida debatten och Kristenson följer olika företrädare för kyrkan i debatten om befolkningsminskningen, om preventivmedlens vara eller icke vara och om sexualetik. Tiden kännetecknas av en stark oro i många kyrkliga kretsar för vad som händer och vart utvecklingen är på väg i det nya samhället.

Vi möter en oro och en pessimism inför den pågående samhällsutvecklingen, en längtan tillbaka, ofta uttryckt i en idealisering av det gamla bondesamhället, liksom en känsla av främlingskap inför den nya tekniken [---] Här finns också en moralisk indignation över att gamla goda värderingar ställs under debatt eller rent hotas, en sorg över vad man upplever som sedligt förfall.⁴⁹⁶

Kyrkan kan emellertid inte enbart ses som en konservativ faktor i det svenska samhället. Från kyrkligt håll kommer till exempel nu också en vilja till ökad sexualupplysning och ett tydligare avståndstagande från en sexual- och kroppsfientlig kristendom, detta samtidigt som kyrkan vill värna om familjen och äktenskapet. Det blir en balansgång mellan att å ena sidan modernisera kyrkan, så att den ska kunna överleva i det nya samhället och å andra sidan en stark vilja att bevara gamla traditioner.

Johanna Gustafsson diskuterar i *Kyrka och kön* genuskonstruktioner i Svenska kyrkan mellan åren 1945 till 1985. Utifrån analyser av texter om samlevnad och sexualetik; texter som på olika sätt representerat kyrkans linje, tecknar Gustafsson en utvecklingslinje från en stark könskomplementär tanke i 1940-50-talstexterna till en modernare syn på både kvinnan och sexualiteten som långsamt börjar göra sig gällande från femtioalets slut.⁴⁹⁷ Gustafsson visar också på den ambivalens som finns i kyrkan inför moderniteten.⁴⁹⁸ Det fanns

⁴⁹³ Ibid., s. 36.

⁴⁹⁴ Ibid., s. 37.

⁴⁹⁵ Ibid., s. 155, s. 249 samt s. 35.

⁴⁹⁶ Kristenson,, a.a., s. 49.

⁴⁹⁷ Gustafsson, a.a. s. 114 ff. Gustafsson analyserar ett par av Bo Giertz böcker om etik och samlevnad och visar tydligt hur Giertz tankar är rotade i en gammal patriarkalisk tradition. Samhällets hierarkiska ordning, där mannen är överordnad

en vilja att hytta nya former för kristen äktenskapetik, samtidigt som det i kyrkliga kretsar också fanns en stark kritik mot alla tankar som var för moderna; till exempel tankar som ifrågasatte äktenskapet som institution.

Den ambivalens mot moderniteten som tidigare spårats i Liljas texter, till exempel i hennes reaktion mot primitivismen, fördjupas och problematiserats ytterligare i Liljas syn på religionen. Moderniteten gav henne en möjlighet att ifrågasätta en Gudsforeställning som hon tyckte se som förtryckande, samtidigt som detta ifrågasättande innebär att lämna det gamla och trygga bakom sig, något som Lilja i sina texter kan beskriva som skrämmande. Att lämna något bakom sig som upplevs som ett ok, en tyngd att bära på, kan utan tvivel vara befriande, men medför också en sorg över något som är för evigt förlorat. Sorgen över den förlorade okomplicerade barnatron kommer till exempel till uttryck i *Men somt föll på hälleberget*. Spänningen mellan att bevara och befria sig från det gamla är något som alltså genomsyrar Liljas texter i hög grad.

Dagens feministteologiska tankar och teorier börjar utvecklas under Liljas livstid och här är det intressant att lyfta fram Ester Lutteman. Hon var en av dem som dels arbetade för en ny och enklare gudstjänstordning och ett reformerande av Svenska kyrkan och dels för att kyrkan skulle öppna sina dörrar för kvinnliga präster.⁴⁹⁹ I sin självbiografi *Kyrkan – mitt öde* skriver Lutteman om hur hon läste teologi i Lund mellan 1920-24 och hur hon sedan i många år reste runt och predikade och föreläste i Sverige. Hon var en som tidigt talade emot den högkyrkliga vägen och som inte bara förespråkade en historiskt präglad bibelsyn, men också en ny prästroll. Bland annat diskuterar hon i självbiografien vem som har rätt att ge nattvard. ”Det hade länge stått klart för mig, att också här hade kyrkan tagit monopol på något som egentligen tillhörde det allmänna prästdömet.”⁵⁰⁰ Under många år var hon med i olika utskott och kommittéer som diskuterade kvinnoprästrådan och på grund av sin frispråkighet, så bröt till slut Diakonistyrelsen, som hon haft uppdrag för, med henne och Lutteman började åka runt och föreläsa i egen regi. 1957 gick hon ur kyrkan. ”Den hade blivit institutionell, ceremoniell och alltmer utpräglad maskulin. Det finns inom denna kyrka inget verkligt intresse för kvinnofrågor”.⁵⁰¹ Jag kommer att ha anledning att återvända till Luttemans tankar i analysen av *Men somt föll på hälleberget*, då det finns intressanta likheter mellan vad hon diskuterar och Liljas fiktiva text.

Feministteologiska verktyg

Gertrud Lilja växte upp i en strängt patriarkalisk miljö som präglades av gammalkyrklighet. Ett viktigt tema i hennes texter är hur skadlig foreställningen om fadersguden kan vara för kvinnor och för män och svårigheterna med att nå fram till en befriande Gudsforeställning. För att förstå hennes kritik av den patriarkaliskt definierade religionen är det väsentligt att lyfta fram vad det kan innebära att vara kvinna i en gammalkyrklig miljö. Samhällets hierarkiska ordning, där män och kvinnor lever i separata sfärer har redan diskuterats, en samhällsordning som legitimerats av den traditionella teologin som formulerats av män.⁵⁰² En teologi uppbyggd kring foreställningen av

kvinnan, ser han som ett uttryck för guds kärlek, (se s. 148) och han betonar också i sina texter att det är i moderskapet som kvinnan fullkomnas, (se s. 154).

⁴⁹⁸ Ibid., s. 170.

⁴⁹⁹ Se Annika Borg, ”Att lära av misstagen. Några nedslag i svensk 1900-tals exegetik” i *Var kan vi finna en nådig Gud? Om könsmaktordning i kyrka och teologi*, red. Anne-Louise Eriksson, Uppsala 2002.

⁵⁰⁰ Ester Lutteman, *Kyrkan – mitt öde. Fragment ur en själs historia*, Stockholm 1959, s. 70.

⁵⁰¹ Ibid., s. 113.

⁵⁰² Anne-Louise Eriksson skriver i artikeln ”Kvinnlig religion - kvinnlig gudsbild?” i *Gnosis* nr.2/91 - 3/92 om hur teologin alltid dominerats av män. ”Det beror naturligtvis på att den kristna teologin aldrig har existerat annat än i en patriarkal kontext, och patriarkatet består just i att män har makt över kvinnor och att kvinnor underordnar sig män. Därför är det

en stark och maktfullkomlig fadersgud. En dömande och sträng gud som vill ha kvar den maktuppdelning, där mannen alltid härskar över kvinnan.⁵⁰³ Detta är en Gud som kvinnorna i Liljas texter inte bara har svårt för att identifiera sig med; det är en gud de har svårt att tro på. Det är en Gud som inte hjälper människor som lider.

Feministteologerna utgår precis som befrielse-teologerna från den lidande undertryckta människans position och vill formulera en teologi som svarar mot dennes behov. Förhållandet till Gud är alltid hierarkiskt⁵⁰⁴, men man strävar efter en Guds-föreställningar som är befriande; en föreställning av en empatisk gud som förstår lidande. En Gud för kvinnorna och en Gud för en ny tid.

Feministteologernas problematisering av Guds-föreställningar, av människans hierarkiska förhållande till gud och av kvinnors väg från en förtryckande Gud till en befriande är tacksamt att sätta i dialog med Liljas texter. Bachtin menar, vilket tidigare diskuterats, att ett verk kan nå bort om sin egen tid och att nya innebörder kommer att födas när, till exempel, en historisk text läses av en nutida läsare.⁵⁰⁵ Naturligtvis är det viktigt att vara uppmärksam på att inte övertolka och läsa in för mycket av sin egen tid i ett historiskt verk. Deborah Jacobs skriver i artikeln ”Critical Imperialism and Renaissance Drama: The Case of *the Roaring Girl*” att: “Any dialogic reading, and especially a feminist dialogic, must be painstakingly historicized; it must operate under the assumption that consciousness as well as context changes over time and culture.”⁵⁰⁶ Liljas texter är inte feministteologiska. De är fiktiva texter som kan, i min mening, belysas med feministteologiska resonemang.

Genom att belysa Liljas texter med hjälp av feministteologiska resonemang; jag är väl medveten om att här föreligger ett metodiskt dilemma, då de feministteologiska texterna naturligtvis handlar om verkliga kvinnor; vill jag fördjupa min analys av romanerna och lyfta fram den viktiga del av Liljas kritik av den patriarkala religionen som här får sitt uttryck. En kritik som i sig utgör en väsentlig del av hennes förhållande till moderniteten.

Under korsets börda

Hanna, Charlotta och Kristina i *Kvinnorna i släkten* har olika förutsättningar i sina liv, som mycket beror på deras förhållande till Gud. Jag har lyft fram Kristina, den av fadersguden kuvade kvinnan som hämmas i sin moderlighet på grund av att hon är just kuvad. Kristinas värld är uppbyggd enligt hustavlans ideologi, där Gud fader styr allt, prästen styr församlingen och husbonden styr familjen. Hon lever i en utpräglad gammalkyrklig miljö med starka läsarinslag. Lilja tecknar i Kristina en kvinna som i princip gör allt rätt utifrån hustavlans ideologi. Hon rättar sig

också män som format de heliga skrifterna, tros-läran, liturgierna. Det innebär, i sin tur, att den kristna livstolkningen och den kristna teologin i hög grad är utformad av vad man ser och erfar i de rum, i de sammanhang, i den värld som män lever i, och inte utifrån vad man ser och erfar där kvinnor lever sina liv. Patriarkatet innebär just att kvinnors och mäns sociala arenor hålls isär och att vissa funktioner och platser är förbehållna endast det ena könet”, s. 291.

⁵⁰³ Mary Daly skriver i *Beyond God the Father - Towards a Philosophy of Women's Liberation*, New York 1986 (1973) att ”If God in 'his' heaven is a father ruling 'his' people, then it is in the 'nature' of things and according to divine plan and the order of the Universe that society is male-dominated”, s. 13.

⁵⁰⁴ Pamela Sue Anderson skriver i *A Feminist Philosophy of Religion. The Rationality and Myths of Religious Belief*, Oxford 1998 att vi behöver erkänna det hierarkiska förhållande vi har till Gud. ”It seems to be more ethical and just to acknowledge all such one-to-one hierarchically structured relationships as potentially unfair, ranging from mildly exploitative to abusive”, s. 49. Anderson väcker frågan om vi kan ha ett icke-hierarkiskt förhållande till Gud.

⁵⁰⁵ Bachtin, a. a., s. 10.

⁵⁰⁶ Deborah Jacobs, ”Critical Imperialism and Renaissance Drama: The Case of *the Roaring Girl*” i *Feminism. Bakhtin and the Dialogic*, a. a., s. 80.

både efter fadersguden och efter sin biologiska fader, som är Guds ställföreträdare i hemmet. Kristinas Gud är den stränge fadersguden som format henne till den kvinna hon blivit. Kristina säger: ”Jag var sådan jag var tvungen att vara [---] Sådan Vår Herre skapat mig och sådan jag blivit fostrad”.⁵⁰⁷ Den enda gång som Kristina öppet ifrågasätter sin guds auktoritet, är då Ola ligger sjuk. Då förhandlar hon med Gud. ”Tjäna Herren i allting, vara hans ödmjuka tjänarinna så länge hon vandrade på jorden - ja: *om hon fick behålla Ola*. Hon kunde inte ta bort detta villkor, det gick över hennes krafter” (s. 140). Gud är den ”starka hämmaren”, som räddar Ola, då han ligger sjuk, bara för att sedan rycka bort honom i den långt värre självmordsdöden. Olas självmord bevisar för Kristina att man inte ostraffat sätter sig upp mot Gud.

Det som gjort det omöjligt för henne att sova och gråta var inte endast sorgen över Ola utan framför allt tanken på hans eviga fördömelse. Hon led med honom i helvetet. Hennes kval var i själva verket de fördömdas: de skulle aldrig ta slut. De kunde mildras, glömmas för en tid men aldrig försvinna. En gång hade hon vägrat att underkasta sig Guds vilja och pockat på att få behålla Ola. Nu såg man, att Herren var den starke hämnaren - om Ola hade fått dö den gången, liten och oskyldig, hade han varit i himlen nu... (s. 366).

Kristina kan inte släppa tron på denne stränge fadersgud. Å ena sidan för att hon inte förmår att bryta sig loss, och å andra sidan för att hon behöver hålla fast vid denna Gudsföreställning. ”Hon knäppte händerna och bad till Gud, den stränge omutlige Jehova, den ende Guden som fick finnas” (s. 247).

Ett exempel på denna dubbelhet hos Kristina finns i Liljas framställning av hur hon brottas med sin drift. När Kristina blir äldre, börjar hon att ifrågasätta sina val och det oroar henne.

Med ångest frågade hon sig, om hon bort vara annorlunda. I sådana nätter måste hon kalla fram förfädernas stränge Jehova. Tänkte hon sig honom som en mild, mänskligt förstående Gud föll hennes värld i spillror och hennes liv förlorade mening. Då hade hon till ingens behag bekämpat sin jordiska lust till Johan, då hade hon själv, inte Gud, drivit dem båda ut ur paradiset....(s. 246).

Samtidigt som Lilja i romanen visar hur låst Kristina är vid sin tro och sin tros syn på synd och omoral, låter hon också Kristina använda religionen för att fränkomma ansvar för sina egna handlingar.

Resultatet i *Kvinnorna i släkten* blir att Kristina misslyckas. ”Hon hade tagit miste i allt; misslyckats som maka, misslyckats som mor” (s. 386). Hennes man lämnar henne, hennes son tar livet av sig och hon mister fädernegården.

⁵⁰⁷ Gertrud Lilja, *Kvinnorna i släkten, En berättelse från Småland*, Stockholm 1936, s. 263. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

Kristinas förmåga att vårda hämmas och hon kan då varken bli en kärleksfull hustru eller en god mor. Genom att betona religionens roll i kvinnornas liv, fördjupar Lilja dialogen både med den primitivistiska kvinnosynen och med Ellen Keys moderlighetstankar. Kristina kan varken vara den sexuellt villiga kvinnan med utslaget hår eller den goda keyska modern, då hon är fastlåst i en samhällsordning genomsyrad och legitimerad av religionen, där hon både andligt och psykiskt stympas. En samhällsordning hon varken kan eller vill bryta med. Att bryta med den Gud hon vuxit upp med och, så att säga, bryta sig loss från hustavlans hierarki blir alltför svårt för Kristina och Lilja låter henne gå under.

Kontrasten mellan Kristina och Charlotta; en lyckliga vårdande kvinnan i romanen är tydlig. Vad är det då i *Kvinnorna i släkten* som gör att Charlotta kan få ett så betydligt friare liv? Dels låter Lilja henne få ett lyckligt äktenskap även om det blir ett äktenskap präglad av hårt arbete, och dels låter Lilja henne ha ett helt annat förhållande till Gud än Kristina. "Charlotta hade alltid stått en smula främmande för fädernas obönhörlige Gud och hans hatiska helvete. Hennes sunda instinkt sade henne tydligare än postillan vad som var rätt och orätt" (s. 158). Hon är den starka och moderliga kvinnan, som visserligen får slita, men som aldrig bryts ned. Charlotta beskrivs som en människa, som inte behöver använda religionen som en krycka och en människa med möjlighet att stå en smula fri från traditionen med möjlighet att skapa sig en egen verklighet. Modern tänker om sin unga dotter att: "I Charlottas ögon fanns ingen längtan efter det som inte fanns, de såg rätt in i ett nu och en verklighet, som hon skulle skapa om efter eget sinne. Charlotta skulle alltid våga skratta hur mjuk och eftergiven hon än var" (s. 52). Och för Charlotta blir tron aldrig ett problem. Tillsammans med maken Magnus kan hon skapa sig en "bättre" tro, en "friare" och "sannare" tro. "Vid Magnus sida lärde hon sig bedöma en människa på ett djupare och sannare sätt än efter hennes kyrksamhet och gåvor till missionen", (s. 158). Charlotta har sina stunder av tvivel, då ena sonen dör, men hon löser konflikten. Och hennes, som Lilja beskriver det, sunda inställning till gud och tro, ger hon i arv till sina barn. "Det förekom rätt litet religion i huset. Och inte många förbud eller påbud. Men det snattades och narrades mindre än i de flesta gudfruktiga hem" (s. 284). Barnen växer upp med en annan syn på Gud och de vill inte inordna sig i den gamla religiösa strukturen som Charlotta vuxit upp i. Charlottas dotter Kerstin plågas till exempel av att moster Hanna vill att hon ska be sin aftonbön på knä.

Men något, som var det värsta av allt var aftonböerna.
När Kerstin skulle lägga sig om kvällarna ville moster
Hanna att hon skulle falla på knä vid sin säng och läsa
böner. Knäliggningen fyllde Kerstin med en oförklarlig,
plågsam skamsenhet - det var som om hon måst visa sig
utan kläder för alldeles främmande människor. Hemma
läste hon aldrig böerna högt, hon knäppte händerna
under täcket och läste dem tyst för sig själv (s. 277).

Charlotta låter barnen ha ett eget förhållande till gud, även om deras ibland respektlösa behandling av till exempel psalmer kan oroa henne. "De fick inte sjunga psalmer för Charlotta, hon misstänkte att de sjöng dem utan andakt" (s. 284).

Kristina och Charlotta är på många sätt varandras motsatser. Den ena hämmad och kuvad av en sträng fader och en ännu strängare fadersgud; en andra med egen vilja och en praktisk och sund Gudstro. I

Charlottas liv står inte Gud i centrum. Hon sägs ha en tro och hon kan söka tröst i den, men det är inte en tro som genomsyrar hennes liv. Charlotta lyckas stå fri gentemot den gammalkyrkliga miljön. Hon vågar skratta, hon vågar leva och med hjälp och stöd av sin make, får hon ett förhållande till Gud som inte påverkar alla aspekter av hennes liv. I Charlotta har Lilja tecknat en kvinna som kan stå fri gentemot den tradition hon lever i.

Charlotta, Hanna och Kristina står i belysande kontrast mot varandra. En kvinna kuvas av sin tro, en kvinna har en fri och självständig tro som emellertid inte dominerar hennes liv och en kvinna skapar sig en ny tro. I porträttet av Hanna visar Gertrud Lilja på ett tredje sätt att nalkas en Gudsforeställning.

Charlottas syster Hanna är i romanen den vårdande och barnlösa kvinnan. Den kvinna som i slutet av *Kvinnorna i släkten* beskrivs som ”en Herrans tjänarinna, som under loppet av sitt liv kom att tjäna honom lika hängivet men mera praktiskt än kvinnorna i klostren...” (s. 187). Hanna är emellertid i början av romanen den upproriska kvinnan. Hon lever också under en sträng fader och en sträng Gud, men låter sig inte kuvas som Kristina gör. Hon presenteras tidigt i romanen som stark. ”Men vad hade Hanna för roligt? Hon behövde förstås aldrig vara rädd för far som Johan och Charlotta. Det fanns ingen möjlighet för far att hitta något att anmärka på Hanna, det hade gått lättare för Hanna att hitta fel på far...” (s. 12). I början av *Kvinnorna i släkten* finns en nyckelscen, där Hanna trotsar sin far, då de håller på att forsla hem gårdsle. Arbetet är tungt och Hanna orkar inte mer, och då fadern befäller henne att fortsätta, vägrar hon och slutar. ”Hon kände en underlig hetta i kroppen...” (s. 72), Hon utmanar fadern och fylls av både trots och vrede. Hanna tänker: ”Gud var nog inte att leka med. ’Du skall hedra din fader och din moder...’ Men Hanna kände ingen rädsla, trotsat brann alltjämt i henne och det sträckte sig ända till Gud själv, faderns stränge, ondsinte, evigt fodrande Gud...” (s. 74). Hanna opponerar sig inte bara emot fadern och fadersguden, utan också emot en Gud som inte är hennes. Det är faderns Gud som är den stränge och fodrande. Segern ger Hanna en viss makt i hemmet, men den ger även Hanna problem. ”Men Hanna bar på sin hemliga seger som en triumf och en skam: fadern var inte oövervinnelig och hon själv var ingen god dotter, inte en dotter efter Guds och Luthers sinne” (s. 74). Segern över fadern har lämnat Hanna rotlös, då hon förlorat sin plats i hierarkin. Hon har brutit hustavlans ordning och lämnat den plats hon borde ha haft enligt dess ideologi.

Hanna älskar Magnus, som vill ha hennes syster Charlotta och gifter sig med henne. Det är ett bittert nederlag för Hanna, som inte bara förlorar mannen hon älskar, utan också hotas av att förbli ogift och hemmadotter med tillhörande låg status. Hanna försöker finna tröst i sin tro, men det går inte. ”Hon ville be, men kunde inte. Fars Gud hade inget förbarmande med olyckliga människor...” (s. 86). Den stränge fadersguden kan inte Hanna identifiera sig med och inte finna någon tröst hos. Hanna avvisar denna Gudsforeställning, men ger inte upp sin tro.

Plötsligt såg hon för sig Frälsarens törnekrönta huvud på
tavlan inne i salen. Han var förtrogen med lidandet. Han
som själv svettats blod, stod inte hög och oförstående
inför människor i själanöd (s. 86).

I foreställningen av den lidande Kristus får Hanna inte bara tröst, utan även en Gudsforeställning som hon kan kalla sin. Den empatiska Kristus som lider med henne och förstår hennes lidande blir räddningen för Hanna. Så tänker den plågade Hanna som tvingas bädda sin systers brudsäng. ”Men Gud som i sin barmhärtighet hjälpt henne

över denna tid, skulle väl hjälpa henne också över hela denna natt och all framgent...” (s. 116). Hanna stannar kvar i föräldrahemmet, men kommer att som ogift mista hemmet vid faderns bortgång. Hon avvisar det giftermålsanbud hon får av en barnlös änkeman efter att ha frågat sig vad gud vill med hennes liv. ”Tyngst hade det varit att äga farväl till sina ofödda barn” (s. 186). Hanna blir den barnlösa kvinnan som får, trots sin låga status som just ogift och barnlös, en viktig ställning i byn, då det är hon som är den som tröstar. ”[H]ennes orubbliga lit till Gud och en mening med vad som hände smittade ifrån sig till uppgivna och oroliga sinnen: det outhärdliga blev uthärdligt, det omöjliga blev möjligt” (s. 238). Hannas tro blir starkare och annorlunda än andras. Lilja låter Hanna leva genom sin tro och skapa sig en identitet med hjälp av den. ”Hennes gudsfruktan var djup och allvarlig, men liksom praktisk. Den bestod inte bara i att läsa Guds ord och gå flitigt i kyrkan, den bestod framför allt i självupppoffring, i hjälp åt alla som behövde ett handtag” (s. 238). Hanna använder inte sin tro som en krycka, men har hjälp av den i livets svåra stunder. Efter Olas död, då Kristina plågas av tanken på sonen som evigt fördömd, kan Hanna be till gud.

Utän att märka det, lade hon bort de högtidliga och
vördnadsfulla vändningarna, med vilka hon brukade
nalkas Gud, och blev enkel och förtrolig. - Gode Gud,
det var inte hans fel ensamt ... Vi var skyldiga
allesammans [...] Förlåt mig! Förlåt honom och oss alla!
Rädda hans mor från förtvivlan! (s. 366).

Det är Hanna och inte Kristina som ber Gud om förlåtelse för Olas självmord. Frågan är om inte Lilja i denna scen ytterligare vill poängtera att ett ”sunt” förhållande till gud får en människa att ta ansvar för sina handlingar och gör henne ödmjuk. Trots att hon i porträttet av Kristina tecknar en kvinna som kuvas och bryts ner, låter Lilja ändå Kristinas personlighet präglas av en viss stolthet och hårdhet. I likhet med den Gudsforeställning hon håller fast vid, saknar Kristina i viss mån empati. Hanna däremot utvecklas i romanen till en alltigenom empatisk kvinna, som blir byns trösterska. Hanna går med hjälp av sin tro från att vara en ogift hemmadotter med låg status till att ses som en herrens tjänarinna med hög status i sin hemby.

Tuulikki Koivunen Bylund skriver i sin avhandling om Ebba Boström och samarithemmet, som skildrar mycket av kvinnors villkor kring sekelskiftet, det vill säga den tid som *Kvinnorna i släkten* utspelas i, att det fanns få möjligheter för den ogifta och barnlösa kvinnan att få en plats i samhället.

Den kvinnliga sfären bestod av att idka moderlighet, hon
fräses ju genom sitt moderskall, Även den ogifta
kvinnan uppfattades som mor. Så länge kvinnan ägnade
sig åt det moderliga, både innanför och utanför hemmet,
kunde detta i princip accepteras.⁵⁰⁸

Den ogifta och barnlösa Hanna får i Liljas roman en roll och en uppgift, trots att hon inte blir gift. Hon blir den vårdande kvinnan, en samhällsmoder med Kristus som sin ledstjärna.⁵⁰⁹ Bylund skriver om tidens verkliga

⁵⁰⁸ Tuulikki Koivunen Bylund, 'Frukta icke, allenast tro'. *Ebba Boström och samarithemmet 1882-1902*, (diss.) Stockholm 1994, s. 35.

⁵⁰⁹ Det vill säga en samhällsmoder i Fredrika Bremers definition, snarare än i Ellen Keys.

kvinnor att: ”För kvinnor var Bibelns Kristus framför allt kärlekens martyr. Att efterlikna Kristus, att identifiera sig med honom var den största kraften bakom många kvinnors barmhärtighetsarbete”.⁵¹⁰

Även om Hanna mycket snabbt går från ett avvisande av fadersguden till ett omfamnande av en ny Guds föreställning i den lidande Kristus, så ger Lilja i porträttet av henne uttryck för den förändringsprocess som ett flertal feministteologer beskrivit. Det är en förändringsprocess som har sin begynnelse i att kvinnan utifrån in ofta dubbelt marginaliserade position i ett patriarkalt samhälle inser att den Guds föreställning hon lever med är förtryckande. Kvinnan hamnar i en kris, som ofta verkar befriande, då förtryckarmekanismer synliggörs och detta kan hjälpa henne till en ny och annorlunda gudsuppfattning.⁵¹¹ Katherine Zappone beskriver denna förändringsprocess som en resa, där kvinnan först blir medveten om att hon är osynliggjord i den religiösa traditionen. Om mannen är skapad i fadersgudens avbild, vad kan då kvinnan bli annat än defekt? Zappone menar att kvinnan upplever en tomhet, som emellertid kan leda till att hon arbetar sig fram till ett nytt förhållande till Gud. ”[M]oving through fear to courageously confronting nothingness, awakening to the potential of self-determination, critiquing patriarchal symbols for self-survival, and creating self-integrity in and through relationship”.⁵¹² En aspekt av kvinnans upplevda tomhet är att hon erfar en stark Gudsfrånvaro. Den manligt definierade Guden ses som en frånvarande gud, som kvinnan inte kan nå.⁵¹³ Behovet av en närvarande och personligt upplevd Gud föds och då också behovet av att tala om Gud med andra termer.⁵¹⁴

Att vända sig till Kristusgestalten är något Anne-Louise Eriksson diskuterar i sin bok *Kvinnor talar om Jesus*, där hon intervjuat ett antal kvinnliga präster om hur de ser på Kristusgestalten. En av de väsentligaste utgångspunkterna i all kristologi är att gud i Kristus blir människa. Eriksson skriver: ”Hur den kristna inkarnationstanken än tolkas, så handlar det ändå om ett upphävande av isärhållandet mellan gudomligt och icke-gudomligt: en Gud som tar gestalt i det materiella”.⁵¹⁵ Utifrån sin moderna feministiska kontext problematiserar Eriksson det faktum att Jesus var av manligt kön; att gud inkarneras i en manlig kropp och vad det har för betydelse för kvinnorna. För Liljas romanfigurer och då främst Hanna i *Kvinnorna i släkten* är det den på jorden närvarande och lidande guden som emellertid är det väsentliga. Hanna ser på Kristus, som någon som kan förstå hennes lidande. Hon utgår i romanen från sin egen kontext som underordnad och religiöst marginaliserad, och söker sig därifrån en ny gudsuppfattning, vilken hon finner i Kristus. Eriksson skriver:

Berättelsen om Jesus handlar om hur han tillsammans
med kvinnor och män överskrider gränser som ordnar
tillvaron hierarkiskt, och hur Gud, i detta ständiga

⁵¹⁰ Ibid., s. 52 f.

⁵¹¹ Se Katarina Österholms opublicerade c-uppsats ”Inordnandets smärtsamma uppenbarelse, En studie av sex feministteologiska framställningar av en mystik förändringsprocess”, Teologiska institutionen vid Lunds universitet 1995.

⁵¹² Zappone, a.a., s. 50.

⁵¹³ Jämför med Elizabeth A. Johnson som i *She who is. The Mystery of God in Feminist Theological Discourse*, New York 1993, skriver att ”Psychologically, exclusive, patriarchal imagery for the divine functions as a tool of symbolic violence against the full self-identity of female persons, blocking their identity as images of God and curtailing their access to divine power”, s. 38.

⁵¹⁴ Feministteologer har i stor utsträckning arbetat med andra sätt att föreställa sig Gud och andra sätt att se på människans förhållande till Gud. Johnson talar om Gud som ’abba’, en kärleksfull och omhändertagande förälder, Sallie McFague arbetar med Gud som moder, älskare och vän i *Models of God. Theology for an Ecological Nuclear Age*, London 1987 och Carol P. Christ använder i *Rebirth of the Goddess. Finding Meaning in Feminist Spirituality*, New York 1997 Gudinnan som en ny förståelse av Gud.

⁵¹⁵ Anne-Louise Eriksson, *Kvinnor talar om Jesus. En bok om feministisk kristologisk praxis*, Nora 1999, s. 21.

överskridande, inskrider och närvarar i livet som en kärleksfull kraft som utmanar hierarkiska och för gemenskapen destruktiva mönster.⁵¹⁶

Kristusgestalten blir för Hanna inte bara ett sätt på vilket hon kan behålla sin tro, då hon avvisar faderns Gudföreställning, utan också en gestalt som hjälper henne att bryta den hierarkiska ordning hon lever i enligt hustavlans ideologi. I Hanna skildrar Lilja en kvinna som inte bara i en sträng gammalkyrklig miljö lyckas att nå fram till en för henne befriande Gudsföreställning, utan också en kvinna som genom sin tro blir accepterad i sin hemby som ogift och barnlös, då hon genom sin djupa hängivenhet får en roll i byn med tillhörande hög status.

Gertrud Lilja nöjer sig dock inte med att i *Kvinnorna i släkten* problematisera kvinnornas förhållande till Gud. Hon antyder också att den stränga fadersguden är en Gudsföreställning, som är skadlig även för män. Johan är drömmaren som längtar bort och som plågas av att gå som dräng hemma. Han vill inte gifta sig med Kristina, men rättar sig efter faderns vilja. Vid ett enda tillfälle i romanen revolterar han öppet mot sin far. Johan somnar, då fadern läser ur postilla och drömmer: "Han fanns i en bisarr och omväxlande värld, utan postillor och psalmböcker, där han trivdes så han smålog" (s. 56). Att somna under faderns läsning är lika illa som att somna i kyrkan under prästens predikan. Det är respektlöst mot Guds ord. Fadern höjer sin knytnäve mot Johan, som för en gångs skull inte accepterar att bli slagen. "Jag tar inte emot stryk längre. Jag super mig full, om jag vill, och går och kommer när jag vill" (s. 57). I porträttet av Johan, Hannas och Charlottas bror och Kristinas make, skildrar Lilja en ung man som inte heller han kan förlika sig med sin fars Gudsföreställning. I början av romanen tänker Johan att:

Det gick lättare att tro på Gud när man plöjde en åker
en vårdag och fåglarna spelade och fjärlarna fladdrade,
än när fadern och svärfadern satt och läste om honom i
dammiga postillor. Och det gick liksom lättare att älska
och ära honom en sådan här dag i frihet än på deras
befallning (s. 65).

När Johan gifter sig med Kristina och flyttar in i hennes fars hem, dras han in i en gammalkyrklig miljö med en stark läsartradition, då Kristinas familj i romanen presenteras som gammalkyrkliga läsare. Man går på bibelmöten, man läser ur skriften var dag och alla glädjeyttringar ses på med stor misstänksamhet. Johan hindras till exempel av Kristina att leka med sonen Ola, då hon inte tycker att det är passande.

Han såg på Ola. Han tyckte att det var den ende
jämnåriga han hade i detta hus, där man hade så stora
bekymmer för sin själ. Ett märkvärdigt bekymmer, som
inte gick ut på att förbättra den, bara spåka den och
kväva all glädje. Ju dystrare och svartare, desto mindre
syndigt (s. 100).

Johan har ingen makt i sitt eget hem och är full av bitterhet och vrede mot den läsarfamilj han blivit ingift i. Vid ett tillfälle säger han till svärfadern: "Hellre för jag till helvetet, än jag kommer till samma ställe som läsare..." (s.

⁵¹⁶ Ibid., s. 207.

130). Han försöker vid ett par tillfällen i romanen att närma sig Kristina, men förstår sig inte på henne och retar sig på både henne och svärfadern. ”Han mädde illa av ilska röster, gudsnådeliga uppsyner, sura ansikten och ond tystnad” (s. 137). Johan reagerar också starkt på vad han tolkar som hycklande hos läsarna. De lever, enligt honom, inte som de lär, utan ser bara efter de sina och saknar medkänsla för andra. ”Hjälpte läsarna någon med sina pengar? De kunde se en granne gå från gård och grund utan att lägga två strån i kors för att hjälpa honom - men till missionen gav de hur mycket som helst för att muta Gud...” (s. 138). Johan är lika kritisk mot den dubbelmoral han tycker sig finna hos läsarna, som han är till den stränga och livsförnekande miljön de skapar omkring sig.

När Kristina låter sin far sätta Johan under förmyndare, kan dock Johan ändå slå sig fri och resa till Amerika. Men sonen Ola får inte samma möjligheter. Lilja låter Johans upproriska tankar gå i arv till sonen, som till exempel läser sina böner på ett annat sätt än vad modern gör. ”[H]an hade ingen Gud, eller om han hade någon var det en helt annan än förfädernas. Hans djärva bön hade varit som en hädelse” (s. 246). Kristina kan inte låta sin son utforska denna annorlunda Gudsforeställning. Hon är rädd för att Ola ska förlora sin själv, om han vänder sig ifrån fadersguden. Genom att vägra att låta Ola resa till Amerika, så driver Kristina honom till självmord.

Att bryta sig loss ur en gammalkyrklig miljö är hos Gertrud Lilja svårt både för män och för kvinnor. Vad både Hanna och Johan eftersträvar i romanen är en Gud som är närvarande och medkännande och för att nå fram till en sådan Gudsforeställning, måste de lämna den gammalkyrkliga fadersguden bakom sig.

En präst i centrum

I Gertrud Liljas debutverk *Den besvärliga gåvan* från 1924 inleds novellsamlingen med en lång novell som har ett manligt namnlöst jag i centrum. Fjärde partiet i novellen har underrubriken ”Jacob brottas” och där konfronteras mannen med en gud som sänder honom ett flertal prövningar. Mannen säger: ”Jag vill brottas med en personlig Gud, en Gud som liksom på lek visade mig sin styrka genom att röra vid min höftsena och göra mig till krympling, men som i konungslig godhet lät mig segra...”⁵¹⁷ Längtan efter en personlig Gud, en Gud som lider med henne är det som driver Hanna till att lämna fadersguden i *Kvinnorna i släkten*. Romanen *Men somt föll på hälleberget* från 1955 är en skildring av i mycket samma tema, men åtskilligt är olik. Denna roman är en samtidskildring och huvudpersonen är inte en kvinna, utan en manlig präst. Om *Kvinnorna i släkten* utforskar kvinnlighet, moderlighet och kvinnors förhållande till Gud, så vill Lilja i *Men somt föll på hälleberget* främst koncentrera sig på en manlig prästs brottning med en gammalkyrklig religiositet och en gammalkyrklig Gudsforeställning, som han inte kan förlika sig med.

Gertrud Lilja har vid ett par tillfällen satt just präster i huvudrollen i sina texter och låtit dem fundera och reagera på sitt förhållande till gud och sin roll som just präster. I en tidig novell ”Den tystnade rösten” låter Lilja en äldre präst komma till insikt om att han mist sin tro.⁵¹⁸ Hustruns död har fått honom att tvivla, men genom församlingens bondkvinnor, som alla vill pyssla om honom på ett mycket diskret sätt, återvinner han i

⁵¹⁷ Gertrud Lilja, ”Kapitel ur en obetydlig mans levnad” i *Den besvärliga gåvan*, Stockholm 1924, s. 28.

⁵¹⁸ Gertrud Lilja, ”Den tystnade rösten” i *Den ensamma*, Stockholm 1926.

slutet av novellen något av sin forna tro, men lämnar över församlingen till en yngre komminister.⁵¹⁹ I novellen "En själaherde" i *Människor* från 1928 låter Lilja en äldre prost först fyllas av "gammaltestamentlig vrede", då han ombeds viga ett par, som redan har flera oäkta barn. Men då han märker att paret darrar inför honom och att de älskar varandra, veknar han och inser att han är för sträng. Han säger till sin unge hjälppräst, som vill förbjuda lördagsdansen och som uppmanar församlingsborna att hela tiden begrundas sina synder, att han måste respektera människors livsglädje. "Den och lidandet är det enda som är värt respekt, utom Gud".⁵²⁰

I *Det hemlösa hjärtat* från 1946 tecknar Gertrud Lilja återigen ett porträtt av en plågad präst som brottas med sin tro. Kollander har mist sin hustru och i början av romanen tror man som läsare att det är sorgen som får honom att plågas och som får honom att vända sig emot Gud.

Underkasta sig och därtill kyssa Vår Herre på hand? [...]
Han ville inte låna ut sig till denna komedi. Han ville
skrika ut över kyrkogården: man lurar oss! Man driver
gäck med oss, när man låter oss födas utan att vi vill det
och låter oss dö utan att vi vill det. Vi är sprattelgubbar i
händerna på en elak gammal satgubbe som kallas Gud.⁵²¹

Kollander börjar tvivla på sin kallelse och på den Gud han ska predika om. Och samtidigt som han börjar vackla i sin tro och ifrågasätta allt mer och mer, så inspirerar han andra till tro. "[O]m alla präster vore som Kollander, kunde man börja tro på Gud. Fast det vete tusen om han själv tror på honom" (s. 99). I romanen framgår att Kollander är vilsen och inte riktigt vet i vilken riktning han ska gå. Ska han stanna inom kyrkan? Vad finns det för alternativ till kyrkan? Lilja låter honom i romanen stötas bort av det lågkyrkliga. "Det låg något stötande i detta familjära umgänge med Jesus. För en högkyrkans präst, troende eller inte, som nalkades gudspersonerna med inlärd respekt, föreföll denna förtrolighet blasfemisk" (s. 104). *Det hemlösa hjärtat* är en roman som i mycket handlar om att upprätthålla livslögner. Kollander håller lögnen vid liv om att han haft ett lyckligt äktenskap, för att inte förstöra den bild hans barn har av sin mor, vilket tidigare diskuterats. Detta leder till att han får ge upp sin gryende kärlek till Gunvor, då hans barn inte kan tänka sig att se honom med en annan kvinna. Äktenskapsbrottet skedde redan tidigt i äktenskapet och i början försökte Kollander att se det som en prövning från Gud.

Vår Herre hade satt honom på detta prov. Hur långt var
han istånd att tillämpa den kristna läran, förståelse och
förlåtelse i sitt personliga liv? Han misslyckades
snöpligen. Han bestod provet utåt, men inte inåt (s.
356).

Men trots detta beskrivs han som en bra präst. Han är den som kan ta hand om den olyckliga Wanda, som har ett mycket komplicerat förhållande till sin mamma och han är omtyckt i sin församling. "Vad var det som drog folk till Kollander? Han var ju ingen bra präst, stod där i predikstolen och talade i samtalston om ditt och datt" (s.

⁵¹⁹ Novellen är skickligt komponerad och har en för Lilja typisk lägmäldhet. Lilja beskriver församlingens kvinnor, som försiktigt månar om sin kyrkoherde: "Någon annan form för sympati kände de inte, dessa reserverade, småländska kvinnor, som inskränkte sina ömhetsbevis till att plocka bort ett dammkorn från mannens rock i livets tyngsta eller skönaste ögonblick", *ibid.*, s. 172.

⁵²⁰ Gertrud Lilja, "En själaherde" i *Människor*, Stockholm 1928, s. 144.

⁵²¹ Gertrud Lilja, *Det hemlösa hjärtat*, Stockholm 1946, s. 14. Hädanefter anges sidhänvisningar direkt i texten.

202). Till skillnad från Nils i *Men somt föll på hälleberget*, som lämnar sitt prästyrke bakom sig, kan Kollander inte bryta upp och romanen lämnar honom som en bitter och gammal man.

Att lämna fadersguden

I *Men somt föll på hälleberget* skildrar Gertrud Lilja prästen Nils väg fram till hans avsked från prästyrket. Det övergripande temat i romanen är vägen från en auktoritär fadersgud till en empatisk personligt upplevd Kristusgestalt. Här finns tydliga paralleller till Hannas utveckling i *Kvinnorna i släkten*, där hon också arbetar sig fram till en ny Guds föreställning i Kristusgestalten.

Nils är i början av romanen fortfarande präst i den församling han är uppvuxen i. Redan från början möter vi honom, som en präst som inte tycker att han kan leva upp till den roll han ska/bör ha i församlingen. ”Jag var inte fullt harmonisk. Jag har i själva verket alltid ont samvete. Inför föräldrar, läs barn, församlingsbor. Något inom mig svarar inte mot deras föreställningar om en andans man”.⁵²² Lilja återkommer gång på gång i romanen till vilka krav som ställs på en präst i den gammalkyrkliga miljö som hon beskriver. Här är inte prästen bara den som har makten, vilket Nils onekligen har, men också den som har ansvar, inte bara för att kunna trösta, utan också för att kunna leda till tro, något som Nils tycker att han misslyckas med.

Det framgår av texten att Nils inte blivit präst utifrån en stark kallelse. Han fick chansen att studera och studierna ledde ovillkorligen till prästyrket. ”Och jag var för berusad av tanken att slippa bli murare, som far, för att inte med nöje acceptera förslaget” (s. 13.) Romanen följer Nils under mer än tio år och en kedja av händelser får honom att allt starkare ifrågasätta sin tro och sitt ämbete.

I *Men somt föll på hälleberget* har Lilja vävt in en novell publicerad ett par år tidigare. Novellen ”Botpsalmen” skildrar ur tre unga män gör inbrott i en kyrka för att stjäla kyrksilvret. De får ett infall att sjunga och valet faller på psalm 363 i den gamla psalmboken, en av botpsalmerna, vilket får dem att lämna tillbaka silvret. De stjäl istället två flaskor av nattvardsvinet och åker genast fast, Av en tidigare novell har Lilja fört in en viktig tråd i romanen. Viktor Karlsson, en av tjuvarna, kommer att bli en nyckelperson i Nils utveckling. Viktor sonar sitt brott, gifter sig och hamnar i Nils nya församling. När en liten flicka blir överfallen, misstänks genast den tidigare straffade Viktor och även om han frias i brist på bevis, döms han av alla i bygden, inklusive sin hustru. Nils söker upp honom i egenskap av präst för att hjälpa och trösta, men är maktlös och det enda han kan göra är att hjälpa Viktor med disken, vilket Viktor tackar honom för. Nils tänker: ”Tack ändå, fast du är en stackare som inte kan hjälpa folk, men du menar väl” (s. 108). Viktor mister sin tro och Nils kan inte leda honom tillbaka till den. Det blir Viktor som på egen hand hittar en väg tillbaka till en tro och till Gud via frälsningsarmén. Han hittar en samhörighet, där han accepteras och en plats i tillvaron. Nils tänker: ”Med sömngångaraktigt säkerhet hade han valt den enda framkomliga vägen. En sjungande frälsningssoldat skulle snart åtnjuta allmän aktning. Om det fanns något skumt i hans förflutna, desto större under” (s. 160). Nils bjuds med till ett möte i Frälsningsarmén och istället för att förfäras av den frikyrkliga händelsen, så fylls Nils av glädje. ”Jag fylldes av en glädje, som nog var något av det hederligaste jag känt. Den var fullkomligt osjälvisk, fullkomligt fri från grämelse över prestigeförlusten” (s. 158). Genom att föra in Viktor i handlingen, problematiserar Lilja kraven på vad en präst ska vara och förmå. Nils kan inte leva upp till kravet att vara den som tröstar och leder till tro, då han själv befinner

⁵²² Gertrud Lilja, *Men somt föll på hälleberget*, Stockholm 1955, s. 12. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

sig i en troskris. Mötet med frälsningsarmén signalerar också tydligt på vilket håll Nils är väg; mot det lågkyrkliga och en friare formulerad tro. Här finns en förändring från Kollanders avvisande av det lågkyrkliga i *Det hemlösa hjärtat*. Nils är odelat positiv till Frälsningsarmén.

Jag satt och njöt av prestationen, ärligt och uppriktigt.
Allt var *rent*, rösterna, instrumenten. Men framför allt
var det fyllt av spontan glädje, en glädje som gränsade
till jubel. Inga dystra, tunga orgeltoner, inga mystiska
riter – det var rätt och slätt en skara Guds glada och
snälla barn som samlats till lek (s. 158).

Nils längtar efter en enklare rit och ett mer direkt förhållande till Gud.

Nils brottas således med att han som präst ska inspirera och leda till tro. Han misslyckas på ett plan med Viktor, och Lilja låter honom även misslyckas med Kristina, dottern till hans ungdomskärlek Edith. I början av romanen är Kristina Nils konfirmand och kvällen innan hennes första nattvard söker hon full av tvivel upp Nils, då hon har svårt att tro på den helige ande.⁵²³ Detta blir en första varningssignal för Nils, som ser det som ett stort misslyckande. ”Jag lyckades inte väcka konfirmandernas *tro*? Varför? Svaret var så självklart, att det kostade mig stor möda att tysta ned det” (s. 17). Lilja låter Kristina fortsätta att spela en viktig roll i Nils liv. Hon blir lärarinna och kollega till Nils, de förälskar sig i varandra och när hon ber honom lämna sin familj, lockas han av tanken. ”Ville jag leva ett sant liv utan förställning eller ville jag leva och dö i min halvsanning?” (s. 120). Här är Gertrud Lilja återigen inne på Ellen Keys tankar om den sedliga och äkta kärleken. Kristina är Nils stora kärlek och ett förhållande med henne skulle bli äkta och rent, men Nils kan inte bryta upp från sitt äktenskap, då han känner att Kristus inte skulle vilja det. Kristina drivs senare i romanen efter ett olyckligt förhållande med en man, som inte är hennes sanna kärlek och som dessutom bedrar henne, till självmord och det är på hennes begravning som Nils inser att han måste lämna prästyrket.

Vad Lilja skildrar i *Men somt föll på hälleberget* är en man som inte känner sig hemma i en traditionell prästroll; i romanen beskriven gammalkyrklig prästroll. Nils vill inte ha den auktoriteten eller den distanserade rollen till församlingen och han vill inte stå i predikstolen ovanför sina församlingsbors huvuden och tala om ordet och lagen. ”[J]ag skulle velat tala som människa till människa. Minns du? Och tack skall du ha! Jag ville ha lockat fram leenden och tårar på ansiktena nere i bänkarna” (s. 56). Nils vill vara bland sina församlingsbor och han vill tala om gud på ett vardagligt sätt, på det sätt som Kollander talar med sina församlingsbor i *Det hemlösa hjärtat*. Lilja låter Nils nästan vämjas över karriärstänkandet inom yrket.

Man måste vara ambitiös. Man måste söka sig bort från
en plats, där man trivs, till en som man inte vet om man
kommer att trivas på. Man måste styra om att ens hustru

⁵²³ Jämför med *Paulina*, där Lilja också behandlar de tvivel som kan väckas inför en konfirmation. Paulina har, precis som Kristina, svårt att tro på den helige ande. ”Hon trodde på gud Fader, hon såg honom tydligt framför sig, vitskäggit och vänlig, sträng och obeveklig, allteftersom... Och på Kristus trodde hon, älskade honom och var god vän med honom [...] och Den helige ande, trodde hon på Den helige ande? Hon sökte kalla fram honom för sin inre syn men misslyckades. Hon blev het av ångest - gode gud, trodde hon kanske inte, när allt kom omkring på Den helige ande?” (s. 23).

får ta först på kalasen och inte näst först. Och man måste jämna vägen för barnens skolgång, (s. 19).

Nils är fången i en präst roll som är honom främmande.

Prästens roll och ritens utformning är något som Ester Lutteman diskuterar i sin självbiografi, där hon tar upp centrala frågor hon och likasinnade diskuterat i över trettio år, från tjugotalet till femtiotalet. Lutteman skriver: "[V]ad menas med en präst? Inte kan väl hans djupaste uppdrag vara liktydigt med att utföra en mängd riter? Blir inte själva Guds bilden förvanskad om man börjar tänka åt det hållet?".⁵²⁴ De frågor om sin roll som präst och om hur gudstjänsten egentligen ska se ut, som Lilja låter Nils brottas med, diskuterades alltså flitigt under Liljas samtid bland annat hos Lutteman och den radikala grupp av teologer som hon umgicks med.

Handlar då *Men somt föll på hälleberget* om en man som mister sin tro? Att Nils tvivlar finns det flera exempel på i romanen. Vad är det självklara svaret till varför han inte kan väcka konfirmandernas tro? Att han inte själv tror? Romanen handlar om en troskris, men det är inte en väg bort från tro, utan en väg till en annan tro. En tro som Lilja beskriver som sannare än den gammalkyrkliga tro Nils lever med i början av romanen.

Tidigt i romanen presenterar Lilja Nils stora dilemma. Han kan inte förlika sig med gamla testamentets stränge Gud, vilken är den Guds föreställning han vuxit upp med, utan han identifierar sig med Kristusgestalten.

Gamla Testamentets Gud var noga med tabernaklets dyrgripar. Kristus? Han hade knappast något intresse för silverkannor? Och vad hade dessa inbrottstjuvar egentligen gjort för ont med sitt ofullbordade brott? Hade de skadat någon medmänniska? Genom lögn, baktal, limeri, bedrägeri? Kristus skulle ha förlåtit. Men knappast den Gud som intresserade sig för soljor, mörkrött, rosenrött och tvinnat garn, akacieträ, silverbeslag och guldöverdragna käppar, (s. 36).

Lilja låter Nils tvivla på den gammaltestamentliga Guden och ifrågasätta stora delar av den tradition som kyrkan omfattar. Och det är inte bara den gammaltestamentliga Guden som Nils allt mer avvisar, utan det är även gamla testamentet som urkund. I gamla testamentet finner Nils inte en Gud han kan tjäna. "Jag finner eldsken, en stämma som talar ur skyn - alltid en yttre uppenbarelse av Gud, en uppenbarelse som man gott kan tillskriva livlig fantasi och kalla hallucination", (s. 60). Lilja går så långt att hon låter Nils må fysiskt illa efter att ha läst ur gamla testamentet, "Det är inte första gången jag känner behov av frisk luft efter läsningen av den heliga skrift", (s. 40). Att vämjäs efter läsningen av bibeln i en gammalkyrklig miljö, där ordet står i centrum är något oerhört. Hilding Pleijel skriver om de gammalkyrkligas läsvanor:

Den mest spridda läsningen var [...]hämtad ur Gamla testamentets skrifter, och på så sätt uppstod en intim växelverkan: den gammaltestamentligt färgade kristendomsuppfattningen ledde till att man särskilt

⁵²⁴ Lutteman, a.a., s. 105.

studerade Gamla testamentet, och denna
gammaltestamentligt orienterade bibelläsning stärkte
och fördjupade de gammaltestamentliga elementen inom
fromhetslivet.⁵²⁵

Genom att ifrågasätta gamla testamentet och dess Gudsforeställning, låter Lilja Nils ifrågasätta hela den gammalkyrkliga trosuppfattningen.⁵²⁶ Frågan om hur en präst ska förhålla sig till bibeln diskuteras också och i romanen antyds att det är bättre för en präst att ifrågasätta bibeln, än att okritiskt acceptera den.⁵²⁷

Och en viktig poäng i romanen är Nils behov av att få ifrågasätta. "[V]arför skänktes jag ett kritiskt förnuft, om jag måste tysta ned det så snart det blir fråga om de ting som kallas de högsta?" (s. 61). Vad är en tro värd om man inte får ifrågasätta den? Och vad är en präst värd om han inte tror? Redan tidigt i romanen känner Nils att han inte kan predika nåden och uppståndelsen med gott samvete, då han inte tror. "Och jag fylldes av ett dovt hat mot Det eller Den som bedrog dem, ett smärtsamt uppror, som dämpades bara av tanken att vi, som ännu har livets övertag, en dag skall bli lika lurade" (s. 56). Och vid Kristinas begravning, tänker Nils: "Hur kan du påstå något som du inte tror? Hur kan du ljuga om de döda?" (s. 222). Om Nils ska vara sann mot sig själv, och vikten av att vara sann mot sig själv när ett återkommande tema i Liljas texter, så kan han inte fortsätta att vara präst.

Ytterligare en aspekt på Nils utveckling finns i hans förhållande till sin hustru Aina. I början av romanen låter Lilja Nils se kritiskt och dömande på sin hustru, som lägger stor vikt vid sin status som präst fru och som anser det viktigt att Nils gör karriär. Nils saknar empati för Aina och när hon gråter; upprörd över inbrottet i kyrkan, bryr han sig inte om det. "Men jag tyckte inte hennes sorg var av ett sådant slag att jag behövde engagera mig" (s. 37). Aina i sin tur förstår sig inte alls i början av romanen på Nils brottning med sin tro. Hon beskrivs som förfinad och intresserad av materiella ting och Kristina blir i romanen Ainas motpol, då Kristinas väsen präglas av naturlighet och ursprunglighet. Nils förälskar sig i Kristina, men kan inte lämna sin hustru och son, och då sonen går igenom en svår sjukdom inser Nils att det är Aina han hör samman med. "Ånej, det var inte Kristina och jag, det hade aldrig varit Kristina och jag. Det var Aina och jag. Det var Görans far och Görans mor. Alla andra i staden, på jorden, i universum var av en annan rad och talade ett annat tungomål" (s. 144). Sonens sjukdom gör att Aina börjar brottas med sin egen tro. Full av ångest tror hon att hon är en ond människa, då hon önskat att alla i världen skulle lida värre än hon gjort under sonens sjukdom. Hon vänder sig till Nils, som emellertid inte kan hjälpa.

⁵²⁵ Hilding Pleijel, *Det gamla Växjö stift under hustavlans tid*, Växjö 1955, s. 116.

⁵²⁶ Jag vill hävda med viss försiktighet att Lilja låter Nils ge uttryck åt sin egen bibelsyn. I ett brev till Elsa Edmar 24/8 1953 KB, skriver Lilja om hur hon under sommaren läst bibeln. "Där finns underbara partier, häpnadsväckande ståtliga. Men det är som man häpnar över gamla testamentets Gud. Det är svårt att tänka sig något mer jordbundet, mer maktlystet och mer hämndlystet. Läser statskyrkoprästerna bibeln på fullt allvar eller hur läser de den? Som en sagosamling? Israels barns vandringar står inte långt efter Illiaden och Odyssén [...] Men det jag väl aldrig kommer att begripa är hur dessa skrifter kunnat få en sådan makt över människors sinnen. Och att de alltjämt kallas 'heliga'. Snart är jag framme vid nya testamentet, och det ska bli en lisa att få umgås med humanisten Kristus."

⁵²⁷ Jämför med Gertrud Lilja, *Det hemlösa hjärtat*, Stockholm 1946, där hon i slutet av romanen låter Kollander sitta och läsa bibeln. Kollander fylls inte av tröst, utan av tanken på tillvarons meningslöshet. "Människor skulle fortsätta i samma spår av misstag, förvirring, nederlag och fåfång traktan efter det höga, det sanna, det rena – efter Gud i evigheternas evighet" s. 273. Gud står inte att finna i Bibeln kommer Kollander fram till.

Och där, just där jag bäst behövde sätta in min tröst, satt jag stum. Därför att jag tyckte att det betydde så oändligt lite vad Gud ansåg om denna fullt naturliga reaktion hos en förtvivlad mor [...] Om Gud fanns, måste det vara en gud som älskade och som förstod och förlät förtvivlade mödrar, vilkas söner han slagit med lamhet (s. 181 ff).

Nils oförmåga att hjälpa Aina blir en viktig orsak till att han lämnar prästyrket. Under romanens gång låter Lilja Nils utveckla en större förståelse för sin hustru och i slutet stannar Aina hos honom, även om hon inte helt förstår varför han lämnat prästyrket bakom sig.

Vägen som Lilja skildrar i *Men somt föll på hälleberget* går emellertid inte bara bort från en Gudsforeställning; en gammaltestamentlig gammalkyrklig Gudsforeställning, utan även till en ny syn på Gud. Nils vill stå fri från den tradition som tynger honom och han längtar efter en personligt upplevd gud. ”En Gud utan bibel, kyrka, utan påve, präster och teologi - en Gud som jag upplever direkt” (s. 74). Och Nils finner vägen till en sådan gud i foreställningen av den lidande och av kärlek fyllda Kristus. Nils tänker om Kristus: ”Var det inte snarare från Gud Kristus frälste mänskligheten än till Gud? Från gamla testamentets hatiska, hårde, hämndgirige Gud: ’Och du skall ingen skonsamhet bevisa, Liv för liv, öga för öga, hand för hand, tand för tand, fot för fot’ ” (s. 72). Nils må förlora sin gammalkyrkliga tro i romanen, men samtidigt låter Lilja honom omförhandla sin tro och finna den igen i Kristus. ”Kristi kärlekslära kunde jag predika med gott samvete” (s. 57). Kristusgestalten visar vägen för Nils till en ny religion; en religion utan dogmer, en religion där man kan få ifrågasätta och vara fri och där en dömande gud inte har någon plats. Läst på detta sätt, handlar *Men somt föll på hälleberget* inte om en man som mister sin tro, utan om en man som avvisar den gammalkyrkliga traditionen med dess Gudsforeställning.

Också denna tanke, att återvända till Kristus och lämna dogmer och riter bakom sig, finns i Ester Luttemans skrifter. I *Att vara kristen*, där Lutteman samlat predikningar och föredrag hon hållit under årens lopp, skriver hon kritiskt om den högkyrkliga teologin, som hon tycker växer sig allt starkare i Sverige.

Man har bundit det levande ordet i dogm och rit och sedan låtit dessa avgöra vad som var sant eller osant. Man har bundit det inom samfundsgränser eller låtit olika beteendemönster avgöra, vad Gud gillar eller ej. Och så har kristendomen sprängts sönder i en rad grupper som mena sig ha monopol på sanningen gentemot alla andra, precis som på Jesu tid. Men Jesus står där och byter sönder alltsammans, när det blir bara tradition och form.⁵²⁸

En intressant aspekt av denna roman finns i själva titeln *Men somt föll på hälleberget*. Lilja har kombinerat två bibelställen ur *Matteusevangeliet*. Första delen av titeln kommer från Matteus kap. 13 vers 5-8, där Jesus undervisar om såningsmannen som gick ut för att så.

⁵²⁸ Ester Lutteman, *Att vara kristen. Kristna trosfrågor belysta i predikningar och föredrag*, Stockholm 1960, s. 32 f.

Och somt föll på stengrund, där det icke hade mycket jord, och det kom strax upp, eftersom det icke hade djup jord; men när solen hade gått upp, förbrändes det, och eftersom det icke hade någon rot, torkade det bort. Och somt föll bland törnen, och törnen sköto upp och förkvävde det. *Men somt föll* i god jord, och det gav frukt; dels hundrafalt, dels sextiofalt, dels trettiofalt.⁵²⁹

Andra delen kommer från Matteus kap. 7 vers 24-25, vilket är slutet av Jesu bergspredikan.

Därför, var och en som hör dessa mina ord och gör efter dem, han må liknas vid en förständig man som byggde sitt hus på hälleberget. Och slagregn föll, och vattenströmmar kommo, och vindarna blåste och kastade sig mot huset; och likväl föll det icke omkull, eftersom det var grundad på hälleberget.⁵³⁰

En tro som är rotad i god jord; som är byggd på fast grund på hälleberget är en tro sin tål att ifrågasättas; en tro som varar; en sann tro. Hälleberget är den fasta grund som tron behöver stå på för att tåla alla prövningar.

Det ligger nära till hans att förmoda att Lilja här för en dialog med Bo Giertz *Stengrunden* från 1941. *Stengrunden* är i denna titel den grund som den kristna tron står på i sitt erkännande av arvsyndens. Detta är en huvudtes i den gammalkyrkliga miljön och i Giertz roman är det den sanna tron. Läst utifrån Matteus kap. 13 vers 5 blir emellertid stengrunden den ofruktsamma plats, där tron inte får fäste och där den, så fort den utsätts för vädrets makter förtvinar. Att läsa Liljas roman i dialog med *Stengrunden* ger ytterligare en dimension till analysen.

Stengrunden beskriver tre prästers brottnings med sin tro i en liten småländsk by under tre olika epoker. Romanen börjar 1810 vid upplysningstiden, skildrar den stora väckelsen runt 1850-talet och slutar i nutid. Det framgår tydligt i romanen att det är en gammalkyrklig miljö som beskrivs. Kyrkoherden beskriver Ödesjö i romanens andra del: "gammalkyrklighet i botten, men på sista åren rätt mycket separatism".⁵³¹ När prästen i tredje delen kommer till Ödesjö någon gång i början av 1930-talet möts han i Giertz fiktiva text av en liknande miljö, som den Hartman beskriver i sin självbiografi.

Och alla dessa gammaltroende med sina plågsamma frågor! De försökte tydligen känna honom på pulsen, de ville veta vad han tänkte i försoningsfrågan och om de trognas frihet ifrån lagen. Vad visste han om sånt! De lät inte heller avspisa sig med några tomma fraser, de ville ha sakligt besked. Och bibelsprängda var de! (s. 198).

⁵²⁹ *Bibeln*, 1917 års översättning, min kursivering.

⁵³⁰ *Ibid.*

⁵³¹ Bo Giertz, *Stengrunden. En självårdsroman*, Stockholm 1941, Här i en upplaga från 1963, s. 115. Hädanefter anges sidhänvisningar till romanen direkt i texten.

De tre unga prästerna som anländer till Ödesjö har alla bekymmer både med sin tro och med sin prästroll, men den väg som Giertz beskriver går på motsatt håll mot Liljas i *Men somt föll på hälleberget*. Dessa präster går tillbaka till kyrkan och till en stark gammalkyrklig tro. Ett viktigt steg på denna väg är att de uppmärksammar den apostoliska successionen och sin specifika roll som präster. Henrik i första delen kommer efter en tid av vilshenhet till insikt om sin roll som präst. ”Här stod han som en ringa skaffare, en namnlös länk i den långa raden av händer, som Kristus betjänat sig av genom tiderna för att räcka sina gåvor till människorna” (s. 36). Och prästen Torvik i den tredje delen av romanen blir tillrättavisad av kyrkoherden, då han försöker försvara sina görande med att han är en vanlig människa. ”Du är ingen vanlig människa! Du är vigd av Kyrkan till Ordets tjänare” (s. 247). Giertz låter sina huvudpersoner gå in i en traditionell prästroll, axla det ansvar det innebär och ta på sig den auktoritet som en präst i enlighet med hustavlans ideologi har. Lilja i sin tur låter Nils göra precis tvärtom. Nils blir också medveten om vad en prästs ansvar är i *Men somt föll på hälleberget*, men inser att det är en roll som han inte kan leva upp till och en börda han varken kan eller vill axla. I Liljas roman kritiseras denna prästroll. Dels ger den prästen alltför stor makt och dels är det ett nästintill omänskligt ansvar för en människa att ta på sig.

I *Stengrunden* står ordet och Guds nåd i centrum. Henrik säger, då han tvingas att lämna Ödesjö, att ”[m]en mest av allt ångrar jag att jag så sällan predikat det hela evangeliet om den oförskyllda nåden, som jag främst av er alla längtar efter och behöver” (s. 109). Det är samma nåd som Nils i Liljas text inte längre känner att han kan predika. I *Stengrundens* andra del lockas Fridfelt av den frikyrkliga väckelsen, men inser att denna väckelse erbjuder en falsk frälsning. De frikyrkliga ser sig själv som frälsta i och med att de kommit till tro, och efter det lever de i sina egna ögon ett fläckfritt och syndfritt liv. Fridfelt inser att de nyfrälsta inte alls lever i sämja och samförstånd, utan att de är lika giriga och snikna som resten av församlingsborna kan vara och att de saknar ödmjukhet. Han börjar försvara kyrkans ritualer, som han tidigare varit missnöjd med, och han försvarar även den gamla lutherska tron.

[N]u ser jag att det var en frestelse att söka
undkomma Guds dom och bli rättfärdig genom min
egen lydnad. Idag har jag förstått, att det offer, som
behagar Gud, är ett förkrossat och bedrövat hjärta,
som känner sitt fördärv och sedan ser sin synd och flyr
till tron på Jesu Allena (s. 185).

Endast Guds nåd kan frälsa och det är förmätet av en människa att tro att hon kan påverka sin egen frälsning. Åter igen kan Liljas roman läsas som en mottext. Nils dras mot det frikyrkliga och finner en ärlighet i frälsningsarmén som han inte känt på länge. Och han applåderar Viktors nya liv som frälsningssoldat, där Viktor aktivt arbetar för att hjälpa andra, men också för att hjälpa sig själv komma närmare Gud.

I *Men somt föll på hälleberget* låter Lilja Nils uttrycka en längtan efter en odogmatisk tro och i slutet av romanen lämnar Nils sitt prästyrke för att kunna vara fri att predika denna tro. I *Stengrunden* varnar Giertz i porträttet av Torvik för vad en odogmatisk tro kan leda till. Torvik blir i romanen allt mer illa berörd av attackerna på ordet. ”Bibeln är Andens skapelse. Viken man från Ordet, blir man aldrig överbevisad om sin synd, i varje fall icke om syndens hela förfärande djup. Man kommer aldrig ner till Stengrunden” (s. 258). Och utan förnimma arvsynden, kan man inte ha en sann tro.

Med hjälp av biografiskt material kan jag inte belägga att Lilja läst Giertz *Stengrunden*, men det finns så många beröringspunkter mellan *Stengrunden* och *Men somt föll på hälleberget* att det förefaller som en möjlighet. Lilja låter med förkrossande tydlighet Nils gå en rakt motsatt väg mot Henriks, Torviks och Fridfelts och sätts romanerna i dialog med varandra, syns Liljas kritik av det gammalkyrkliga mycket klart. *Men somt föll på hälleberget* blir då inte bara en roman om en man som hittar vägen till en ny Gudsforeställning, utan även en långt gången kritik av en gammalkyrklig miljö som långt in på 1900-talet hade sina försvarare.⁵³²

Ett led i en religionskritik

Är Gertrud Lilja en religionskritiker? Och varför har hon i så fall aldrig tidigare beskrivits som en sådan? För att kunna diskutera detta, vill jag återvända till samtidens mottagande av *Kvinnorna i släkten* och *Men somt föll på hälleberget*. I recensionerna av *Kvinnorna i släkten* tas Hanna sällan upp. Kristina beskrivs som den av gudsfruktan förstörda kvinnan, en hämmad och olycklig kvinna, men att romanen skildrar olika sätt att förhålla sig till gud diskuteras inte.⁵³³ Överhuvudtaget är inte den religiösa problematiken något som i en högre grad intresserar recensenterna.⁵³⁴

Hur ser då recensionerna av *Men somt föll på hälleberget* ut? För påfallande många av recensenterna handlar denna roman om en man som mister sin tro.⁵³⁵ Ingen läser den som ett led i en religionskritik, utan menar att det snarare ska ses som en utläggning av Liljas personliga tro.⁵³⁶ Den enda recension som verkligen diskuterar det religiösa temat är Knut Hagbergs ytterst kritiska recension, där han i raljerande ordalag beskyllde Lilja för okunskap. Hon vet inget om teologi och förstår sig inte alls på prästrollen som en yrkesroll. "Långa bibelcitater förekomma, vilka denna underliga präst kommenterar på ett sätt som varit naivt hos en skolflicka."⁵³⁷ Hagberg frågade sig om romanen är tänkt som ett angrepp på Svenska kyrkan. Det framgår av förlagskorrespondensen att

⁵³² Är det rimligt att läsa *Men somt föll på hälleberget* som en kritik av det gammalkyrkliga? I januari året efter romanen publicerades fick Gertrud Lilja ett långt brev från Jan Redin, som i mycket är en försvarsskrift både för det gammalkyrkliga och det högkyrkliga och för prästens auktoritativa roll i församlingen. Brevet innehåller en lång diskussion om hur gamla och nya testamentet hör ihop och Redin menar att "det är omöjligt att skapa en motsättning mellan Jesus och det gamla förbundet". Bibeln är enligt Redin *enhetlig* och han är i brevet kritisk till hur Nils i romanen läser den. "Det är nog också så, att prästen Nils läst Skriften betänkligt lättsinnigt och dåligt". Förutom att lyfta fram gamla testamentets vikt och kritisera Lilja för att hon låtit Nils vara en dålig Bibelläsare, så koncentrerar sig Redin på prästens roll och menar att präster i gemen tar sitt kall på allvar och ju äldre de blir, ju vanligare är det att de fylls av en vördnad inför det kall de har att förvalta. Intressant är att Jan Redin i mycket verkar ha läst romanen som en attack på honom personligen. "Å egna vägar kan jag säga, att jag är så van vid att människor tycker illa om mig resp. föraktar mig såväl som person som för mitt ämbetes skull, att framställningen av prästen Nils' ämbetsbröder inte heller särskilt bekymrar mig". Brev från Jan Redin till Gertrud Lilja 19/1 1956, LUB.

⁵³³ Se till exempel Karl Hedlund, "Två kvinnskildringar" i *Gefle Dagblad* 1/12 1936, där Kristina beskrivs om en kvinna fast i en religiös miljö, som begär för mycket av henne. Se även V. J., "En klarsynt människosildring" i *Ronnebytidningen* 11/12 1936, där Hanna nämns i korthet. "Hennes gudsfruktan blir till praktiskt kristendom." Detta är en för recensionerna typisk iakttagelse av Hanna.

⁵³⁴ Ett undantag finns i Nathan Johnsons recension "Konstnärlig släktroman" i *Svensk lärartidning* 14/12 1936, där han tycker att Lilja går lite för hårt åt den gammalkyrkliga miljön. "Den (romanen) har också sin andliga miljö, där en sträng och lagisk kristendom ställs mot en friare och mera individuellt betingad livsyn, dock utan att författarinnan alltid gör full rättvisa mot den förras betydelse som inre kraft och stålsättning av viljan i en för bondelivets brydsam tid", min parentes.

⁵³⁵ Se till exempel Emy Ek, "En prästs dilemma" i *Bonniers litterära magasin*, januari 1956 och C.G. Boëthius, "Stillsam innanläsning" i *Vårt lösen* nr. 12 1955.

⁵³⁶ Se till exempel Boëthius och Ingemar Lundberg, "En präst samvetsstrid" i *Sydsvenska dagbladet* 8/10 1955, där Lundberg påpekar att romanen varken är en kristen roman, eller en problemroman, utan rör sig, som alla Liljas romaner, "på ett engagerat vardagsplan".

⁵³⁷ Knut Hagberg, "Vrångbild av en präst" i *Svenska dagbladet* 20/10 1955.

Lilja blev oerhört sårad av Hagbergs recension och vill hädanefter inte att förlaget ska skicka recensionsexemplar till *Svenska dagbladet*. Vad som är intressant är att det endast är Hagberg som läser romanen som en religionskritik, även om han på alla sätt ifrågasätter Liljas kompetens som kritiker.

Lilja var redan 1936, där *Kvinnorna i släkten* ges ut på väg att bli en kvinnoförfattare. Hon sågs, som tidigare diskuterats, allt mer som en landsbygdsskildrare, som pålitlig, men konservativ och som en författare visserligen tillhör det kulturella fältet, men samtidigt är underhållande och populär. Spelar dessa faktorer en roll i huruvida hon kan ses som en religionskritiker eller inte?

I undersökningen av trettiotalets kvinnliga landsbygdskildring, som kommer att diskuteras i kapitel fem, fann jag att påfallande många texter skrivna av kvinnliga kolleger till Lilja; texter som tillhör samma genre som Liljas och som i påfallande hög grad presenterats med Liljas texter, dels i recensioner och dels i litteraturhistoriska översiktsverk, behandlar en liknande process, som den Hanna går igenom i *Kvinnorna i släkten*. Ett exempel finns i Annie Åkerhielms *Brudslöjan* från 1934. Romanen sträcker sig över fyra generationer och i den andra generationen möter vi Cecilia; en ung kvinna som vill studera och som läser sin fars alla teologiska verk. Hon möter doktor Schwab, som argumenterar emot guds existens med hjälp av vetenskapliga argument och Cecilia börjar att frigöra sig från den dogmatiska religiösa tradition hon är uppvuxen i. När Cecilia på sin smekmånad med Schwab inser att han inte alls tror på gud, hamnar hon i en kris och hon får ett liv fyllt av vedermödor. Men Cecilia finner ett sätt att rädda sin tro på. "Gud finns och Gud är god. Men allsmäktig - nej - då vore han inte god. Han är blödande, bunden, ibland överväldigad av något annat..."⁵³⁸ Cecilia, vill likt Hanna, ha en Gud som kan förstå hennes lidande och som kan hjälpa henne igenom det och det kan inte en allsmäktig och distanserad fadersgud göra. Samma omvärdering av sin syn på Gud gör Märta i Astrid Forsbergs *Jordens barn* från 1944. "Kanske Gud inte var allsmäktig. Bara God. I så fall var det synd om Gud också".⁵³⁹ Det finns en rad exempel av kvinnliga författare som tar upp temat med vägen till en ny Gudsforeställning, där Lilja visserligen är en av dem som gör mest av det, men samtidigt är en i en större grupp av kolleger. Varför, kan man fråga sig, har då ingen diskuterat möjligheterna att dessa kvinnor i sina texter formulerar en religionskritik? Till skillnad från samtida manliga författarkolleger som, till exempel, Ivar Lo-Johansson skildrar dessa kvinnor i sina fiktiva texter inte vägen bort från religionen och bort från en personlig tro. De kritiserar en, i deras ögon, förlegad Gudsforeställning, synen på Gud som den auktoritära fadersguden och de låter i hög grad sina kvinnliga protagonister vända sig mot en empatisk Gudsforeställning; en Gud som förstår lidande och som lider med en. Vilket med dagens ögon måste ses som ett led i en religionskritik. Det handlar inte om en nedmontering av den kristna tron, utan om en reformering av den, så att den svara mot både mäns och kvinnors behov. I mycket det feministteologiska projekt som pågått de sista decennierna.

Den religionskritik som Gertrud Lilja formulerar i *Men somt föll på hälleberget* går, i min mening, att sätta i dialog med den teologiska debatt som fortgick i Sverige under 1920-1950-tal, och som bland annat Ester

⁵³⁸ Annie Åkerhielm, *Brudslöjan, En historia om fyra generationer*, Stockholm 1934, s.297.

⁵³⁹ Astrid Forsberg, *Jordens barn*, Stockholm 1944, s. 162. I Gurli Hertzman-Ericssons *Av jord är du kommen*, Stockholm 1935 får Jonna begrunda den stundtals grymma fadersguden, men ändå hitta fram till kärlek och förståelse. Irja Browallius i *Synden på Skruke*, Stockholm 1937 låter Agnes vända sig emot söndagsskolans syn på gud och skapa sig en egen Gudsforeställning. Ester Lindins populära *Tänk, om jag gifter mig med prästen!*, Stockholm 1940, tar också upp temat och där säger Eva tidigt att hon arbetat sig fram till en annan Gudsforeställning än den hon vuxit upp med, "ty den Gud jag har gjort till min under dessa år, är kärlekens och barmhärtighetens Herre", s. 10.

Lutteman var involverad i. Frågan vart kyrkan var på väg, nu när den, liksom samhället runt omkring den, var stannat i förändring. Ester Luttemans texter tar på ett intressant sätt upp det som Lilja låter Nils uttrycka i *Men somt föll på hälleberget*. En viktig del i dessa tankar är ett avståndstagande, dels från en äldre gammalkyrklig miljö och dels från den växande högkyrkliga grenen inom kyrkan. Lutteman skriver: ”Jag kan inte känna någon som helst solidaritet med det samfund, där ritualism och högkyrklighet är i färd med att skapa ett slags evangeliskt ordensväsen.”⁵⁴⁰ Nils i Liljas text vänder sig också emot det högkyrkliga och vill gå en annan väg. Romanen kan sägas ingå i en för Gertrud Lilja högst aktuell teologisk debatt.

Det går emellertid också att sätta Liljas religionskritik i dialog med nutida feministteologiska diskussioner. De centrala teman inom feministteologierna, vilka ha diskuterats både i inledningen och tidigare i detta kapitel, där problematiserandet av den patriarkala Guds föreställningen, av det rituella och likaledes patriarkala gudstjänstlivet och synen på bibeln är några berörs alla på något sätt i Liljas och hennes kvinnliga författarkollegers fiktiva texter. Dessa författarinnor har i sina texter ingen feministisk teoriram, de använder andra termer och begrepp än vad feministteologerna använder och deras texter är just fiktiva och inte teoretiska, men trots allt detta finns det påfallande stora likheter. Skulle det gå att se dessa kvinnliga författare som på ett plan före sin tid, då de initierar en teologisk debatt som i mycket först får sin teoretiska utformning på 1970-talet och framåt? I Liljas texter, som så ofta lästs som konservativa och tillbakasträvande, finns det, i min mening, också inslag av en radikal samhällskritik.

I sin kritik av den gammalkyrkliga miljön, dess bibelsyn, prästsyn och Guds föreställning anammar emellertid Lilja en viktig del av det modernistiska projektet. Hon använder sig av modernitetens verktyg för att kritisera religionen och hon lyfter fram individens behov av en Guds föreställning som svarar mot de egna behoven, samtidigt som det finns i hennes texter en sorg över att mista en okomplicerad tro som aldrig behöver ifrågasättas. Men det stannar inte vid en religionskritik. I *Kvinnorna i släkten* visar Lilja på religionens roll i att upprätthålla ett patriarkalt samhälle och hur detta samhälle kan bryta ner kvinnor som Kristina. Väl medveten om hustavlans ideologi skildras vilka konsekvenser denna ideologi kan få för en kvinna utan möjligheter att stå emot den hierarki hon befinner sig i. Här finns en kritik av det patriarkala samhällssystem som Lilja var uppvuxen i. Ett samhällssystem som hon i påfallande många texter beskrivit som förtryckande för både kvinnor och män. Det finns, enligt min mening, en radikal kritik av det samhället i Gertrud Liljas texter, men det är en tystlåten kritik som förekommer sida vid sida med en längtan tillbaka till en gammal svunnen tid. Liljas texter har i mycket lästs som konservativa och frågan är varför den ambivalens gentemot moderniteten som Lilja gång på gång formulerar inte uppmärksammas.

⁵⁴⁰ Ester Lutteman, *Kyrkan – mitt öde. Fragment ur en själs historia*, Stockholm 1959, s. 104.

Kapitel 4

Att vara middlebrow- författare

I en rastlös och utåtvänd nutid är det genant att bekänna sig till den förlegade godheten och hederligheten, genant som att göra ett enfaldigt inlägg i en diskussion mellan intelligensaristokraterna, genant som att läsa högt till maten på en bankett.
(Gertrud Lilja, *Vid vägkanten*, 1931, s. 93)

I slutet av avhandlingens första kapitel karakteriserar jag Gertrud Lilja som ”något annat”, det vill säga en författare som varken kan karakteriseras som modernist eller som populärlitteraturförfattare. Vad är då Gertrud Lilja för något? Hon har av recensenter etiketterats som landsbygdsskildrare och hon har beskrivits som en traditionell och konservativ författare, som ibland skrivit ”förströelselitteratur”. Kan man presentera Lilja på samma sätt som Margaretha Fahlgren presenterar Marika Stiernstedt i *Spegling i en skärva*? Där beskrivs, vilket diskuteras i kapitel 1, Stiernstedt som en realistisk författare, vars texter uppvisar en del populärlitterära drag.⁵⁴¹ Beskrivningen kan

⁵⁴¹ Fahlgren, a. a., s. 158.

med försiktighet appliceras även på Gertrud Liljas författarskap. För att förstå dilemmat med att skriva både finlitterärt och populärt, är det användbart att diskutera och använda begreppet middlebrow.

Middlebrow är en besvärlig term att översätta och jag har valt att behålla den engelska. Begreppet vill fånga in det som finns emellan det finkulturella och lågkulturella; som är inte bara ”både ock” utan även inget av det. Virginia Woolf skrev i *The Death of the moth* om middlebrow-människor och menade att:

They are neither one thing nor the other. They are not highbrows, whose brows are high; nor lowbrows, whose brows are low. Their brows are betwixt and between. They do not live in Bloomsbury which is the high ground; nor in Chelsea, which is on low ground... The middlebrow is the man, or woman, of middle bred intelligence who ambles and saunters now on this side of the hedge, now on that, in pursuit of no single object, neither art itself or life itself, but both mixed indistinguishably, and rather *nastily* with money, fame, power, or prestige.⁵⁴²

Dwight MacDonald's artikel "A Theory of Mass Culture" som ursprungligen publicerades 1953 utvecklar och diskuterar begreppet middlebrow. MacDonald försöker i artikeln förklara vad som händer då finkultur och populärkultur blandas. Masskulturen håller, enligt MacDonald, på att förändras i att den allt tydligare inkorporerar inslag från finkulturen och detta ser han som ödesdigert. "There is slowly emerging a tepid, flaccid, Middlebrow Culture that threatens to engulf everything in its spreading ooze."⁵⁴³ Den växande middlebrow-kulturen kommer inte att "förbättra" masskulturen, utan MacDonald menar att all finkultur är i fara. "All this is not a raising of the level of Mass Culture, as might appear at first, but rather a corruption of High Culture."⁵⁴⁴ Middlebrow-kulturen beskrivs i artikeln som kommersiell och själlös och eftersom dess produkter är passiviserande och lättillgängliga, hotar de att korrumpera publiken, som i mycket beskrivs som en massa, vilken alltför lätt låter sig förföras.

Janice A. Radway diskuterar middlebrow i *A Feeling for Books*. Boken är en studie av "The Book-of-the-Monthclub" och Radway diskuterar ingående hur dessa medelklassens böcker värderats. "[T]he scandal of the middlebrow was a function of its failure to maintain the fences cordoning off culture from commerce, the sacred from the profane and the low from the high."⁵⁴⁵ Radway fångar i sin studie spänningen mellan å ena sidan krafter på fältet som vill se litteratur och kultur i stort som något höjt över kommersiella värden och å andra sidan de krafter som ser litteraturen som en vara bland marknadens andra varor; som ser boken som en produkt som

⁵⁴² Virginia Woolf, "Middlebrow" i *The Death of the Moth and four other essays*, London 1947, s. 179 f.

⁵⁴³ Dwight MacDonald, "A Theory of Mass Culture" i *Mass Culture. The Popular Arts in America*, red. Bernard Rosenberg och David Manning white, Illinois 1960 (1957), s. 63 f.

⁵⁴⁴ *Ibid.*, s. 64.

⁵⁴⁵ Radway, a.a., s. 152. "The Book-of-the-Month Club" skapades 1926 av Harry Scherman, som var en av de första i USA som ansåg att en bok kunde marknadsföras som vilken annan vara som helst. Istället för att låta boken stå i centrum, skulle konsumenten av den stå i centrum. Bokklubben skapades för medelklassen och varje månad väljer en jury ut en lämplig bok som erbjuds medlemmarna. Radway beskriver hur klubbens popularitet ökat under åren och hur det litterära etablissemangen oroats av dess popularitet, se till exempel s. 222 och s. 245.

ska marknadsföras och säljas. Om de krafter som vill se litteraturen som ”finkultur” och skild från en kommersiell marknad dominerar, blir det problematiskt för en författare att vara ”både ock”, att både vara finkulturell och populär.

Magnus Persson skriver i *Kampen om högt och lågt* om synen på middlebrow att ”[d]en värsta formen av masskultur är enligt masskulturkritiken den som inlemmar högkulturella element och utger sig för att vara någonting annat och mer än den är. Denna masskulturella sammansmältning av hög- och lågkulturella element har gått under många namn, exempel vis kitsch och middlebrow culture.”⁵⁴⁶ Problemet med middlebrow-litteratur är att den inte är lättdefinierad som fin- eller populärlitteratur; det är litteratur som befinner sig i en grå zon, vilket har setts som mycket problematiskt.

Sara Danius menar i sin avhandling *The Sense of Modernism* att modernismens framväxt förde med sig att det blev viktigt att dra gränser gentemot det populära och marknadsanpassade. Ju starkare modernismen blir, ju viktigare blir det att se litteraturen som något höjt från det materiella.⁵⁴⁷ Förklaringarna till denna utveckling är mångfacetterade. Dels spelar den snabbt växande masskulturen in, som man på det finkulturella fältet ville distansera sig ifrån och dels blir det viktigt för författaren att ses som nyskapande och fri i sitt skapande; fri från kommersiella krafter och från den påverkan som dessa krafter kan medföra. I och med modernismens framväxt blir det alltså alltmer problematiskt att vara middlebrow-författare och skriva texter med populärlitterär anknytning om man ville ha en stark ställning på det litterära fältet.

Är det då rimligt att tala om en svensk middlebrow-litteratur? Kristina Fjelkestam menar i sin avhandling att påfallande många av de kvinnliga mellankrigsromanerna var bestsellers och middlebrow. ”[D]e kvinnliga samtidsromanernas realism, förstärkt med nysakliga stildrag, syftade till att gestalta bitar av den verklighet som mötte kvinnorna i mellankrigstidens Sverige. Och konceptet blev efterhand en marknadsmässig framgång”⁵⁴⁸ Gertrud Lilja kan tillsammans med ett flertal både manliga och kvinnliga författare på många sätt ses som en middlebrow-författare och att vara middlebrow-författare medför vissa problem.

1949 kallade Erik Hjalmar Linder Gertrud Lilja för underhållningsförfattare, något som hon själv tolkade som en av anledningarna till att hennes författarskap med tiden blev allt mer bortglömt.⁵⁴⁹ Å ena sidan är etiketten underhållningsförfattare en problematisk etikett som signalerar att författarskapet inte tillhör det finkulturella, vilket tidigare diskuterats. Å andra sidan nämner Linder Liljas författarskap i sin litteraturhistoria

⁵⁴⁶ Magnus Persson, *Kampen om högt och lågt. Studier i den sena nittonhundratalets romanens förhållande till masskultur och modernitet*, (diss.) Stockholm/Stehag 2002, s. 331.

⁵⁴⁷ Danius, a.a., s. 42 ff

⁵⁴⁸ Fjelkestam, a. a., s. 178.

⁵⁴⁹ Elsa Edmar, ”Hon har ett gott öga till ’de elaka’” i *Läs-Femina* nr. 4 1981. När Elsa Edmar intervjuade Gertrud Lilja 1981 menade Lilja att det fanns två orsaker till varför hennes författarskap fallit i glömska. Den enda var att Fredrik Böök aldrig recenserade hennes böcker, och den andra var att Erik Hjalmar Linder kallade henne för underhållningsförfattare i *Fyra decennier av nittonhundratalet*. Varför Böök aldrig recenserade Liljas texter har jag inget svar på. Han recenserade och berömde ofta Liljas väninna och författarkollega Elisabeth Bergstrand-Poulsens böcker, men efter att gått igenom ett omfattande recensionsmaterial har jag inte funnit en enda recension av Liljas texter skriven av Fredrik Böök. Lilja spekulerar 1981 om anledningen till detta och menar att Böök helst recenserade böcker som kommit ut på Nordstedts förlag och detta att hon varit en Bonnierförfattare varit till hennes nackdel. Vad orsaken än var, så framgår det tydligt i intervjun att Lilja fortfarande ledsen och en smula bitter över att två smakdomare som Fredrik Böök och Erik Hjalmar Linder avskrivit hennes författarskap; en genom att tiga om det och en genom att kalla det för underhållning.

och signalerar med det att författarskapet hör hemma på det finkulturella fältet, även om det befinner sig i fältets utkant. Han placerar så att säga själv Lilja i den gråzon som kallas middlebrow.

Janice A. Radway menar i sin studie av ”The Book- of - the - Monthclub” att det är vanligt för ”middlebrow”- litteraturen att behandla de stora problemen på en individnivå.

Middlebrow books may have endowed us with an ample and refined vocabulary for articulating and achieving affective states, but too often the solution they ventured with respect to serious social problems involved the moral, ethical and spiritual rehabilitation of the individual subject alone.⁵⁵⁰

I stället för att ta de stora samhälleliga greppen och diskutera den moderna tiden utifrån till exempel industrialismen, urbaniseringen och sekulariseringen, koncentrerar sig middlebrow- litteraturen ofta på den enskilda människan och på att i texten lösa just hennes problem. Individens sätts sällan in i de stora sammanhangen. Radway menar att detta gör det svårt för forskaren och recensenten att hålla distansen till texten och att man ramlar in i den identifikatoriska läsart som förknippas med populärlitteraturen. Hon menar också att universitet och läroanstalter varit mycket noga med att lära ut skillnaderna mellan finlitteratur och middlebrow,⁵⁵¹ och att middlebrow-litteratur setts som något man bör värja sig emot.

Att skriva middlebrow

Vad är det då som karakteriserar en middlebrow roman? Vari finns den dubbelhet som inbegrips i begreppet; att vara både högkulturell och lågkulturell? Och hur syns denna dubbelhet i romanerna? Som tidigare nämnts började recensenterna från och med romandebuten *Paulina* 1928 att sätta in Gertrud Lilja i en grupp av andra kvinnliga författare som ansågs ha något gemensamt. Detta tar alltså en början redan i slutet av 1920-talet, men blir som tydligast i början av 1940-talet, då Liljas texter nästan uteslutande diskuteras och jämförs med andra kvinnors texter. Det är ofta samma författarinnor vars texter jämförs med varandra och de får ofta epiteterna ”traditionella” författare, ”landsbygdsskildrare” och kallas även ofta för ”kvinnoförfattare”. Påfallande många av dessa kvinnliga författare ges ut av Bonniers förlag och får sina romaner annonserade tillsammans, där förlaget är noga med att påpeka romanernas höga popularitet och upplagesiffror. Intresserad av att se om dessa kvinnors texter verkligen liknade varandra och vad som i så fall utmärkte det gemensamma, gjorde jag en begränsad studie, där jag jämförde ett antal romaner.⁵⁵² Jag har dels valt författare som recenserades tillsammans med Lilja. Sten Selander recenserar till exempel inte bara *Paulina* i sin recension från 1928, utan tar även upp Astrid Värings *Frosten* och Carl

⁵⁵⁰ Radway, a. a., s. 152.

⁵⁵¹ Ibid., s. 121.

⁵⁵² I studien jämförs Elisabeth Bergstrand-Poulsen, *Glad och god skall människan vara - och stark* (1934) samt *Värendsmän i bilder och ord* (1927), Anna Björkman, *Maj i by* (1929), *Räddad idyll* (1936) samt *Åsen* (1939), Irja Browallius, *Elida från Gårdar*, (1938), *Synden på Skruke* (1937) samt *Vid byvägar och älgstigar* (1934), Astrid Forsberg, *Eros och korset* (1937), Gurli Hertzman-Ericsson, *Av jord är du kommen* (1935) samt *Domaredansen* (1941), Märta Leijon, *Medaljen har två sidor* (1944), Christina Nilsson, *I morgonstjärnans ljus* (1927), Hertha Odeman, *Av skånsk lera* (1930), Sally Salminen, *Katrina* (1937), Berit Spong, *I Östgyllen* (1926), *Nävervisa* (1942) samt *Spelet på Härnevi* (1938), Sigge Stark, *Bedragerskan* (1928), *Den eviga elden* (1928), *Guldkungen* (1940), *Ormen i paradiset* (1942) samt *Så tuktats en modedocka* (1933), Py Sörman... och då var det lustigt att leva (1935), Astrid Värning, *Frosten* (1926) samt *Vintermyren* (1927) och Annie Åkerhielm, *Mödrar och döttrar* (1927). Dessa texter jämfördes med varandra och med Gertrud Liljas texter.

Björkman jämför Lilja mer Berit Spong i en recension av *Människor*.⁵⁵³ Anders Österling recenserar Lilja tillsammans med Ingeborg Björklund i "Noveller" från 1932 och Margit Abenius tar upp både Liljas *Stundom en idyll* och Irja Browallius *Vid byvägar och älgstigar* i en recension från 1934.⁵⁵⁴ Vid genomgång av recensionsmaterialet kommer det tydligt fram att Gertrud Lilja ansågs tillhöra en viss grupp av kvinnliga författare, vars texter ofta utspelar sig på landsbygden och ofta skildrar kvinnors liv.⁵⁵⁵

Jag har även använt mig av två översiktsverk, som presenterar Gertrud Lilja tillsammans med andra landsbygdsskildrande författare. I Martin Sjöstrands *Bonden i svensk litteratur från 1948* presenteras Lilja tillsammans med Anna Björkman, Hertha Odeman och Astrid Varing i kapitlet "Kvinnolinjen".⁵⁵⁶ Sjöstrand nämner de flesta av de författare jag tar upp i min studie. Han skriver också om Sigge Stark, även om hon skiljs från de andra genom att definieras som en enkel förströelseförfattare. Jag har i mitt urval också använt mig av antologin *Landsbygdsskildringar* från 1979, där Yngve Lindung i slutet av boken har en imponerande lång lista med manliga och kvinnliga författare, som han identifierat som just landsbygdsskildrare.⁵⁵⁷ Genom att använda dessa olika källor har jag kommit fram till en grupp kvinnliga författare som flitigt presenteras tillsammans och som det visat sig, också kände varandra. Lilja brevväxlade med fyra av författarinnorna kapitlet kommer att ta upp.⁵⁵⁸

Man kan inte säga att de romaner jag studerat för denna studie följer en gemensam mall, men de liknar varandra. Dessa likheter finns på en rad olika plan; från miljön till liknande diskussioner om kvinnors arbete, en problematisering av kvinnlighet och kvinnors sexualitet och kvinnors svåra förhållanden till en patriarkal Gudsforeställning. Men dessa texter har mer än bara gemensamma diskussioner; de har en del påfallande liknande teman som kommer igen och igen. Det kan vara en viss personskildring som återkommer gång på gång, scener som upprepas och en påfallande likartad samhällsuppfattning. Teman som kan kallas stereotypa, då de återkommer i text efter text på ett liknande sätt. Även om dessa texter till hög grad är problematiserande, så har de alltså teman som inte är det. Dessa teman vill jag med viss försiktighet kalla populärlitterära med dagens terminologi. Jag vill poängtera att de texter jag tar upp aldrig har definierats som uteslutande populärlitterära och att de drag jag tar upp på inget vis utgör kontentan av dem. Att definiera dessa liknande teman som populärlitterära tror jag kan vara en hjälpt till att förstå den dubbelhet som finns både Liljas texter och i flera av hennes samtida kvinnliga kollegers. De var författare av kvalitetslitteratur och mottagna i det litterära etablissemanget. De recenserades i de stora morgontidningarna och i *Bonniers litterära magasin* och flera av dem fick sina verk utgivna på Bonniers förlag. Men de skrev också för en stor läsekrets, deras texter var populära och kom i flera upplagor. De var middlebrow författare.

⁵⁵³ Sten Selander, "Fem nya romaner" i *Bonniers Veckotidning* nr. 1 1929 samt Carl Björkman, "Gertrud Liljas 'Människor'" i *Nya Daglig Allehanda* december 1928. Se även Ivan Harries artikel "Kvinnor och kvinnoöden" i *Veckojournalen* nr. 47 1936, där han inte bara recenserar *Kvinnorna i släkten*, utan även tar upp Anna Björkmans *Räddad idyll* och Sally Salminens *Katrina*.

⁵⁵⁴ Anders Österling, "Noveller" i *Svenska Dagbladet* 22/11 1932 samt Margit Abenius, "Fyra författarinnor" i *Bonniers litterära magasin* nov. 1934.

⁵⁵⁵ Av 112 genomgångna recensioner samrecenserar Gertrud Lilja tillsammans med en eller flera kvinnliga författare i 34 av dem, med både manliga och kvinnliga författare i 5 och med endast manliga författare i 1.

⁵⁵⁶ Sjöstrand, a.a., s. 95 ff.

⁵⁵⁷ Lindung, a.a., s. 223 ff.

⁵⁵⁸ I sin artikel "Begäret på landsbygden Kvinnliga primitivister" i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Band 3. Vida världen*, huvudred. Elisabeth Möller-Jensen, Höganäs 1996, tar Ebba Witt-Brattström upp samma grupp av kvinnliga författare som hon ger epitetet kvinnliga primitivister.

Romanstudien resulterade i flera intressanta iakttagelser. Dels fann jag dessa återkommande populärlitterära teman och dels fann jag att de flesta av romanerna hade den dubbelhet och ambivalens som utmärker middlebrow-litteraturen. Å ena sidan en förenkling och ett påfallande schematiskt sätt att se på verkligheten och å andra sidan ett problematiserande av den, vilket anses tillhöra det finkulturella.

Mitt intresse i att jämföra dessa romaner var i begynnelsen att undersöka om Liljas texter verkligen hade något gemensamt med till exempel Spongs och Browallius texter. Fanns det en logik i att de samtida recensenterna så ofta presenterade dessa kvinnliga författare tillsammans, eller blev de sammanförda bara för att de var just kvinnliga författare? Undersökningen visade att det fanns en rad likheter mellan texterna, men också stora skillnader. Vad som däremot är påfallande för alla texterna är att de innehåller vad jag definierat som populärlitterära drag och i och med det väcktes intresset för att diskutera dem som middlebrow-litteratur. Gertrud Liljas texter visade sig innehålla vissa av de gemensamma populärlitterära teman, men inte andra.

Vad är populärt?

För att kunna diskutera populärlitterära drag, är det rimligt att jag först diskuterar vad som är populärt, hur det skiljer sig från det som anses finlitterärt och naturligtvis även hur det populära har värderats. Att tala om värdering kan vara problematiskt i vissa hänseenden. Å ena sidan är det väsentligt för det jag diskuterar att ta upp och belysa den "traditionella" synen på det som är populärt; en syn som utmärks av att vara påfallande nedvärderande. Å andra sidan har populärlitteraturforskningen utvecklats i hög grad under de sista decennierna och mycket av "traditionell" värdering har ifrågasatts. Samtidigt kvarstår i mycket uppdelningen av det finkulturella och det populära.

Gertrud Lilja ses med tiden i recensionerna och i påfallande många översiktsverk som en landsbygdsförfattare tillsammans med en rad kvinnliga kolleger. Men ses hon som en populärförfattare? Skriver hon enligt recensenterna underhållningslitteratur? Är Gertrud Lilja en populärförfattare eller inte? Under hela sitt författarskap publicerar hon noveller och kåserier i veckotidningar; texter som kan sägas tillhöra ett populärt kretslopp. Flera av de noveller som publiceras i novellsamlingarna har tidigare eller kommer senare att publiceras i veckotidningar⁵⁵⁹, men vissa noveller är specialskrivna för olika veckotidningar och har en annan karaktär än resten av författarskapet.⁵⁶⁰ Det är enklare noveller, ofta med betydligt flera romantiska inslag än vad som är vanligt i Liljas texter och de har ofta en mer statisk och konservativ samt konserverande kvinnosyn.⁵⁶¹ Att

⁵⁵⁹ Till exempel "Fiaskot" i *Människor* 1928 publiceras även i *Bonniers Veckotidning* nr.28 1928 och i *Vårt Hem* nr.16 1950.

"Sadelmakaren och lyckan" i *När sommaren är förliden* 1951 publiceras även i *Julkvällen* 1939. "Lustresan" som också ingår i *När sommaren är förliden* publiceras även i *Vi* nr.42 1951.

⁵⁶⁰ Se till exempel "Lisbeth och hjälprästen" i *Julhälsning* 1930, som är en romantisk historia som skildrar hur Lisbeth efter att ha kommit ihop sig med faderns hjälpräst inser att hon älskar honom. I "Deras första jul" i *Vårt Hem* nr.52 1937 skildrar Lilja ett enkelt svartsjukedrama, där en ung man tror att hans fru flirtar med en god vän, men frun väntar barn och har bara velat ha hjälp med att lyfta en lampa. Se även "En julafton" i *Julglimten* 1945, där ett ungt pars första jul är på väg att sluta olyckligt, då mannen hämtas av polis, men i slutet ordnar allt upp sig.

⁵⁶¹ Margareta Berger menar i *Fruar och damer. Kvinnoroller i veckopress*, Stockholm 1974 att ett starkt traditionellt sätt att se på genus dominerade både i *Idun* och i *Husmodern* under trettiotalet. Den nya tidens något förändrade syn på kvinnan, som bland annat gav kvinnan mer handlingsutrymme, syns i artiklar och reportage, främst i *Idun*, som vände sig till den allmänbildade och borgerliga publiken. Men i novellerna syns inget av detta nytänkande. Berger skriver: "[I] Iduns och Husmoderns novellsamhällen finner man inga motsvarigheter till de färgrika, fascinerande kvinnor som dock blir allt talrikare i den moderna verkligheten och som omtalas och uttalar sig själva i både Idun och Husmodern, just färgrikt och fascinerande. Men alltså inte på novellsidorna! En jämförelse mellan artiklarnas kvinnor och novellernas lutar åt att novellkvinnorna är mer konservativa, mer traditionsbundna." s. 220.

Gertrud Lilja fick anpassa sina specialskrivna noveller efter veckotidningarnas krav är i och för sig inte så anmärkningsvärt. Att i dessa noveller, som påfallande ofta är specialskrivna för jultidningarna finns vissa populärlitterära drag är inte överraskande. I dessa noveller finns en hel del stereotyper; till exempel är de goda kvinnorna idealiserade och det är alltid lyckliga slut.⁵⁶² Dessa specialskrivna noveller kan med rådande definitioner karakteriseras som populärlitterära. Naturligtvis blir bilden en annan om hela Liljas författarskap analyseras.

Elmer Diktonius skrev att Lilja är en av "allmänheten omtyckt författarinna" i sin recension av *Så leva vi* 1938 och Arthur Möller menade i sin recension av samma roman att den har generaliserande drag.⁵⁶³ Men dessa omdömen omöjliggör inte att båda recensenterna kan berömma Liljas skicklighet i till exempel människoskildringen. När Arne Lindström och andra med honom sju år senare kallar *Ovädret drar förbi* för en förströelseroman kopplas Liljas text på ett betydligt tydligare sätt till det populära och romanen ses som visserligen välskriven, men på många plan ointressant.⁵⁶⁴ Frågan är vad som ska läggas i termen förströelse. För att inte drunkna i termer har jag valt att tala om populärlitteratur och populärlitterära drag.⁵⁶⁵ Att definiera vad som är populärt är inte helt enkelt, då det naturligtvis är starkt kulturellt betingat. En definition är att populärlitterära texter liknar varandra, att de upprepar gamla mönster och att det är texter som vänder sig till en publik med låga anspråk på litterär kvalitet. Ulf Boëthius skriver "[a]lltsedan romantiken gäller kravet på originalitet och särprägel. Verk som inte är unika eller nyskapande räknas till den 'lägre' litteraturen".⁵⁶⁶ Vad som anses nydanande och vad som anses populärt förändras kontinuerligt och även om det idag finns ett intresse att omvärdera det populära, så populärlitteratur alltid värderats lågt på det litterära fältet.

Vad skiljer då en populärlitterär text från en finlitterär? Magnus Persson beskriver i sin avhandling vad ett konstverk ska vara; det ska vara bland annat experimentellt, kritiskt, mångtydigt och individuellt.⁵⁶⁷ Ett populärlitterärt verk ses som entydigt; en produkt snarare än ett konstverk och ofta har populärlitteraturen beskrivits som statisk och oföränderlig; som ändlösa varianter på samma tema, något som allt fler både forskare, författare och läsare protesterar emot. Boëthius säger att "Populärlitteraturen har inget innersta väsen; den är en

⁵⁶² Se Larsson, a.a., som skriver att "[d]et lyckliga slutet är triviallitteraturens raison d'être. Det är målet för textens organisation, den punkt mot vilken den strävar", s. 286.

⁵⁶³ Elmer Diktonius, "Så leva vi" i *Arbetet* 17/11 1938 och Arthur Möller, "Så leva vi" i *Göteborgsposten* 5/12 1938.

⁵⁶⁴ Arne Lindström, "Förströelseroman som tidsspegel" i *Västervikstidningen* 9/2 1945. Se även A-a A., "Förströelse och behållning" i *Helsingborgsposten* 25/11 1944.

⁵⁶⁵ Staffan Ericsson har i artikeln "Beröringen av ett vidrigt ämne - Skandinavisk forskning om tryckt populärfiktion" en belysande genomgång av de olika termerna. "Mass - populär; den utbredda konsumtionen, publiken framställs som en anonym, kulturellt svag massa, Trivial - nedvärdering av det estetiska och/eller innehåller, en dom som leder till utslutning från litterär tradition och kritik; massmarknads eller kiosk ; en vara på kulturindustrins marknad med dess särskilda betingelser för produktion och distribution; underhållnings - funktionens centrala betydelse; avkoppling, eskapism" i *Forskning om populärkultur, Nordicom-Nytt* nr.1-2 1987, red. Ulla Carlsson, s. 111.

⁵⁶⁶ Ulf Boëthius, "Populärlitteraturen, finns den?" i *Brott, kärlek, äventyr, Texter om populärlitteratur*, red. Dag Hedman, Lund 1995, s. 20. Boëthius menar att alltsedan romantiken har vi haft krav på originalitet och att verk som inte setts som nydanande med viss automatik först till den "lägre" litteraturen. Jämför med Jean Radford som i "A Certain Latitude, Romance as Genre" skriver att "The devaluation or dismissal of certain literary texts on generic ground goes back to Aristotle's view of genre as an ordered hierarchy, with tragedy placed above epic and comedy as a lower form" i *Gender, Language and Myth. Essays on Popular Narrative*, Ed. Glenwood Ironas, Toronto 1992, s. 6.

⁵⁶⁷ Persson, a.a., s. 36.

historiskt föränderlig kategori, vars innehåll skiftar i takt med de värderingar som dominerar den litterära institutionen.”⁵⁶⁸

Populärlitterära författare jämförs ofta med andra populärlitterära författare, och det är sällan deras texter analyseras. Studier av populärlitteratur och populärlitterära författare har tenderat att koncentrera sig på läsarna eller på produktionen bakom böckerna. Lisbeth Larssons *En annan historia* är i mycket ett undantag, då hon i sin studie analyserar ett antal veckotidningsnoveller. Oftast ligger fokus på läsarna av denna litteratur, där behovet av romantik och eskapism hos kvinnor som läser romantisk populärlitteratur kan vara sådant som diskuteras. Jayne Ann Krentz, en amerikansk populärlitteraturförfattare, kritiserar synen på populärlitteratur i introduktionen till antologin *Dangerous Men and Adventurous Women*. Hon menar att all romantisk litteratur inte alls är homogen, att författarna av den är både välutbildade och stilistiskt medvetna och att det finns en stark subversiv kraft i dessa böcker. Hjältinnorna är aktiva och har ofta kontrollen och för det mesta finns det en slags jämvikt i skildringen av kvinnors och mäns förhållande.⁵⁶⁹ Texten är intressant, då den i mycket är skriven som ett försvarstal av en författare som själv känt sig mycket illa behandlad av kritiken. Att inte bli tagen på allvar, att inte bli sedd som en skapande författare och att få sina texter ofta rätt kategoriskt avfärdade som ointressanta har setts som populärlitteraturförfattarens lott i livet.

Populärlitteraturen har ofta osynliggjorts av kritiken; det vill säga den har helt enkelt inte recenserats. Och har den diskuteras av kritiker, så har den oftast avfärdats med benämningar som till exempel ”förströelse”. När Arne Lindström kallar *Ovädret drar förbi* för en förströelseroman, så kopplar han inte bara texten till det populära, utan han säger också, vilket tidigare diskuterats, att texten är på många plan ointressant. En förströelseroman är en text man kan fördriva tiden med; en text som kan underhålla för en stund, men knappast en text som är värd en närmare analys.⁵⁷⁰ Lilja själv var medveten om detta och var, som visats, kritisk till att av förlaget bli stämplad som en förströelseförfattare.

Populärlitteraturens påverkan av sina läsare har diskuterats flitigt under åren. I Tania Modleskis nu klassiska studie *Loving with a Vengeance* hävdar hon att romantisk populärlitteratur visserligen på ett plan svarar på de kvinnliga läsarnas erfarenheter och hjälper dem i deras liv genom att erbjuda en flykt ifrån verkligheten, men att denna litteratur samtidigt passiviserar läsaren och i mycket traderar patriarkala mönster: ”[W]hile appearing to be merely escapist, such art simultaneously challenges and reaffirms traditional values, behaviour and attitudes”.⁵⁷¹ I den lika klassiska *Reading the Romance* är Janice Radway inne på ett liknande spår. Radway introducerar den

⁵⁶⁸ Boëthius, a.a., s 32. Mary Cadogan skriver: ”It is often argued that romantic novels are unreviewable because they stick to the same basic plot and because there is no development in the genre, but during the last two decades its frontiers have been pushed out to provide intriguing variations of previously accepted formulae” i *And Then Their Hearts Stood Still, An Exuberant Look at Romantic Fiction Past and Present*, London 1994, s. 2. Cadogans bok är en av många som kommit under nittioalet som vill visa hur föränderlig populärlitteraturen är. Se även Eva Hemmungs Wirtén som i sin lic. avhandling skriver om hur den romantiska populärlitteraturen förändrats de senare decennierna i och med den framväxande feminismen, ”In retrospect, feminism did not exterminate romances, but probably influenced, forged and changed them” i *In love We Trust, People, Power and Passion In and Around Harlequin Romances*, opublicerad lic. avhandling, Uppsala 1994, s. 121.

⁵⁶⁹ Jayne Ann Krentz, ”Introduction” i *Dangerous Men and Adventurous Women, Romance Writers On the Appeal of Romance*, red. Jayne Ann Krentz, Pennsylvania 1992.

⁵⁷⁰ Se Arne Lindström, ”Förströelseroman som tidsspegel” i *Västervikstidningen* 9/2 1945.

⁵⁷¹ Tania Modleski, *Loving with a Vengeance, Mass-produced Fantasies for Women*, New York 1982, s. 112. Se Radford, a. a., som kritiserar Modleskis syn på kvinnors sätt att läsa populärlitteratur. ”Modleski’s medical analogy returns to the model of a passive or pacified reader who needs a daily fix to get through her life”. s. 15

identifikatoriska läsningen, där den kvinnliga läsaren på ett påfallande starkt sätt engagerar sig i texten och där texten svarar mot ett emotionellt behov hos kvinnan. Lisbeth Larsson beskriver denna läsart:

Det handlar om att binda samman, inte om att separera,
om kärlek, inte aggressivitet, om samhörighet och
känslomässig intensitet, inte distans och kylig
behärskning; inte om avgränsning och kontroll, men om
öppenhet och följsamhet.⁵⁷²

Samtidigt ser Radway detta läsande på ett liknande sätt som Modleski. Hon tolkar det som passiviserande och menar att texterna inte erbjuder läsaren någon hjälp för att förändra sin verklighet. Radway skriver om drömmen om det perfekta förhållandet som presenteras i många av de populärlitterära kärleksromanerna att:

While the romance creates its utopia by fantasizing
about a new kind of male-female relationship where a
man cares for a woman as she cares for him, it fails to
explain convincingly exactly why and how each
individual heroine is able to translate male resistance and
cruelty into tenderness and devotion.⁵⁷³

Larsson menar att Radway till slut hamnar i synen på den kvinnliga läsaren av romantiklitteratur som ett passivt subjekt, som använder sin läsning som en slags kompensation; som en drog för att klara vardagen.⁵⁷⁴

Middlebrow - populärt och samtidigt inte

Vilka är då de gemensamma populärlitterära temana hos de i studien jämförda författarna? Vilka av dessa teman finns hos Gertrud Lilja? Att identifiera dessa teman var väl så intressant och resultatet presenteras i tabell 1 med en rad exemplifierande citat. Det väsentliga med studien är emellertid inte endast hur Gertrud Liljas texter både liknar och skiljer sig från de övriga, utan även att diskutera hur texterna bryter med det populärlitterära och hamnar i den gråzon som kallas middlebrow.

För att underlätta diskussionen vill jag tala om dels temana, där jag kommer att diskutera två övergripande teman; den ödesdigra driften och den gamla goda tiden och dels om motiv. Ett motiv i temat den ödesdigra driften är framställningen av den andra kvinnan. Ett annat är dansbanescenen. Dessa motiv har i sin tur drag, där ett drag hos den andra kvinnan är att hon påfallande ofta har ett rött klädesplagg och ett annat är att hon i vissa fall associeras med ett kvinnligt väsen ur folktron. Det handlar om stereotyper, som kan brytas ner till tre olika nivåer. För att kunna ge ytterligare exempel och illustrera min diskussion, har jag sammanställt några citatexempel i bilaga 2. Citaten är organiserade enligt följande princip:

⁵⁷² Larsson, a. a., s. 233.

⁵⁷³ Janice A. Radway, *Reading the Romance, women, Patriarchy and Popular Literature*, North Carolina 1991 (1984), s. 128.

⁵⁷⁴ Larsson, a.a., s. 256.

Tema: Den ödesdigra driften

Motiv: Den andra kvinnan

Dansbanescenen

Drag: Rött klädesplagg

Folktroassociation

Den ödesdigra driften

Om det finns en gemensam röd tråd i studiens romaner, så är den att sexualiteten är farlig för kvinnan. I dessa texter finns ett problematiserande av den kvinnliga driften och den kvinnliga kroppen som en rad forskare fastnat för. Genom att till exempel ta upp och analysera den i både manliga och kvinnliga trettiotalstexten så flitigt förekommande badscenen, visar både Eva Adolfsson och Ebba Witt-Brattström hur kvinnliga författare försöker ge en nyanserad och problematiserad bild av kvinnokroppen och den kvinnliga sexualiteten.⁵⁷⁵ Denna driftens förödande kraft kommer även fram i de populärlitterära teman jag vill lyfta fram ur de kvinnliga landsbygdsskildringarna. I flera av dessa texter finns en kvinnogestalt som är driften personifierad och en flitigt återkommande dansbanescen, där de kvinnliga huvudpersonerna ofta övermannas av sin egen sexualitet, vilket alltid leder till prövningar och inte sällan till tragedi.

Till det populära måste föras den stereotypa uppdelningen i madonna - hora, där kvinnliga gestalter antingen är goda och rena, det vill säga sexuellt oerfarna, eller onda och då ofta promiskuösa. Hos Sigge Stark står denna andra kvinna i skarp kontrast till hjältinnan. Hon är den främmande, påfallande ofta mörkhåriga kvinnan, som inte sällan är av utländsk härkomst. En sådan kvinna är Judith i *Ormen i paradiset*. Hon är en mörk och suggestivt förförisk kvinna, som sägs ha något ormligt i sitt utseende. Hon liknas vid ett farligt djur och beskrivs som ”blek med en elfensbensgul ton i hudfärgen, hennes ögon var mörka, något sneda, långsmala och halvslutna, och de onaturligt röda läpparna var en smula svängda uppåt i munvinklarna.”⁵⁷⁶ Hon hotar i romanen de två goda kvinnorna Beryl och Vera, men förgör till slut sig själv, då hon blir biten av en giftorm hon velat skrämna Vera med. Lisbeth Larsson analyserar porträtteringen av denna kvinnotyp i *En annan historia*. I en veckotidningsföljetong från 1937 med samma titel som Starks roman lyfter hon fram Clare, en kvinna med utländsk härkomst, som också hon liknas vid en orm. Clare är elegant och klär sig vågat, hon intrigerar och går under vid berättelsens slut. ”Clare dehumaniseras under berättelsens gång. Hon karaktäriseras redan från början av åtrå. Hon älskar lyx, social status och pengar och så småningom är hon reducerad till den rena driften.”⁵⁷⁷ ”Den andra kvinnan” i populärlitteratur från trettiotalet är den främmande kvinnan som intrigerar och hotar hjältinnan. Hon drivs ofta av sin drift och till slut förgörs hon av den.

”Den andra kvinnan” i den kvinnliga landsbygdsskildringen ser annorlunda ut, men hon förekommer också som en typ. Tytti Soila skriver i *Kvinnors ansikten* om de kvinnliga stereotyperna som var vanligt

⁵⁷⁵ Se Eva Adolfsson, ”Drömmen om badstranden, Kvinnobilder i trettiotalslitteraturen, särskilt hos Agnes von Krusenstjerna och Moa Martinson” i *Kvinnor och skapande, En antologi om litteratur och konst tillägnad Karin Westman Berg*, red. Birgitta Paget, Malmö 1983 samt Ebba Witt-Brattström, *Moa Martinson- skrift och drift i trettiotalet*, (diss.), Stockholm 1988, s. 142 ff.

⁵⁷⁶ Sigge Stark, *Ormen i paradiset*, Stockholm 1978, (1942) s. 69

⁵⁷⁷ Lisbeth Larsson, *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, (diss.) Lund 1989, s. 199

förekommande i trettiotalens filmen. Fina frun, Östermalmsdraken och huskorset är ett par av de kvinnogestalter som kommer igen i film efter film.⁵⁷⁸ Om man på ett liknande sätt drar fram stereotypa kvinnogestalter ur trettiotalets kvinnliga landsbygdsskildring, så skulle gestalterna se något annorlunda ut, men typer finns även där. Vid sidan om en eller flera kvinnliga huvudpersoner, som ofta beskrivs på ett problematiserande och icke statistiskt sätt, finns det, i de texter jag jämfört, kvinnliga stereotypa beskrivna typer och den andra kvinnan med svallande lockar är en av dem.

I studiens romaner brottas hjältinnorna med en mängd svårigheter; från materiella till erotiska och kärleken är för dem problematisk och mångbottnad. Den andra kvinnan däremot beskrivs som en okomplicerad driftsvarelse, som lockar de män vilka kommer i hennes väg utan att tänka på konsekvenserna. Karin i Anna Björkmans *Maj i by* är en sådan kvinna. Hon lockar Ellens man Ville. ”Hon [Karin] kom på bara fötter, hennes höft vaggade[---][H]ela denna kvinna var som en uppenbarelse av lustan, idiotisk som den, oskyldig på sitt vis, som ett djur, som en av naturens krafter.”⁵⁷⁹

Samma kvinnogestalt finns i Gurli Hertzman-Ericsons *Av jord är du kommen*. Här är det Elma som lockar Johan Daniels, den kvinnliga huvudpersonens far. Elma är också den okomplicerade naturvarelse. ”Hennes skratt var som jordens, när den ligger och ångar i solen och vårvärmen.”⁵⁸⁰ Hon är nästan inte mänsklig och beskrivs ofta i romanen som ett slött djur. ”Hon kom stor och svällande och fruktsam som jorden själv med tamdjurets lugn i sina ögon och samma evigt vänliga och fridsamma leende på sina läppar.”⁵⁸¹

Om man inte känner igen henne på det lockiga håret eller de vaggande höfterna, så kan man känna igen henne på ett typiskt drag, nämligen att hon allt som oftast bär ett rött klädesplagg. Elma har en röd kjol i *Av jord är du kommen*. ”Hennes röda kjol skimrade och lyste i vattnet.”⁵⁸² Brita i Astrid Forsbergs *Eros och korset* har både gungande höfter och kraftig barm och dessutom röda strumpor, vilket får den gifta prästen Olof att tappa besinningen. ”Olof kan inte undgå att se hennes röda strumpor. Då är det med ens, som om hon kastat en hel brinnande fackla in i hans eldfångda sinnen.”⁵⁸³ I novellen ”Tilla Gåratös” av Hertha Odeman kommer Tilla inte iväg till dansbanan i sin nya röda tröja, utan blir hemma med Olof som då avslöjar att han tycker om henne. ”När rö tröja hade hon ente behövt å skaffa si för hans skull...”⁵⁸⁴ Och i novellen ”Långa” av Irja Browallius har prostens piga, som är en av de barfota kvinnorna vilken alltid har en älskare, en svajande röd kjol. ”Hon har en kort, röd yllekjol på sig...”⁵⁸⁵ Gertrud Lilja har ytterst få bredhöftade kvinnor av detta slag i sina romaner och hon kopplar sällan dem till en farlig kvinnlig varelse från folktro, vilket annars förekommer i flera av de romaner jag jämfört. Elma i *Av jord är du kommen* jämförs med råndan; ”Det kunde ha varit råndan själv, som stod där och lockade

⁵⁷⁸ Tytte Soila, *Kvinnors ansikten. Stereotyper och kvinnlig identitet i trettiotalets svenska filmmelodram*, (diss.), Stockholm 1991, s. 56 ff.

⁵⁷⁹ Anna Björkman, *Maj i by*, Stockholm 1929, s. 105 f, min parentes.

⁵⁸⁰ Gurli Hertzman-Ericson, *Av jord är du kommen*, Stockholm 1935, s. 80.

⁵⁸¹ *Ibid.*, s. 125. Fler exempel på beskrivningar av ”den andra kvinnan” med påfallande likartade formuleringar finns i bilaga 2.

⁵⁸² Hertzman-Ericson, a. a., s. 130.

⁵⁸³ Astrid Forsberg, *Eros och korset*, Stockholm 1937, s. 231. Röda klädesplagg finns även i Astrid Värings *Frosten*. Mats som lockas av Anna-Greta jämför henne med vittran, som har ”röd tröja och fladdrande röda kjolar”. Se Astrid Värings, *Frosten, Skildring av 1860-talets Västerbotten*, Stockholm 1926, s. 178.

⁵⁸⁴ Hertha Odeman, *Av skånsk lera*, Stockholm 1930, s. 51.

⁵⁸⁵ Irja Browallius, *Vid byvägar och älgstigar*, Stockholm 1934, s. 62.

honom.”⁵⁸⁶ Karin i *Maj i by* med huldran⁵⁸⁷ och den namnlösa kvinnan i Bergstrand-Poulsens roman *Glad och god skall människan vara – och stark* liknas vid ett troll.⁵⁸⁸ Genom att likna dessa kvinnor vid ett skogsrå, en vittra eller en huldra förstärker inte bara författarinnorna gestalternas erotiska framtoning.⁵⁸⁹ De framställer dem även som statiska gestalter, vilka är oförmögna att ta moraliskt ansvar. Vem kan klandra ett skogsrå för att hon lockar till sig män? Det ligger ju i hennes natur. Så beskrivs till exempel Elma efter att hon fått en son med Jonnas far.

Men lika lugn och obekymrad levde hon vidare, lycklig
om ett djur när det rullar sig i solskenet. Hon hade
barnet, och hon var nöjd. Man kunde inte döma henne,
därför att hon själv inte var medveten om att hon gjort
något ont.⁵⁹⁰

Ett svagt eko av denna kvinnogestalt som mest av allt är drift finns i Gertrud Liljas *Kvinnorna i släkten*. Kristinas man Johan lockas av grannhustrun Mari och Kristina tänker: ”Han tycker inte om henne [Kristina]... Han tyckte om lättfärdiga kvinnor med burrtigt hår och kjolar, som inte skylde fötterna...”⁵⁹¹ Mari förför emellertid aldrig Johan och är inte den som förstör Kristinas och Johans äktenskap.

Den andra kvinnan som ofta kan beskrivas som ett hotande djur går i romaner av, till exempel, Sigge Stark alltid under och har till funktion att vara ett av de hinder som står mellan hjälten och hjältinnan och som måste undanröjas. I trettiotalets kvinnliga middlebrow romaner har hon istället påfallande ofta funktionen att problematisera begäret. I *Av jord är du kommen* får Johan Daniels ifrågasätta sitt äktenskapliga samliv, då han förförs av Elma. Hon kan visa honom en åtrå, som hans hustru Elin inte kan. ”Inte förrän nu hade han vetat vad det betydde att hålla en kvinna i sina armar, en kvinna som inte mötte honom av plikt och vana, utan med en eld som brände motståndet till aska.”⁵⁹² Hertzman-Ericson låter Johan Daniels rannsaka sig själv och fundera över om felet kanske ligger hos honom, och inte hos hustrun. ”Passade han lika litet för henne som hon för honom, och skulle någon annan kunnat få hennes frusna likgiltighet att tina upp?”⁵⁹³ I *Maj i by* lockas Ville av den liderliga Karin, trots att hans hustru åtrår honom; en åtrå som hon emellertid har svårt att visa. ”Hade hon varit en modernt hög ande av hänsynslös ärlighet hade hon sagt: - Hans kropp, den vill jag göra bekantskap med”.⁵⁹⁴ Romanen beskriver hur Ville skräms av sin hustrus mogna begär och därför dras till den mer okomplicerade Karin.

Även om den andra kvinnan som lockar mannen och hotar hjältinnans lycka är stereotypt beskriven, så får hon i flera av studiens romaner en jämförande funktion. Att leva ut sin drift på ett enkelt och

⁵⁸⁶ Hertzman-Ericson, a.a., s. 130.

⁵⁸⁷ Björkman, a.a., s. 106

⁵⁸⁸ Elisabeth Bergstrand-Poulsen, *Glad och god skall människan vara – och stark. Enkla variationer i bilder och ord över ett gammalt svåröst tema*, Stockholm 1934, s. 178. Trollkraft har även Saga i Sally Salminens *Katrina*. Hon är också en av dessa lockande kvinnor. ”Hon höll alltid sina uppvaktande en armlängd ifrån sig, men de bruna ögonen spelade likt en trolleld och lockade och eggade, tills den unge sjömannen blev utom sig.” Sally Salminen, *Katrina*, Helsingfors 1937, s. 306. Saga är emellertid en mer nyanserad kvinnogestalt, som räds den hårda fattigdomen och därför gifter sig med en äldre kapten. I slutet av romanen blir dock Saga lycklig med Katrinas son Einar.

⁵⁸⁹ Det är inte ovanligt att fler än ett folktroväsen används. Ragna i Christina Nilssons *I morgonstjärnans ljus* jämförs både med rået och med huldran, förutom den redan nämna jämförelsen med en orm. Nilsson, a.a., se s. 74 samt s. 76.

⁵⁹⁰ Hertzman-Ericson, a.a., s. 307.

⁵⁹¹ Gertrud Lilja, *Kvinnorna i släkten, En berättelse från småland*, Stockholm 1936, s. 93, min parentes.

⁵⁹² Hertzman-Ericsson, a. a., s. 164.

⁵⁹³ *Ibid.*, s. 166

⁵⁹⁴ Björkman, a.a., s. 152.

naturligt sätt som hon gör kan ingen av romanernas hjältinnor. För dem är driften något problematiskt och hotande. För dem är driften alltid komplicerad.

Intressant är att Märit i Mobergs *Mans kvinna* från 1933 lånat drag från denna stereotyp beskrivna kvinnogestalt. Beskrivningarna av Märit är ofta kopplade till hennes kropp. ”Hennes bröst vällde ut från lintyget, fylliga och spända.”⁵⁹⁵ Hon är kvinnan med de vaggande höfterna och hon jämförs vid ett tillfälle med rået. ”Den som hade trolldomstro kunde ta henne för sjörån, där hon stod i vatten över knäna med håret utslaget kring huvudet.”⁵⁹⁶ Och här finns också det återkommande röda klädesplagget som signalerar drift och lust. Märit har ett rött liv till sin helgdagsdräkt, som hon i början av romanen lägger åt sidan för att sätta på sig sitt svarta och signalerar så att hon tänker hålla fast vid sin make Påvel.⁵⁹⁷ I slutet av romanen, då hon givit sig till Håkan och inte vill att han ska lämna henne, tar hon på sig sitt röda liv.⁵⁹⁸ Det finns exempel på dessa stereotypa drag även i manliga författares texter; manliga författare som aldrig setts som middlebrow. Vad detta betytt för hur dessa texter mottagits finns här inga möjligheter att gå in på, men man kan fråga sig vad det är som gör att vissa texter ses som mer populära än andra.

I artikeln ”Begäret på landsbygden” diskuterar Ebba Witt-Brattström ett antal av de författarinnor som min studie tar upp och kallar dem för kvinnliga primitivister, då hon menar att de problematiserar sexualiteten i sina texter och för en viktig dialog med den manliga primitivismen. Hon menar att dessa texter skildrar en farlig och hotande sexualitet.

I dessa böcker är det kvinnliga begäret stort, det bränner
upp byar, ödelägger äktenskap, slaktar bönder och får
kvinnan att bejaka sig själv genom att lyssna på sin
kropp. Tills hon och hennes avkomma bestraffas å det
gruvligaste, ofta med döden.⁵⁹⁹

Det är för den kvinnliga huvudpersonen oerhört problematiskt att hantera sin sexualitet i dessa romaner. Gör hon det resulterar det ofta i ett oäkta barn, vilket ödelägger deras liv och gör hon det inte lockas hennes man av den andra kvinnan som är alltigenom drift. Populärlitteraturens lyckliga slut lyser med sin frånvaro.

Om den driftstyrda lockande kvinnan med de vaggande höfterna och de röda klädesplaggen syns påfallande sällan i Liljas texter, så är motivet med dansbanescenerna ännu mer sällsynta. Studien visade att i flera av dessa romaner fanns en likartat beskriven dansbanescen, där den starkt sexualiserade miljön ofta beskrivs i drag av hedniskt rit. I Berit Spongs roman *Spelet på Härnevi* finns en laddad dansbanescen. Dansbanan beskrivs som en plats av både förtjusning och skräck. Under dansens gång hämtar den rika Kristinehultaren den unga Linda, och dansen förvandlas till en offerrit.

Hedendomen själv steg upp ur den jord, som burit
domarringen och trojenborgen och kägelspelet, långt
innan kyrkan fanns. Det var, som om minnet av en

⁵⁹⁵ Moberg, a.a., s. 24.

⁵⁹⁶ Ibid.

⁵⁹⁷ Ibid., s. 57.

⁵⁹⁸ Ibid., s. 196.

⁵⁹⁹ Witt-Brattström, a.a., s. 397.

uråldrig rit blivit väckt på nytt, minnet av en flicka,
offrad åt dunkla makter och bortförd i en vagn från
lekarna och dansen.⁶⁰⁰

Se bilaga 2 för fler exempel. Hos Gertrud Lilja har jag funnit väldigt få dansbanescener av denna typ. Ett exempel finns i novellen "Gerhard och Gunilla", där överklassflickan Gunilla flirtar med byggnadsarbetaren Gerhard utan att mena något allvarligt med det. Hon tröttnar på honom och i en laddad dansbanescen avvisar hon honom. Gerhard vräker henne i golvet och Gunilla stukar armen, vilket gör att Gerhard hamnar i fängelse och får sin framtid förstörd. Här är det alltså mannen som går under.⁶⁰¹ Ytterligare ett exempel finns i *Ovädret drar förbi*. Traktens ungdomar är på dansbanan och Ture, en ung bondpojke, blir berusad och hamnar i slagsmål om Olga, en av de lockande och farliga kvinnorna. "Hon var urkvinnan, honan, som hannar slogs om, det viljelösa bytet, som inte bestämde över sig själv, inte valde utan blev vald."⁶⁰² I Liljas text avvärjs den våldsamma stämningen av den rådiga Britta, som får Ture att sluta slåss. Britta vämjes åt vad som hänt. "Allting var så fult och vidrigt, hon ville aldrig dansa mer."⁶⁰³ Scenen mynnar ut i att Ture och Britta lämnar dansbanan, för att aldrig återvända, då där inte finns något för dem att hämta. Det okontrollerade begäret drabbar inte dem vidare.

Dansbanescenen gestaltar det okontrollerbara begäret. Maria Landquist skriver om Browallius trettioårsromaner att "[i] hennes tidiga landsbygdsskildringar besegrades människonar av känslor och drifter, som de inte behärskade. De förmådde inte hävda någon egen vilja."⁶⁰⁴ I dansbanescenerna tar dansen över de kvinnliga huvudpersonerna och de tvingas att ge efter för sina drifter. De har inget val. Precis som i skildringen av den andra kvinnan kan man hävda att de kvinnliga huvudpersonerna just i denna scen saknar moraliskt ansvar. Driften tar över och fångad i dansens virvlar kan hjältinnan inte hejda sig.

Ekon av den ödesdigra driften finns i Gertrud Liljas texter då hon ofta återkommer till hur kvinnan kämpar med sin åtrå, som i vissa fall beskrivs som en primitiv kraft, vilken hon inte kan värja sig emot. Birgitta tänker i *Stundom en idyll* från 1934 att "Jag måste ner till hyndan eller ha hyndan upp till mig - ty hyndan var sanningen...."⁶⁰⁵ Birgittas ångest går emellertid över efter kärleksmötet, då hon går upp i en gemenskap med allt omkring sig. "Jag fylldes av en stolt och ödmjuk gemenskap med allt levande, med allt som lydde under samma lagar. Hyndan, schakalen, fjärilen, blomman och jag."⁶⁰⁶ Men den eldvåg Witt-Brattström funnit hos en rad av de kvinnliga författare hon studerat i artikeln "Begäret på landsbygden" är inte utmärkande för Lilja. Hos henne brottas kvinnorna visserligen med sin drift, men den svåraste och viktigaste brottningen i Liljas texter snarare är med moderskapet; antingen det infriats eller inte.

Det finns i Liljas texter lite av den dubbelhet som Bibi Jonsson finner i sin studie om Elin Wägners författarskap. Å ena sidan är mötet mellan man och kvinna; det kärleksfulla, sexuella mötet på lika

⁶⁰⁰ Berit Spong, *Spelet på Härnevi*, Stockholm 1959 (1938), s. 179.

⁶⁰¹ Gertrud Lilja, "Gerhard och Gunilla" ur *Veckojournalen* nr.14 1941.

⁶⁰² Gertrud Lilja, *Ovädret drar förbi*, Stockholm 1944, s. 148.

⁶⁰³ *Ibid.*, s. 151.

⁶⁰⁴ Maria Landquist, *Irja Browallius, "Människoarkeolog" och landsbygdsskildare*, opublicerad licavhandling i Litteraturvetenskap, Stockholm 1993, s. 23.

⁶⁰⁵ Gertrud Lilja, *Stundom en idyll*, Stockholm 1934, s. 79. Jämför med hur Lilja beskriver Evas upplevelse av driften i sin sista roman *Döttrarna*, Stockholm 1964: "Detta medvetande om kärleken, var inte en uppenbarelse av det dagfriska, poetiska. Det var skrämmande och hemskt som en våldtagning, ett brutalt nedstörtande i medvetenheten om sin kropp, en medvetenhet som var henne främmande och oerhört motbjudande", s. 111.

⁶⁰⁶ Gertrud Lilja, *Stundom en idyll*, Stockholm 1934, s. 79.

villkor mellan två jämbördiga parter beskrivit som en orimlighet. Mötet blir snarare präglad av missförstånd, hinder och svårigheter, som till en del består i kvinnans problem att hantera sin sexualitet. Å andra sidan är, trots detta, alltid detta möte i centrum och en punkt mot vilken texten strävar.⁶⁰⁷ Till skillnad från populärlitterära framställningar som mynnar ut i det fullkomnande mötet mellan man och kvinna, slutar inte Liljas eller hennes kvinnliga författarkollegers texter där, utan de skildrar påfallande ofta hur mötet till slut misslyckas. ”I det kvinnliga trettioalet är förhållandet mellan könen fyllt av konflikt, och de visionära drömmarna förverkligas inte”, skriver Jonsson.⁶⁰⁸

Dansbanan, den farliga driften och kritiken av det moderna och nya finns allt representerat i debatten om dansbaneeländet. Dansbaneeländet är ett samlingsnamn under vilket ungdomens brist på moral diskuterades under 1930-40-talen.⁶⁰⁹ Det intressanta i denna debatt är att den innehåller samma syn på driften/sexualiteten som framkommer i de stereotypa drag i 1930-tals romaner som diskuterats. Driften beskrivs som obeveklig, dansbanan som ett syndens näste och i den skrivelse som biskop Yngve Brilioth från Växjö (gammalkyrkliga Växjö) skickade in till riksdagen finns, enligt Frykman, en påtaglig domedagskänsla.⁶¹⁰ Synen på sexualitet och drift är freudiansk och i debatten kom fram en oro över att människor helt tappade besinningen, då de blev fångna av köttet. Sexualiteten blir en makt, som det är svårt att värja sig emot. Frykman visar i sin studie att debatten egentligen inte hade så mycket att göra med hur det verkligen såg ut ute på svenska dansbanor, utan handlade i mycket om en oro för den nya tiden, en rädsla för vad som skulle hända, då nu samhället allt snabbare sekulariserades och en längtan tillbaka till ett tryggt bondesamhälle.

Det moderna arbetslivet hade slagit sönder den
samproducerande familjen och därmed ryckt undan
grunden för hemmet som fostrande social enhet. Idealet
var det näraliggande agrara Sveriges trygga mönster.⁶¹¹

Ungdomen var framtidens hopp, den nya tidens människor och oron för dem samt kritiken av deras dansbanekultur kan, enligt Frykman, ses som en civilisationskritik.

Det är inte bara synen på driften som min studie av 1930-tals romaner och dansbaneeländetdebatten har gemensamt. Här finns även gemensamma punkter i synen på den nya tiden, på raserade klassgränser och på den växande generationsklyftan. Det hierarkiska samhället höll på att förändras och det oroade många, då det innebar inte bara ett nytt förhållande mellan vuxna och ungdom, utan också ett nytt förhållande mellan klasserna. Frykman skriver:

I den gängse bilden av svensk sommardansbana ryms inte
bara mötet mellan könen utan där finns också ett
överskridande av klassgränserna. Kroppens förmåga till

⁶⁰⁷ Jonsson, a.a., s. 43 ff.

⁶⁰⁸ Ibid., s. 167.

⁶⁰⁹ Se Jonas Frykman, *Dansbaneeländet. Ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Stockholm 1988, s. 9 ff.

⁶¹⁰ Ibid., s. 58 ff.

⁶¹¹ Ibid., s. 22 f.

inlevelse öppnade farliga vägar för utbyte av ordlös
förståelse.⁶¹²

Oron över vad som händer när klassgränserna bryts ned och vad det kan betyda för förhållandet mellan man och kvinna är ett återkommande element i de romaner jag studerat, som på olika sätt förhåller sig till den gamla goda tiden.

Den gamla goda tiden

Anders Sjöbohm menar i en artikel om Sigge Stark att vad som utmärker hennes texter är en uttalad längtan tillbaka till den gamla goda tiden. Hennes romaner utspelar sig ofta i brytningstiden mellan ett traditionellt bondesamhälle och ett förindustriellt samhälle. Det traditionella bondesamhället idealiseras alltid. Stad och landsbygd ställs ofta emot varandra och det är landsbygden som beskrivs som det positiva. Sjöbohm skriver:

Hennes perspektiv och idealbildningar är
tillbakablickande: bort från städerna och pengarna,
tillbaka till jorden, torvan, familjens
produktionsgemenskap, ett socialt stillastående där de
skilda klasserna och folkgrupperna helt självklart
existerar sida vid sida, men inte berör varandra.⁶¹³

Starks hjältinna är den idealiserade och goda kvinnan som ofta är knuten till landet. Antingen är hon en bonddotter eller är hon en stadsflicka som under romanens gång kommer underfund med att hon hör hemma på landet. Den andra kvinnan som hotar hjältinnans framtida lycka är ofta en utpräglad stadsmänniska. I *Bedragerskan* från 1928 ställs den fattiga Britta som beskrivs med ord som ”hel”, ”ren” och ”naturlig” emot den pudrade och supereleganta Lily.⁶¹⁴ Sympatierna i texten är på Brittans sida. I sina analyser av veckotidningsföljetonger från trettioalet hittar Lisbeth Larsson också denna motsättning mellan den ”naturliga” kvinnan och den artificiella. Den konstlade egocentriska kvinnan får i dessa berättelser fungera som en negation till den goda hjältinnan.⁶¹⁵ Hon är allt som den idealiserade hjältinnan inte är; det vill säga målad, självisk, vågat klädd och frigjord. Hon är den moderna kvinnan som främst av allt vill tillfredsställa sina egna begär och hon går i populärlitteraturens skildringar ofta under.

Sjöbohm skriver om Sigge Stark att ”[h]on framstår som en av trettioalets många förvaltare av hem, familj och (foster)jord mot omstörtande värden och ideal. Hon omformar den konservativa kritiken mot det radikala och nya till positiva bilder.”⁶¹⁶ Sigge Stark är en i raden av författarinnor som har ett genomträngande konservativt drag i sina texter. En vilja att bevara det gamla och att sätta gränser emot det nya och hotande står i centrum. Eva Hemmungs Wirtén menar att det är ett centralt drag i mycket svensk herrgårdsromantik; representerad hos Wirtén inte bara av Stark, utan även av Birgit Th. Sparre och Margit Söderholm. ”There, class

⁶¹² Ibid., s. 144 f. Jämför med Berit Wigerfelt som i *Ungdom i nya kläder. Dansbanefröjder och längtan efter det moderna i 1940-talets Sverige*, (diss.) Stockholm/Stehag 1996 visar att dansbanan blev en arena för möte mellan klasserna, se till exempel s. 88. Arbetarklasspojkarna kunde här hävda sig gentemot medelklasspojkarna genom att dansa bättre, ha de rätta kläderna och en rätt jargong.

⁶¹³ Anders Sjöbohm, ”Den steniga vägen till lyckan. Ett försök till analys av Sigge Stark” i *Brott, kärlek, äventyr*, a.a., s. 231

⁶¹⁴ Sigge Stark, *Bedragerskan*, Stockholm 1928, se till exempel, s. 14.

⁶¹⁵ Larsson, a.a., se till exempel s. 66.

⁶¹⁶ Sjöbohm, a. a., s. 241.

distinctions were rules to be lived by, farmers understood their places in the natural order of things and aristocrats were born with an inbred sense of duty and obligation.”⁶¹⁷ I texterna beskrivs en trygg värld där gamla värderingar fortfarande gäller, där klasskillnader upprätthålls och där inget förändras. Det är inte ovanligt att detta gestaltas genom att ställa två kvinnogestalter mot varandra.

Den nya tidens kvinna

En del av kritiken av det nya och moderna är kritiken av den nya och moderna kvinnan. Det är den artificiella, uppklädda kvinnan som roar sig och som nämnts tidigare som i text efter text kritiserats. Det är en form av modernitetens nya kvinnlighet som kritiserats. Ett exempel på denna kritik finns i Gertrud Liljas *Bergakungen*. Den manliga huvudpersonen ser kritiskt på sin hustru, en modern kvinna som lever för sitt yttre. ”Hon badar, manipulerar och pudrar sig [...] Hon står framför spegeln med en tillgjord min, och så snart hon får klänningen på, blir också hennes rörelser tillgjorda...”⁶¹⁸ Vera är inte bara tillgjord; hon är en dålig mor och en hustru som bedrar sin man. Det går i romanen illa för Vera som i sin tur bedras av sin älskare och blir utblottad.⁶¹⁹

Vera är en biperson i *Bergakungen*, men Lilja återvänder till denna kvinnotyp även i senare texter och är kritisk mot den nya tidens kvinna, som hon ofta beskriver som skrupelfri och hård. Berit i *Hök och duva* är en sådan kvinna. Hon lägger beslag på en gift rik man, mer av beräkning än av kärlek, och romanens huvudperson, den kvinnliga läkaren Anna Ek, känner ett agg ”mot hennes person med den hårda charmen, den fullkomliga kroppen och det vackra ansiktet - och hennes mod att utan skrupler bruka sina vapen.”⁶²⁰ Berit liknar Vera i att hon är en kvinna som inte tar moraliskt ansvar för sina handlingar och som inte heller kan något. Hushållerskan Helena får i romanen ofta fundera på Berits otillräcklighet som husmor. Berit är i romanen otillräcklig både som människa enligt Liljas måttstock eftersom hon inte tar sitt moraliska ansvar och även otillräcklig som kvinna, då hon bland annat inte kan sköta ett hushåll. Att inte behärska traditionellt kvinnliga sysslor ses av Lilja och många av hennes kolleger i flera texter som en påtaglig brist. En viktig aspekt här är att de unga kvinnorna i påfallande många texter ses som ointresserade av att hålla gamla traditioner vid liv. De vill inte lära sig allt det som deras mödrar lärt sig och sedan föra den kunskapen vidare till en ny generation. De vill ha nytt, snarare än att de vill bevara. Gertrud Lilja låter påfallande ofta den nya kvinna som Berit är representera modernitetens nya människa, som i påfallande många av Liljas texter ses som en självvisk, ytlig och oengagerad människa.

Lilja ställer i ett flertal noveller en elegant modern och ofta just tillgjord kvinna mot en enkel och äkta. I ”Den irrationella kärleken” inser Olle att hans före detta flickvän Karin är ytlig och högfärdig och att bonddottern han nu är förlovad med är den som kommer att göra honom lycklig.⁶²¹ I novellen ”Det vackra djuret” ur samma samling får den mogna kvinnan Karin ondgöra sig över de ytliga moderna unga kvinnorna, som är plågsamt självupptagna och som inte arbetar för freden.⁶²²

⁶¹⁷ Wirtén, a. a., s. 99.

⁶¹⁸ Gertrud Lilja, *Bergakungen*, Stockholm 1930, s. 11.

⁶¹⁹ Jämför med beskrivningen av Ragna i Christina Nilssons *I morgonstjärnans ljus*, som kunde varit vacker ”om hon lagt bort den otäcka sinnliga tillgjordheten”, Nilsson, a. a., s. 118

⁶²⁰ Gertrud Lilja, *Hök och duva*, Stockholm 1942, s. 32.

⁶²¹ Gertrud Lilja, ”Den irrationella kärleken” ur *Karl-Uno och sångerskan*, Stockholm 1932.

⁶²² Gertrud Lilja, ”Det vackra djuret” ur *Karl-Uno och sångerskan*, a. a. Ett annat exempel är novellen ”Radiorösten”, där kyrkoherden hör sin ungdomskärlek läsa en egen novell i radion och inser att han valt rätt hustru, då ungdomskärlekens röst är konstlad och oäkta. I ”Gammalt groll” beskrivs Inez med målade läppar och lackade naglar som vill skiljas från Henrik, då han tar hand om sin gamla pappa och jämförs med den gråtande dottern till Henriks värsta fiende, som med sina tårar genast

Lilja är alltså inte ensam i sin kritik av den nya kvinnan. Den moderna kvinnan framställs som ytlig och beräknande, som onaturlig och ansvarslös och fördöms ofta av äldre kvinnor i de texter jag gått igenom. Ett exempel på det finns i Annie Åkerhielms *Mödrar och döttrar*. De två mödrarna Elisabeth och Viveka har svårt med sina döttrar Rose-Marie och Gerd som båda skiljer sig, då Rose-Marie haft en historia med Gerds man. Om unga människor sägs det att ”de gifte sig och skilde sig utan en aning om vad ett äktenskap är.”⁶²³ Att den moderna kvinnan inte kan sköta ett hem tas också ofta upp. I Anna Björkmans *Åsen* ser Karin kritiskt på sin svägerska Isa, som låter hemmet förfalla och som inte kan spara.⁶²⁴

I Elisabeth Bergstrand-Poulsens *Glad och god skall människan vara - och stark* blir Stolta-Hanna ett språkrör för kritiken mot den ”nya” kvinnan som har alldeles för mycket fritid i sitt liv. ”Di skulle ha ett barn om året! Eller di skulle ha liktornar eller knylor på fötterna, som vi gamla har. Då sånt, som lär folk å veta hut!”⁶²⁵ Hanna framställs i romanen som ett kvinnoideal och får stå som en kontrast till Johannes hustru Lysbeth, som på eget bevåg reser ut i världen och kommer tillbaka som en fallen kvinna, vilket tydligt kommer fram i romanen då hon vid hemkomsten är målad. ”[H]on är målad grovt röd på läpparna, [att] hon är vitmenad i ansiktet och har ögonbryn svarta som sot.”⁶²⁶ Lysbeth blir efter sin hemkomst sjuk och mannen tvingas låsa in henne på anstalt.

Den ”nya” kvinnan kritiserar på grund av sin tillgjordhet, att hon inte längre är naturlig och att hon inte har några moderliga drag. Lilja ställer i ett antal texter denna kvinna mot en okonstlad och enkel kvinna, som uppfyller det moderliga idealet. Samtidigt finns det exempel på i Liljas texter hur hon problematiserar denna nya kvinna. I novellen ”Ett kriterium” i *Karl-Uno och sångerskan* tänker den kvinnliga huvudpersonen, som just blivit förförd och övergiven: ”Hon kunde inte rå för att hon ej var tillräckligt modern utan blott halvmodern. Den moderna kvinnan ger sig ju med lika oberört hjärta som mannen. Med ens visste hon att detta var lögn. En lögn, som mannen spred ut och för sin bekvämlighets skull sökte suggerera kvinnan att tro på.”⁶²⁷ Lilja öppnar här dörren för att den sexuellt utlevande och manipulerande kvinnan som obekymrat använder sig av sin drift är en chimär. I romanen *Stundom en idyll* får Loa, som i mycket är romanens rätt cyniska språkrör, uttala sig om att den nya kvinnan är vidrig, men att hon bara finns i litteraturen. ”Hon följer sin drift naivt och blint som djuren - och har inte större intresse att räkna på hos sunt folk än ett brunstigt djur. Hon är i själva verket den ointressantaste varelse gud skapat.”⁶²⁸ Loa diskuterar alltså en fiktiv gestalt, som hon menar inte finns representerad bland verkliga kvinnor. I en artikel av Lilja från 1947 skriver hon att hon som äldre kvinna kan se ironiskt på denna fiktiva sköka och att det egentligen är en ointressant gestalt.⁶²⁹ Å ena sidan är Lilja i ett flertal texter oreserverat negativ till vad hon ser som en ny och modern kvinna; flappern som med sina målade läppar och sitt manipulerande sätt är exemplet på en människotyp Lilja kategoriskt avvisar. Å andra sidan kritiserar hon denna nya kvinna som en ointressant litterär gestalt och menar att till exempel att skökan gjort proletärromanerna

vinner hans hjärta. Ett tredje exempel finns i novellen ”Bröllopet”, där disponenten inser att hans hustru är konstlad och ytlig. ”Platinablond, välmålad, välklädd, slank, modern, chic- hysterisk och vulgär.” Gertrud Lilja, ”Radiorösten” ur *Vårt Hems jul* 1934, ”Gammalt groll” ur *Julblommor* 1940 samt ”Bröllopet” ur *Hemkultur* nr.1 1935, s. 48.

⁶²³ Annie Åkerhielm, *Mödrar och döttrar*, Stockholm 1927, s. 124.

⁶²⁴ Anna Björkman, *Åsen*, Stockholm 1939, se s. 69.

⁶²⁵ Bergstrand-Poulsen, a.a., s. 226

⁶²⁶ Ibid., s. 272

⁶²⁷ Gertrud Lilja, ”Ett kriterium” i *Karl-Uno och sångerskan*, Stockholm 1932, s. 111.

⁶²⁸ Gertrud Lilja, *Stundom en idyll*, Stockholm 1934, s. 57.

⁶²⁹ Gertrud Lilja, ”Vi gammalmodiga eller Vi är trötta på skökan” i *Idun* nr.17 1947.

monotona och alltför lika varandra.⁶³⁰ Samtidigt måste det påpekas att Lilja ägnar denna ”ointressanta” kvinnogestalts rätt mycket utrymme i sina texter.

I *Hök och duva* finns, vilket tidigare nämnts, ett exempel på denna nya moderna kvinna i gestaltningen av Berit. Lilja låter huvudpersonen i romanen, Anna Beck, som diskuteras i kapitel 2, fördöma Berit som utan skrupler förstört ett äktenskap. Berit lyckas att fånga en rik äldre man och blir en bortskämd hustru. Samtidigt återkommer Lilja i romanen ofta till Berit, som inte får det lyckliga lyxliv hon drömt om. Det börjar med att bröllopet inte riktigt blev vad hon tänkt sig. ”Berit mindes inte mycket mer av hela bröllopet när det var över, än att det gjort en smula ont i ansiktet till slut av att le i ett.”⁶³¹ Berit inser snart att hon inte har mycket gemensamt med sin äldre make Gustaf och hon har tråkigt i sitt liv som sysslolös hemmafru. Deras äktenskap beskrivs som ihåligt och med tiden blir det alltmer olyckligt. Precis när Berit är på väg att ge sig av, upptäcker hon att hon är gravid och då stannar hon hos Gustaf. Han tänker om henne att: ”Hon är egoistisk, kall, men hon är hederlig, tänkte han med en känsla av stor besvikelse.”⁶³² Det finns i romanen påfallande mycket empati för Berit, som blir en smärtsamt patetisk gestalt när hon, till exempel, blir överlycklig över att hembiträdet låter henne baka en sockerkaka och sysselsätter henne för en liten stund. Gustaf och Berit beskrivs till slut av Lilja som barn och istället för att fördöma dem, verkar Lilja i romanen tycka mycket synd om dem. Samtidigt återstår kritiken av den ”nya” människan. Ett själviskt barn, som det är synd om kan inte bygga en ny och bättre värld.

Livet på landet

Ett viktigt motiv i temat den gamla goda tiden är kritiken av stadslivet och idealiseringen av livet på landet. I *Paulina* låter Lilja sin hjältinna fälla ett flertal kritiska kommentarer om stadsbor och stadsliv. ”Paulina tänkte på de godmodiga fast nog så stolta bönderna där hemma och log inom sig - stockholmarna borde resa till Lövåsa och lära sig den verkliga konsten, naturlighet.”⁶³³ Stadsborna ser hon som narcissistiska och ytliga. ”Allt hos storstadsbon var grann yta, vänd mot yttervärlden.”⁶³⁴ En del av kritiken av det nya och moderna är alltså kritiken av stadslivet, där livet på landet blir det sunda och livsbejakande alternativet. Det moderna livet härskar i städerna, men på landet kan man finna de gamla idealen som lyfts fram som ofta odelat positiva i texterna. Längtan tillbaka till det enkla livet på landet är till exempel tydlig i Gertrud Liljas *Bergakungen*. Jaget i romanen, Bergakungen själv, vill återvända till sin hembygd. ”Jag vill gå i en skog med höga furor under en gröngult kall himmel- gå hela den långa vägen tillbaka till mig själv, till Berga-Stinas Wille...”⁶³⁵ Bergakungen inte bara längtar tillbaka till landet; han menar också att de som är uppvuxna på landet alltid hör hemma där.

De som är födda i skogarna och uppväxta i tystnad och som ofta letat sig fram på ensamma vägar blir släkt med djuren. Djur kan tämjas och läras att äta ur människors händer, men deras hjärtan skall alltid picka oroligt och deras fötter vara färdiga till flykt.⁶³⁶

⁶³⁰ Ibid.

⁶³¹ Gertrud Lilja, *Hök och duva*, Stockholm 1942, s. 159.

⁶³² Ibid., s. 338.

⁶³³ Gertrud Lilja, *Paulina*, Stockholm 1927, s. 52.

⁶³⁴ Ibid., s. 4.

⁶³⁵ Gertrud Lilja, *Bergakungen*, Stockholm 1930, s. 15 f.

⁶³⁶ Ibid., s. 25

Samhörigheten med hembygden, med jorden och naturen går ofta som en röd tråd genom landsbygdsskildringarna. Banden som binder en till jorden beskrivs som starka och som något man ska respektera. ”Det var något som enade dem och något som band dem vid jorden och gräset och de prasslande löven i dungen. Det skulle känts som att slita av en navelsträng, om man lösgjorde sig ifrån det”, skriver Hertzman-Ericson i *Domaredansen*.⁶³⁷ Christina kan inte lämna sin hembygd, där hon har alla sina rötter utan att göra våld på sig själv. Samma samhörighet med jorden beskriver Lilja i *Kvinnorna i släkten*. Kristina kan inte resa till Johan i Amerika, inta bara för att hon har svårt att lita på honom, utan för att hon inte kan överge gården.

Sten för sten hade brutits ur åkrarna, teg för teg röjts
och besåtts - gården hade gått framåt, stått stilla eller
gått tillbaka, allt efter ägarnas duglighet eller oduglighet,
men den hade aldrig gått släkten ur händerna...⁶³⁸

I romanen beskrivs Kristina ofta som en hård och känslomässigt förkrympt kvinna, men Lilja visar i sin skildring av henne en stor förståelse för hennes ovilja att ge upp gården och lämna sin hembygd.

Samhörigheten med jorden samsas ofta med en misstro mot all form av industrialisering. Ett exempel på detta finns i Astrid Värings *Vintermyren*, där sågverket beskrivs som ett monster med omättlig buk, som skövlar de gamla skogarna och tvingar bönderna att ge upp sin mark.⁶³⁹ Kritiken mot maskinsamhället spänner över en viss tveksamhet som i *Domaredansen*, där Christinas far dömer ut mjölkmaskinerna ”Maskiner var nog bra, men händerna var de känsligaste verktygen”⁶⁴⁰ till att få nästan mytologisk karaktär i *I morgonstjärnans ljus*, där maskinerna ofta framställs som ett ont man måste övervinna.

Vem vet, om inte Jonas i alla fall hade rätt, när han
påstod, att maskinen var något i anden, något, som
anammade de på alla sätt lata, loja och efter denna världen
snikna och fördärvar och gör dem leda på alla sätt.⁶⁴¹

Livet på landet, beskrivet i landsbygdsskildringarna, präglas inte bara av en stark samhörighetskänsla med jorden och en viss motvilja och oförståelse inför maskiner i alla dess former; det utmärks också av att vara statiskt. Klassgränser respekteras och överträds sällan och när de gör det, så slutar det ofta illa. Återigen kan vi gå till Sigge Stark för att finna tydliga exempel på en vilja att behålla klassgränserna. I *Den eviga elden* får Will Wiegard slå ner ett uppror bland sina arbetare bland annat med hjälp av sin piska. Ledaren för de rebelliska arbetarna beskrivs som ”en liten karl med rävsikte och rapp tunga, men med klena kroppskrafter.”⁶⁴² Även om Wiegards brutalitet kritiserar i romanen, så är sympatierna helt på hans sida.

Bland de kvinnliga landsbygdsskildringarna är det Elisabeth Bergstrand-Poulsens texter som ofta uttalar den mest konservativa hållningen. I *Värendsmän i bild och ord* får vi en starkt idealiserad bild av fattigt och gudfruktigt folk i Långasjö, som av författarinnan beskrivs som ”glada” fattiga. Bergstrand-Poulsen hyllar sitt

⁶³⁷ Hertzman-Ericson, a. a., s. 119.

⁶³⁸ Gertrud Lilja, *Kvinnorna i släkten, Berättelse från Småland*, Stockholm 1936, s. 201.

⁶³⁹ Varing, a.a., s. 93 ff. Karin Edlund skriver att Varing såg 1860-1870-talen som hon beskriver i romanerna som lika sin egen tid. ”Hon såg en tid fylld av dramatik och uppbrott. I brytningen med det gamla samhället uppstod rotlöshet, ångest och moraliskt förfall. Det ville hon i fiktionen ge uttryck åt”, Edlund, a.a., s. 85.

⁶⁴⁰ Hertzman-Ericson, a. a., s. 137.

⁶⁴¹ Nilsson, a.a., s. 92.

⁶⁴² Sigge Stark, *Den eviga elden*, Stockholm 1928, s. 86

hembygdsfolk, som inte får för sig att sätta sig upp mot överheten. ”De hade den riktiga, hälsosamma auktoritetstron därhemma, den, som människor både i Långasjö och annorstädes ännu inte äro mogna till att undvara.”⁶⁴³

Man ska inte sätta sig upp mot överheten och man ska inte förälska sig över klassgränserna. Även om det är acceptabelt för en man att ta sig en hustru ur en lägre klass, så ställer det till elände för den kvinna som faller för en man under hennes egen ställning. I Sigge Starks *Guldkingen* kan Berit och Erik först bli lyckliga när Berits far ruinerats och Berit förlorat sin privilegierade ställning.

Ett tydligt exempel på faran att gå över klassgränser finns i en novell av Berit Spong kallad ”En fröken i drängstugan”, där den bortskämda Viktoria intresserar för drängen Adel. När hon hör hur drängarna talar om henne på ett rätt och respektlöst sätt, inser hon att hon inte hör hemma i drängstugan.⁶⁴⁴ I samma novellsamling finns berättelsen ”Ett nattstycke”, där bonddottern Elvira gör sig löjlig genom att spela Chopin för en herrskapspojke som hon vill imponera på. Hon kan inte låta bli att spela stycket som en glad polka.⁶⁴⁵ Sensmoralen är att Elvira bör hålla sig till polkor.

Kärlek över klassgränser ställer till med elände även hos Bergstrand-Poulsen. I *Glad och god skall människan vara - och stark* beskrivs hur Lysbeths mor förförs av sommardrängen efter en erotiskt laddad midsommardans och blir med barn. Hon kastas ut från hemmet och får ett hårt och olyckligt liv.

Lilja har i ett antal noveller kärlek över klassgränserna och ofta slutar det med att mannen antingen arbetat upp sig till kvinnans nivå, eller kvinnan av någon anledning mist sin högre plats i samhället och kommit ned på mannens nivå. I ”Föreningslänken” utbildar sig mekanikern Håkan till att bli ingenjör, men i ”Mesallians” blir officersdottern Barbro lyckligt gift med en sergeant, vilket till slut accepteras av familjen.⁶⁴⁶ Emellertid är återigen Liljas texter inte entydiga. I *Ovädret drar förbi* framkommer att det är något positivt att klassgränserna raseras.

Vart hade förresten skillnaden mellan så kallad över – och underklass tagit vägen? När hade den börjat plånas ut? När började bondflickorna röra sig lika spänstigt och lätt som herrgårdsfröknar? [...] Det var själva tiden. De bekväma kommunikationerna, film, radio upphävde isoleringen, öppnade nya perspektiv och frigjorde till och med kropparnas bundenhet.⁶⁴⁷

Genom att radera klassgränserna blir människor friare och även om det även i denna roman finns uttalat en viss sorg över den gamla värld som gått förlorad, så är det en av de texterna av Lilja som faktiskt andas en framtidstro.

Det är inte bara klassgränser som respekteras på landet, utan även gränserna mellan könen. I en av de relativt få komiska novellerna av Lilja ger hon en målande beskrivning av faran i att överskrida könsrollerna.

⁶⁴³ Elisabeth Bergstrand-Poulsen, *Värendsmän i bild och ord*, Stockholm 1927, s. 25

⁶⁴⁴ Berit Spong, I *Östergyllen, Berättelser*, Stockholm 1926, se s. 77.

⁶⁴⁵ Ibid.

⁶⁴⁶ Gertrud Lilja, ”Föreningslänken” ur *Julafton* 1934 samt ”Mesallians” ur *Julhelg* 1941.

⁶⁴⁷ Gertrud Lilja, *Ovädret drar förbi*, Stockholm 1944, s. 9.

I "Ostkakan" skildras hur Elof som enda barnet får lära sig både kvinno och manssysslor och hur han får ta över alla hushållssysslor när modern dör. Han tillagar så på uppdrag av sin far en festmåltid för sin tilltänkta brud, som blir förskräckt när hon ser hur omanligt skicklig han är i köket. När han misslyckas med ostkakan, vinner han för första gången fastmönns gillande och lämnar med glädje över all matlagning till henne.⁶⁴⁸

Skall då denna kritik av ett modernt samhälle representerat av ett ytligt stadsliv och av en narcissistisk kvinna bara ses som ett populärlitterärt drag? Samtidigt som det hos Lilja och ett flertal av hennes kvinnliga kolleger finns en tendens till idealisering av lantlivet och till att ge en förskönande bild av det gamla bondesamhället, så är till skillnad från Sigge Stark inte den enda bilden de ger av samhället. Jag har pekat på den realistiska skildringen av kvinnoarbete och beskrivningen av utslitna kvinnor som finns i flera av texterna och som det inte finns ett spår av hos Sigge Stark. Hos Lilja finns det en bitvis ambivalent inställning till hembygden. I ett kåseri "Tre kvinnor i schallet" ur *Idun* så funderar hon kring barndomens förskönande minnen av hembygden och vart det gamla Långasjö tagit vägen. "Vart hade de grå, fallfärdiga husen tagit vägen? Och alla halvsvultna ungar, som rände kring knutarna? Och vart alla tiggarna med sina påsar?"⁶⁴⁹ Och i novellen "Idyll" skildrar hon den lantliga hembygdsidyllen, där en kvinna precis blivit ihjälstucken av sin man och en piga fått föda sitt barn ensam utomhus en vinternatt och dött.⁶⁵⁰ Lilja kan också, till exempel, i sina texter ironisera över bilden av den "gode och hederlige" bonden, som är moraliskt högtstående och som genomsyras av ärlighet. I *Ovädret drar förbi* diskuteras om bönder har en högre äktenskapsmoral än stadsbor. "Att bondfolk så sällan skildes berodde väl helt enkelt på att man inte lämnade varandra ur sikte ens för en dag. Beredskapen hade visat vad den svenska troheten var värd: det heliga bandet var skört som en spindelväv."⁶⁵¹ Samtidigt som Lilja kan uttala en längtan tillbaka till livet på landet i sina texter, så har hon inte bara en idealiserad bild av den gamla goda tiden och det finns i hennes texter precis som i flera andra av studiens texter en medvetenhet om att det som de längtar tillbaka till inte bara har slutat att existera, utan kanske aldrig har existerat. Skildringen av den idylliska hembygden som finns i dessa romaner blir lik en orm som biter sig själv i svansen, då dessa skildringar kan ge tydliga markörer om att det som skildrar är en illusion. En medvetenhet som inte finns i de oproblematiserande skildringarna av den gamla goda tiden i populärlitteratur.

Ett annat sätt att distansera sig från ett oproblematiserande hyllande av den gamla goda tiden är att författarinnorna i studien alla på något sätt diskuterar kvinnors tunga arbetsbörd. Liljas skildring av Charlotta i *Kvinnorna i släkten* och Celie i *Byborna*, som båda kämpar under en ofta orimlig arbetsbörd har redan diskuterats. Britt Scheutz beskriver i sin avhandling om Irja Browallius hur Browallius visserligen ofta sätter bybor stadigt

⁶⁴⁸ Gertrud Lilja, *Människor*, Stockholm 1928, s. 187 ff.

⁶⁴⁹ Gertrud Lilja, "Tre kvinnor i schallet" ur *Idun* nr. 32 1932, s. 798. I en novell från 1952 "Lille Sammel den förnöjsamme" beskriver Lilja ett barndomsminne. Hon tecknar ett porträtt av en fattig enögd tiggare som levde i Långasjö. Han ville ha en krans på sin kista, där det skulle stå "Farväl, du jävla värld". Och Lilja skriver: "En liten Sammel som räddat en gnista trots ur förkvävande förödmjukelser och stupid överlägsenhet en stark Lille Sammel som i uppbrottsögonblicket slungade en frän protest mot den Ansvarege." Gertrud Lilja, "Lille Sammel den förnöjsamme" ur *Vi* nr. 48 1952, s. 6. I Gertrud Liljas brevsamling, LUB, finns ett brev kort från Ivar Lo-Johansson från 25/11 1952, där han skriver och tackar för novellen "Lille Sammel den förnöjsamme." Lilja skriver ett kort och tackar och det är den enda kontakten mellan de två författarna.

⁶⁵⁰ Gertrud Lilja, "Idyll" i *Karl-Uno och sångerskan*, Stockholm.

⁶⁵¹ Gertrud Lilja, *Ovädret drar förbi*, Stockholm 1944, s. 227. Jämför med i *Hök och duva*, Stockholm 1942, där Lilja skriver: "Livet var en virrig historia. Äktenskapet än virrigare. Bara för lansbygdens folk, största delen av den, var det enkelt och självklart. Bönder var för trötta för att hitta på galenskaper – jorden var inte att leka med, brödet var en allvarlig historia, släktet och gården likaså" s. 170.

rotade i sin hembygd i kontrast med vilsna och rotlösa människor i staden, samtidigt som hon gång på gång kommer tillbaka till hur människor vantrivs med slitet på landet.⁶⁵² Och Sally Salminens *Katrina* är i mycket en skildring av hur omänskligt hårt arbete och svält bryter ner människor. Katrina välsignar i romanen varje dag som hon inte blir gravid igen. ”Hon tyckte sig se en ändlös rad av mödrar - trasiga, hungriga, okunniga kvinnor, trampa fram på den mörka väg de kallade för livet och föda barn, tallösa barn, som aldrig voro barn utan köpta slavar redan innan de sett dagens ljus...”⁶⁵³ I Berit Spongs *Nävervisa* står Adel och Gusta tillsammans mot fattigdomen och i novellen ”Semester” skildrar Hertha Odeman hur den fattiga Johanna får ligga en liten extra stund efter hon fött barn, då barnmorskan som vet hur kvinnor sliter ut sig, bjuder henne på en kopp kaffe.⁶⁵⁴ I dessa skildringar finns en djup ambivalens gentemot både hembygden och den gamla goda tiden. I romanerna kan en längtan efter en svunnen tid samsas med realistiska skildringar om till exempel arbetsvillkoren för kvinnor i det samhälle man längtar tillbaka till.

Varför dessa texter hyllar det gamla hederliga livet på landet, trots att de kan beskriva det omänskligt hårda arbetet och den ofta förekommande fattigdomen kan diskuteras. Det går att hos författarinnorna skönja en osäkerhet och rädsla över det nya moderna samhället som på trettioalet börjar ta form och livet på landet framstår trots sina skuggsidor som tryggt och välbekant. Det finns en oro i texterna över att samhället kommer att falla sönder om hierarkier bryts upp, om klassgränser försvinner och manlighet och kvinnlighet som det traditionellt har definierats har spelat ut sin roll. Texterna är inte skarpt utvecklingsfientliga, men uttalar ofta en osäkerhet inför vart utvecklingen är på väg och en stark vilja att, trots allt, hålla fast vid det gamla.

Den tysta rösten ur takt med tiden

Lilja har gått till litteraturhistorien som en traditionellt realistisk landsbygdsförfattare med vissa populärlitterära och konservativa drag. Under den tid som hon är verksam som författare, förändrades det litterära fältet oerhört och Liljas texter hamnade alltmer på efterkälken. Birgitte Rörbye skriver i artikeln ”Litteraturvärdering” om kriterierna för värdering av litterära texter.

Det visar sig alltså att frågan om litteraturvärdering har flera sidor. Dels är det en fråga om ett urval, dels om en tolkning. Urvalet vilar, som visats, på en tradition, medan tolkningen knyts till innehållsanalyser eller föreställningar förknippade med författaren, dennes tidigare verk och hans status i den elit tolkaren tillhör.⁶⁵⁵

Liljas författarskap gick från en position, där det har en påfallande hög status på fältet till att förlora denna status och hamna i fältets utkanter. Som visats är anledningarna till detta flera, men jag tror att hennes övergång till att via både ekonomiska behov och förlagets påtryckningar hamna i middlebrow-litteraturen är en viktig del i hur hennes författarskap kommit att värderats. Middlebrow har varit och är fortfarande en gråzon på det litterära fältet, vars litteratur varit svår för många recensenter att bedöma. Kan en författare vara både finlitterär och

⁶⁵² Scheutz, a.a., s. 163.

⁶⁵³ Salminen, a. a., s. 68.

⁶⁵⁴ Hertha Odeman, ”Semester” i *Av skånsk lera*, Stockholm 1930, s. 116.

⁶⁵⁵ Birgitte Rörbye, ”Litteraturvärdering” i *Brott, kärlek, äventyr*, a.a., s. 40.

populärlitterär? Och hanterar man en författare som har en stor läsekrets? De traditionella värderingsmallarna som i mycket dömer ut populärlitteraturen är fortfarande existerande och med de värderingsmallarna intakta drar populärlitterära drag ofta ner betyget på texten i sin helhet.

I en kort text från 1929 diskuterade Lilja etikettering och sa: "Konst och livsmedelsprodukter har numera det gemensamt, att de inte saluförs med framgång förrän de fått sin stämpel."⁶⁵⁶ Väl medveten om det litterära fältets regler värjde sig Lilja under hela sitt författarskap mot att hamna i ett fack, men kom till slut ändå att hamna i ett område på fältets utkant; vilket naturligtvis påverkat hur hennes texter har tolkats.

Ett återkommande tema har varit hur Lilja var ur takt med tiden. Hon höll fast vid en traditionell realistisk form i sina texter och hon hade ofta inte mycket till övers för modernistisk experimenterande litteratur.⁶⁵⁷ Hon, i likhet med många av sina kvinnliga författarkollegor, var ambivalent mot den nya tiden; kritisk mot en modernitet som i hennes ögon förde med sig en alltmer omänsklig värld, samtidigt som hon kritiserade vissa delar av det gamla samhället. Trots detta finns det i hennes och i många av hennes författarinnekollegers texter en längtan tillbaka. Karin Edlund skriver om Astrid Varing att (h)on såg en tid fylld av dramatik och uppbrott. I brytningen med det gamla samhället uppstod rotlöshet, ångest och moraliskt förfall.⁶⁵⁸ Denna ambivalens gentemot det moderna är inte något som endast utmärker middlebrow-litteraturen. Anna Williams som i sin studie *Tillträde till den nya tiden* analyserar verk av bland andra Ivar Lo-Johansson och Moa Martinson lyfter fram att det i påfallande många av trettioalets texter finns en osäkerhet gentemot det nya.

Istället för det modernas emancipatoriska förnyelse
upprepar sig de gamla mönstren och visionen om den
nya människan mynnar ut i ett nederlag. En aura av
tvivel kringgärdar det moderna, som blint rusar mot
framtiden förbi fundamentala demokratiska
grundprinciper, utan vilka strukturerna förbli fast i det
gamla under en yta av förändring.⁶⁵⁹

Man är tveksam till om den nya tiden verkligen för med sig en verklig förändring och om den gör det; är det en förändring till det bättre? I roman efter roman från 1930 - och 1940-talen diskuteras den nya tiden och som författare måste man förhålla sig på något sätt till det moderna. Gertrud Liljas sätt att förhålla sig till moderniteten kom att ses som konservativt och omodernt. I genomgången av Liljas texter mottagande syns tydligt hur hon kom att läsas som alltmer gammalmodig och i och med mister hennes texter status. Erik Peurell skriver om Jan Fridegård att även han hamnade ur takt med tiden. "Genom att även utanför det litterära fältet vända sig bort från sin samtids idéströmningar, bland annat genom att ifrågasätta den moderna barnuppfostran, framstod Fridegård som ålderdomlig och därmed ointressant i många kritikers ögon."⁶⁶⁰ En konservativ text; en gammalmodig text ses påfallande ofta som just ointressant och inte värd en närmare analys. Genom att se Liljas texter som

⁶⁵⁶ Gertrud Lilja, "Berömmelse" i *Tidens magasin* nr.10 1929, s. 7.

⁶⁵⁷ Se till exempel Gertrud Lilja, "Litterära reflektioner över litteraturen" i *Bonniers veckotidning* nr.8 1928.

⁶⁵⁸ Edlund, a. a., s. 85.

⁶⁵⁹ Williams, a. a. s. 51.

⁶⁶⁰ Peurell, a. a., s. 223.

övervägande konservativa och traditionella har mycket av den modernitetsdiskussion som finns i dem inte blivit synlig.

Gertrud Lilja var en tystlåten kritiker. Hon utmanade sällan öppet i sina texter; hon ställde sig inte på barrikaderna, utan smög på sina läsare till exempel en skarp kritik av det gammalkyrkliga och dess patriarkala Guds föreställning. Men hennes modernitetskritik har inte uppmärksammats, då den etikettering hennes författarskap utsatts för i mycket styrt hur texterna tolkats. På ett kulturellt fält som under de decennier Lilja var verksam förändrades och stärktes gränserna till det populära och där kraven på att ett konstverk ska vara nydanande och experimenterande hamnar en författare som Gertrud Lilja ohjälpligt utanför. Från middlebrow-kulturens gråa zon är det svårt att göra sin röst hörd. Tillsammans med författarkolleger som Irja Browallius, Astrid Våring, Berit Spong och Gurli Hertzman-Ericson är Gertrud Lilja en av modernitetens tysta röster.

Avslutning

Att slå igenom betyder att kritiken sanktionerat ett verk och presenterar dess upphovsman för publiken, var på denna mer eller mindre raskt lär sig namnet ifråga utantill.

(Gertrud Lilja, *Vid vägkanten*, 1931, s. 10)

Vad är Gertrud Lilja för en författare var frågan som ställdes i början av denna studie. Det är betydligt enklare att säga vad Gertrud Liljas författarskap inte är, än vad det är. Det är inte ett populärlitterärt författarskap, även om hennes texter innehåller populärlitterära drag. Det är inte ett modernistiskt författarskap, även om här finns texter som till exempel är stilistiskt experimenterande. Gertrud Lilja kan varken beskrivas som en uteslutande konservativ och "bakåtsträvande" författare, eller som en författare som tveklöst bejakar den moderna tiden. Det finns inga enkla svar på frågan.

Studien har velat lyfta fram att Gertrud Lilja inte bara var den konservativa landsbygdsskildrare som hon kom att presenteras som. Bilden av henne som en traditionell realistisk författare som skildrade Småland är alltför snäv. Hennes författarskap kan visserligen föras till en borgerlig realistisk tradition, men det är varken okomplicerat eller likformigt, utan här samsas stereotypa populärlitterära drag med en utvecklad religionskritik. I texterna finns både en idealisering av den gamla goda tiden och en skarp kritik av den.

Trots att författarskapet är brokigt finns här några övergripande teman, som återkommer igen i text efter text. Teman som under författarskapets gång utvecklas och förändras i dialog med samhället. Lilja befann sig i likhet med flera av sina kvinnliga författarkolleger inte i ett vakuum; hon deltog i trettioalets debatt om kvinnlighet och moderskap genom sina texter och hon befann sig mitt i ett litterärt fält som bland annat påverkades av den framväxande primitivismen, vilket hade betydelse för vad Lilja behandlade i sina texter.

Ett tema som kommer igen är skildringen av moderskapet. Det finns hyllandet av Ellen Keys samhällsmoderlighet i de tidiga texterna till den mångstämmiga och djupt ambivalenta moderskapetsdiskussionen i *Den enfaldiga*. Starkt knutet till moderskapstemat är diskussionen om det kvinnliga. Om Lilja i början av sitt författarskap hade en tendens att sätta likhetstecken mellan det sant kvinnliga och det moderliga, blir senare texter

mer mångrostate och det kvinnliga framstår som alltmer komplicerat. Förhållandet mellan man och kvinna är i romantexterna däremot genom hela författarskapet bekymmersamt. Ett övergripande tema hos Lilja kan sägas vara den omöjliga kärleken; eller snarare det omöjliga kärleksfulla erotiska mötet. Det finns mycket kärlek i Liljas romaner, sann och djup kärlek mellan jämlika män och kvinnor som så att säga illustrerar Ellen Keys tankar om det fulländade mötet mellan man och kvinna. Men hos Lilja når paren sällan ända fram. I romanerna tvingas de att offra sin kärlek av en rad olika anledningar och de fulländade erotiska mötena lyser med sin frånvaro. Liljas fiktiva män och kvinnor är ensamma och förblir ensamma. Vilket inte betyder att författarskapet inte behandlar erotik. De erotiska skildringarna läser jag emellertid snarare i dialog med den manliga trettioårsprimitivismen. Lilja, i likhet med så många av sina kvinnliga författarkolleger, gick i svaromål med de primitivistiska texterna genom att behandla sexualitetens konsekvenser för kvinnan. Utarbetade kvinnokroppar, som slitits ut av alltför många graviditeter står i hjärt kontrats med den unga yppiga flickgestalten som porträtteras i vissa primitivistiska texter. Hos Lilja har sexualiteten alltid konsekvenser för kvinnan och är aldrig oproblematiserad. Men den stora kärleken, som den Paulina hyser för Ivan i *Paulina* och Nils för Kristina i *Men somt föll på hälleberget* beskrivs som en själslig gemenskap. Den är könlös och platonisk och kompliceras inte av några sexuella möten. Och det är en kärlek som måste offras. Liljas författarskap skulle kunna karakteriseras som ett författarskap med idel olyckliga slut.

Ett annat tema hos Gertrud Lilja är religionskritiken. Från tidiga noveller och fram till *Men somt föll på hälleberget* diskuteras vilken roll en präst ska ha, vilken Guds föreställning som kyrkan förmedlar och vad denna Guds föreställning får för konsekvenser för män och kvinnor. Liljas religionskritik är mångfacetterad. Man spårar i texterna en tydlig dialog med den gammalkyrkliga miljön som präglade Liljas uppväxt. Här finns en kritik av både den gammalkyrkliga Guds föreställningen och dess bibelsyn, samt en viktig diskussion om vilken roll en präst ska ha och kan ha i en församling. Jag har läst Gertrud Liljas religionskritik i dialog med hennes samtids teologiska debatter, där Lilja i sina fiktiva texter visar prov på en radikal hållning. Men det finns i Liljas religionskritik också andra inslag. I *Kvinnorna i släkten* för religionen en viktig roll i att förklara varför Kristina misslyckas som maka och mor. Dels blir den ett verktyg för att upprätthålla det patriarkala samhället och stärka fadersväldet och dels blir religionen i en gammalkyrklig variant en krycka för Kristina att luta sig mot. Men istället för att bli hjälpt av sin tro, lär sig Kristina att underkasta sig sin fars och sin Guds vilja och att inte ta ansvar för sina egna handlingar. Att ta ansvar för sina handlingar och att alltid handla moraliskt försvarbart framstår i Gertrud Liljas författarskap som dygder värda att sträva efter. Lilja återkommer ofta i sitt författarskap till människors tillkortakommanden. Den moderna ”nya” människan, ofta representerad av den ”nya” kvinnan fördöms i en del av Liljas texter för att hon saknar just moralisk integritet, hederlighet och empati. Samtidigt är Liljas även här mångtydiga. Å ena sidan är den nya människan ofta den materialistiskt intresserade, själviska och omogna som Berit i *Hök och duva*. Å andra sidan är Charlotta i *Kvinnorna i släkten* också en ny människa. En människa som kan stå fri emot kraven från den religiösa miljö hon är uppvuxen i och som kan uppfostra sina barn till hederliga och moraliskt högtstående människor utan att kuva eller skrämja dem.



Att förhålla sig till moderniteten

I diskussionen av hur Gertrud Liljas texter mottogs syns tydligt hur författarskapet med tiden kom att läsas som alltmer konservativt. Författarskapet börjar på slutet av trettioåret få epitetet ”traditionellt” och även om det inte sägs att Gertrud Lilja är anti-modern, så framstår hennes texter i påfallande många recensioner och litteraturhistoriska framställningar som motståndare till moderniteten. Orsakerna till denna utveckling är flera. Liljas ekonomiska villkor och hennes förhållande till förlaget, som präglas både av Bonniers vilja att Lilja skulle skriva mer lättsamma och underhållande romaner och Liljas förmåga och oförmåga att inte låta förlaget diktera villkoren för hennes författarskap. Lilja var inget passivt offer i relationen till förlaget och i brevväxlingen mellan henne och Bonniers finns exempel på lyckade manipulationer från Liljas sida. Men till syvende och sist var Lilja under större delen av sitt liv i stort behov av pengar, vilket naturligtvis påverkade hennes valmöjligheter. Självt återkommer Lilja gång på gång till att hon kände sig ur takt med tiden. Aforismerna i *Genom ofärgade glasögon* kommer ofta tillbaka till detta. ”Generationsbrytning: Insikten om att min människosort inte längre är gångbar, att de värden jag trodde bestående, är växlar som inte längre kan lösas in”.⁶⁶¹ Författarskapet är fyllt av en sorg över en förlorad värld, en stark pessimism inför framtiden och en stark kritik av en modern, ytlig och narcissistisk människa. Med Gassetts uppdelning i kultur och liv blir Liljas författarskap en röst för kulturen, för gamla hederliga värden och mot en ny och modern tid. Men arbetet med författarskapet har lett till upptäckten att det har mer än en röst. Gassetts uppdelning i kultur och liv blir i slutändan för trubbiga verktyg för att förklara Liljas förhållande till moderniteten. Författarskapet är polyfont och uppvisar en ambivalens gentemot det moderna. Å ena sidan finns här en skarp kritik av den nya kvinnan, som hos Lilja ofta representeras av den målade, materiella unga kvinnan, som lever för att förverkliga sig själv. Å andra sidan finns här en hyllning till den vårdande, engagerade yrkeskvinnan, som lever för sitt arbete. I författarskapet finns en nostalgisk dröm om en gammal god tid, då människor brydde sig om varandra och levde efter en högtstående moralisk kod. Men här finns också en överväldigande kritik av denna gamla goda tid; av dess patriarkala samhällssystem som förtryckt både män och kvinnor och av dess religion, som med hjälp av en auktoritär Guds föreställning inte bara hållit människor nere,

⁶⁶¹ Gertrud Lilja, *Genom ofärgade glasögon*, Stockholm 1960, s. 91.

utan även i vissa fall drivit dem ifrån en tro. Att placera Gertrud Lilja som en förespråkare för kultur och som en motståndare till liv blir till slut felaktigt. I hennes texter finns en tydlig ambivalens gentemot moderniteten.

Frågan blir då varför Gertrud Lilja lästes som en konservativ författare av så många recensenter och litteraturhistorieförfattare. Varför blev hon en traditionell och underhållande kvinnoförfattare? Det finns inte ett svar på denna fråga, utan många. Ett första är att hon är till viss del en traditionell och konservativ författare. De stereotypa representationerna av henne och hennes författarskap har ett korn av sanning i sig. Lilja var påfallande kritisk mot den moderna tiden och återvände ofta i sina texter till denna kritik. Hennes författarskap är till viss del populärlitterärt och oproblematiskt och hon skrev ofta om kvinnor. Men detta är bara en del av författarskapet. En annan förklaring till varför Gertrud Liljas författarskap fått det omdöme det fått har att göra med att hon var en middlebrow - författare. Genom att befinna sig mellan det finkulturella och det populära blev Liljas texter svåra att kategorisera och i och med att hennes texter faktiskt innehåller vissa populärlitterära drag skapades ett starkt motstånd till att läsa dem som till exempel samhällskritiska. Det finns inom mycket litteraturhistorieskrivande ett antingen eller tänkande. Antingen är man en populärlitterär författare eller inte. Antingen är man konservativ eller inte. Det är svårt att vara både ock.

Till dessa svar måste tillfogas att Gertrud Lilja var en kvinnlig författare. En rad studier från Ebba Witt-Brattströms om Moa Martinson, Gunilla Domellöfs om Karin Boye och Birgitta Svanbergs om Agnes von Krusenstjerna till Anna Williams genomgång av litteraturhistoriska översiktsverk har visat att varken mottagandet av texter eller litteraturhistorieskrivande är blinda för en författares genus. Kvinnors författarskap hamnar utanför huvudfåran i litteraturhistorien, de läses oftare som underhållande och populära, och de anses till viss del bestå av personliga texter vilka behandlar specifika kvinnliga problem, vilket ska jämföras med många manliga författarskap som sägs handla om universella och allmänmänskliga problem. ”Poängen är att översiktsverkens författare sökte efter det nydanande hos de manliga författarna, men lät bli att söka efter det hos de kvinnliga”.⁶⁶² Den religionskritik som finns i till exempel *Men samt föll på hälleberget* lästes av recensenterna som en diskussion av Liljas personliga tro och inte som ett led i en samhällskritik.

Viljan att sätta en etikett på en författare och föra författarskapet till en tydlig avgränsad kategori gäller naturligtvis inte bara kvinnliga författare, men det har tydligt visats i ett flertal studier att kvinnliga författare i högre utsträckning än sina manliga kolleger får tydliga etiketter på sina författarskap och hamnar i väl avgränsade kategorier. Så hamnade Gertrud Lilja i kategorin kvinnlig landsbygdsförfattare, vilket täcker in en begränsad del av hennes författarskap.

Ett viktigt svar på frågan varför Gertrud Lilja har blivit läst som en konservativ författare som är kritisk till moderniteten är att det beror på hur moderniteten definieras. Om Rita Felskis kritik av till exempel Marshall Bermans definition av moderniteten är befogad, och det anser jag att den är, så ställs kvinnan på grund av sitt genus automatiskt utanför det nya. Om den moderna människan blir synonym med den moderna mannen hamnar kvinnan oundvikligen i det pre-moderna. Nu har ett flertal forskare och författare lyft fram en kvinnlig modernitet i den flärdfulla och konsumerande kvinnan. Att denna ”nya” kvinna hör moderniteten till håller jag med om, men det blir problematiskt om denna kvinna ensam får representera en kvinnlig modernitet. Dels skapas bilden av den moderna, materialistisk och hedonisk kvinna som hamnar i skarp kontrast mot den moderna,

⁶⁶² Anna Williams, a. a., s. 187.

samhällsförbättrande och framåtsträvande mannen. Dels befäster man genom att lyfta fram den här representationen föreställningen av att dess kritiker är konservativa eller till och med motståndare till moderniteten. Gertrud Lilja var en av de kvinnliga författare som var mycket kritisk mot just denna moderna kvinna, en kritik som innehåller konservativa drag, men som inte automatiskt leder till att Lilja var en motståndare till moderniteten. Även om Lilja avvisade denna specifika representation, så bejakade hon andra delar av moderniteten. Trots sina egna utsagor om att hon var vilse i tiden och själv tillhörde en förlorad värld, anammade Gertrud Lilja viktiga verktyg från moderniteten; verktyg hon använde dels för att kritisera en patriarkal samhällsordning och dels för att kritisera denna samhällsordnings religion och syn på gud. Om denna samhällskritik läses som ett uttryck för en personlig tro eller för ett självbiografiskt skrivande och inte som kritik, framhävs de konservativa och traditionella elementen i författarskapet och man blir blind för dess komplexitet. I vissa hänseenden var Gertrud Lilja en konservativ författare, men i andra var hon en påfallande modern.

Om man ska ge ett svar på frågan vad Gertrud Lilja är för en författare måste det bli att hon är en mångtydig författare, vars författarskap innehåller en rad motstridiga stämmor. Och vad som karakteriserar Gertrud Liljas förhållande till moderniteten är ambivalens.

Epilog

Genom att koncentrera mig på Gertrud Liljas författarskap och försöka ge en heltäckande bild av det, samtidigt som jag genomgående i studien har lyft fram Lilja som en del av en större grupp kvinnliga författare har jag velat göra två saker. Dels har min ambition varit att presentera ett tämligen outforskat kvinnligt författarskap, som har både speciella och till och med unika drag. Dels har jag velat sätta in Gertrud Lilja i ett större sammanhang, där hon är en av många kvinnliga författare som lästs och behandlats på liknande sätt och som i sina texter diskuterar till viss del gemensamma teman. Naturligtvis har jag genom detta tillvägagångssätt missat en del viktiga aspekter, samtidigt som andra blivit synliga.

På grund av att jag velat belysa Liljas hela författarskap har jag fått göra begränsningar och jag har koncentrerat mig på romanerna. Novellerna har på grund av detta behandlats något schematiskt och kortfattat. Novellerna utgör i sig ett heterogent material, som består dels av de snabbt skrivna veckotidningsnovellerna och dels av de på Bonniers utgivna noveller. Även om det finns tydliga kopplingar mellan novellerna och romantexterna, där Gertrud Lilja ofta introducerade ett tema i en novell och sedan utvecklade det i en roman, så innehåller författarskapet noveller som har en tydlig särart. De tidiga novellerna behandlar i hög utsträckning frågor om livets mening, vad döden innebär och förhållandet mellan konst och verklighet. Tillsammans med romanernas utvecklade religionskritik finns här stoff för en filosofisk och teologisk analys.

Studien började med Gertrud Liljas liv, av hur dövheten och utanförskapet präglade henne, av hur villkoren för hennes debut såg ut och av förhållandet till förlaget och samtidens recensenter. Det är passande att Lilja själv får avsluta.

”Leva inkognito, fegt anpassa sig efter sin omgivning, växla färg efter den som en kameleont. Tills man en dag är mogen för utbrottet: jag vill vara *jag*, jag vill vara *jag*. jag vill vara *jag*.”⁶⁶³

⁶⁶³ Gertrud Lilja, *Genom ofärgade glasögon*, Stockholm 1931, s. 50.

Källor och litteratur

Otryckt material

Lund

Edmar, Elsa, "Gertrud Lilja och ensamhetens problem", opublicerad uppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet 1954

Gertrud Liljas brevsamling, Lunds universitetsbibliotek LUB

Scheutz, Britt, *Studier i Irja Browallius landsbygdsskildringar*, opublicerad lic.avhandling, Lund 1969

Sohlén, Carina, "Paulinas offer- en analys av offertematiken i Gertrud Liljas roman *Paulina*", opublicerad uppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen i Lund 23/11 1989

Österholm, Katarina, "Inordnandets smärtsamma uppenbarelse, En studie av sex feministteologiska framställningar av en mystik förändringsprocess", opublicerad c-uppsats Teologiska institutionen vid Lunds universitet 1995

Stockholm

Edmar, Elsa, osorterat material, Ac 2000/71 KB

Landquist, Maria, *Irja Browallius, 'Människoarkeolog' och landskapsskildrare*, opublicerad lic- avhandling, Stockholm 1993

Lilja, Gertrud "Sanningen" samt "Undantaget", 1941, radiopjäser liggande i Sveriges radios dokumentarkiv i Stockholm

Tidholm, Barbro, "Gertrud Liljas författarskap – med speciell tonvikt på hennes människosyn", opublicerad uppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet 1969

Uppsala

Johansson, Kerstin och Sofia Viberg, "Gertrud Lilja och Kvinnorna i släkten", Opublicerad uppsats framlagd vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 1979

Wirtén, Eva Hemmungs, *In love We Trust, People, Power and Passion In and Around Harlequin Romances*, opublicerad lic. avhandling, Uppsala 1994

Umeå

Edlund, Karin, '*Länge ville man förmena oss rätten av att ha en historia.*' *Studier i Astrid Värings biografi och författarskap fram till andra världskriget*, opublicerad lic. avhandling, Umeå 1998

Tryckta verk av Gertrud Lilja

(Kronologisk ordning; här förtecknas endast i avhandlingen anförda titlar)

Den besvärliga gåvan, Stockholm 1924
Den ensamma, Stockholm 1926
Paulina, Stockholm 1927
Människor, Stockholm 1928
Bergakungen, Stockholm 1930.
Karl-Uno och sångerskan, Stockholm 1932.
Stundom en idyll, Stockholm 1934
Kvinnorna i släkten. En berättelse från Småland, Stockholm 1936
Byborna, Stockholm 1940, Här i Bokklubben Svalans upplaga från 1943
Hök och duva, Stockholm 1942
Det hemlösa hjärtat, Stockholm 1946
Den Enfaldiga, Stockholm 1953
Men somt föll på hälleberget, Stockholm 1955
Genom ofärgade glasögon, Stockholm 1960
Döttrarna, Stockholm 1964

I tidningar, tidskrifter och samlingsvolym

(Alfabetisk ordning)

”Berömmelse” i *Tidens magasin* nr.10 1929
”Bröllopet” ur *Hemkultur* nr.1 1935
”Den barnlösa” i *Idun* nr.28 1933.
”Deras första jul” i *Vårt Hem* nr.52 1937
”Det vill jag särskilt tacka för...” i *Idun* nr.23 1946
”En julafton” i *Julglimten* 1945
”En värld av frihet och glädje” i *Min mor, 32 svenska män och kvinnor om sina mödrar*, red. Ivan Oljelund, Tredje samlingen, Uppsala 1950.
”Frågespalter” i *Vi* nr.21 1947
”Föreningslänken” i *Julafton* 1934
”Gammalt groll” i *Julblommor* 1940
”Gerhard och Gunilla” i *Veckojournalen* nr.14 1941.
”Gertrud Lilja. Den Enfaldiga” i *Svensk Litteraturtidskrift* nr.1 1954.
”Hemlösa hjärtan” i *Idun* nr.14 1947.
”Intervju med mig själv” i *Bonniers Veckotidning* nr.33 1926.
”Jag blir ’författare’ ” i *B.M.F., Organ för Svenska Bokhandelsmedhjälparföreningen*, december 1942.
”Kvinnor med kvalitet” i *Idun* nr.23 1947
”Lille Sammel den förnöjsamme” i *Vi* nr.48 1952
”Lisbeth och hjälprästen ” i *Julhälsning* 1930

"Litterära reflexioner över litteraturen" i *Bonniers Veckotidning*, nr. 8 1928.

"Mesallians" i *Julhelg* 1941.

"När jag debuterade i *Idun*" i *Idun, Jubileumsskrift på 50 – årsdagen* 1937

"Ode till min generation" i *Idun* nr. 29 1947.

"Radiorösten" i *Vårt Hems jul* 1934

Svar till "Bitter och olycklig" i "Fru Gertruds spalt" i *Veckrevyn* nr. 30 1943

Svar till "Djupt förtvivlad" i "Fru Gertruds spalt" i *Veckorevyn* nr. 4 1947

Svar till "En ensam mor" i "Fru Gertruds spalt" i *Veckorevyn* nr. 20 1946

Svar till "Fundersam 22-åring" i "Fru Gertruds spalt" i *Veckorevyn* nr. 51 1942

Svar till "Studiosus" i "Fru Gertruds spalt" i *Veckorevyn* nr. 39 1945

Svar till "Undrande 16åring" i "Fru Gertruds spalt" i *Veckrevyn* nr. 12 1945

Svar till "Vankelmodig" i "Fru Gertruds spalt" i *Veckorevyn* nr. 51 1942

"Tre kvinnor i schalet" i *Idun* nr. 32 1932

"Vi gammalmodiga eller Vi är trötta på skökan" i *Idun* nr. 17 1947

"Väsentligt för den ogifta" i *Idun* nr. 22 1947

Recensioner

Den besvärliga gåvan

Bergstrand, Allan "En märklig novelldebut" i *Ny tid* 25/10 1924

Ullman, G, "En novellistisk debut" i *Svenska Dagbladet* 22/5 1924

Den ensamma

Selander, Sten "Boken för veckan; Gertrud Liljas, Den ensamma" i *Bonniers Veckotidning* 18/9 1926

Österling, Anders "En ny författarinna" i *Svenska Dagbladet* 8/7 1926

Paulina

Bolander, Carl August, "Ny prosa" i *Dagens Nyheter* 10/12 1927

F., (sign.) "En romandebut" i *Karlskronatidningen* 17/12 1927

Selander, Sten "Fem nya romaner" i *Bonniers Veckotidning* 1/1 1928

Österling, Anders "Två författarinnor" i *Svenska Dagbladet* 16/12 1927

Människor

Björkman, Carl, "Gertrud Liljas 'Människor'" i *Nya Dagligt Allehanda* dec. 1928

Elgström Anna Lenah, "Livets och årets festdagar och människor" i *Socialdemokraten* 22/12 1928

Österling, Anders, "Gertrud Liljas nya noveller" i *Svenska Dagbladet* 12/12 1928

Bergakungen

Bergstrand, Allan, "Novellist som romanförfattare" i *Arbetet* 15/12 1930
Quiding, Anders "En ensam mans historia" i *Skånska Dagbladet* 9/12 1930
Wägner Elin, (E.W.-ns.), "Tre böcker" i *Tidevarvet* 20/12 1930

Karl-Uno och sångerskan

Boye, Karin, "Kvinnliga novellförfattare" i *Arbetet* 22/12 1932
Elgström, Anna Lenah, "Stort och litet format" i *Socialdemokraten* 5/1 1933
Österling, Anders "Noveller" i *Svenska Dagbladet* 22/11 1932

Stundom en idyll

Abenius, Margit, "Fyra författarinnor" i *Bonniers Litterära Magasin* nov. 1934
Elgström, Anna Lenah, "Två berätterskor" i *Socialdemokraten* 16/12 1934
Linder, Erik Hjalmar, "En brödrakonflikt" i *Svenska Morgonbladet* 18/10 1934
Schr., (sign.), "Svenska romaner" i *Sydsvenska Dagbladet* 24/10 1934
Stolpe, Sten, "Vågar kvinnor inte vara sig själva"? i *Idun* 17/11 1934

Fröken Andersson och ungdomen

Boye, Karin, "Gertrud Liljas noveller" i *Socialdemokraten* 19/5 1935.
Österling, Anders, "Novellister" i *Svenska Dagbladet* 13/7 1935.

Kvinnorna i släkten

Elgström, Anna Lenah, "Ny roman av Gertrud Lilja" i *Socialdemokraten* 15/10 1936
Harrie, Ivar, "Kvinnor och kvinnoöden" i *Veckojournalen* nr. 47 1936
Hedlund, Karl, "Två kvinno-skildringar" i *Gefle Dagblad* 1/12 1936
Johansson, Nathan, "Konstnärlig släktroman" i *Svensk Lärartidning* 14/12 1936
Neander-Nilsson, S. "2 Bonderomaner" i *Nya Dagligt Allehanda* 26/10 1936
Oljelund, Ivan, (I.O.), "En utmärkt roman" i *Svenska Dagbladet* 1/11 1936
O.G., (sign.), "Gertrud Lilja: Kvinnorna i släkten" i *Skånska Dagbladet* 17/11 1936
V. J., "En klarsynt människosildring" i *Ronnebytidningen* 11/12 1936
Wettergren, Gunilla, "En kvinna i släkten" i *Idun* nr.21 1937
Österling, Anders, "Den kvinnliga synpunkten" i *Stockholmstidningen* 6/11 1936

På allmän sal

Elgström, Anna Lenah, "Gertrud Liljas nya noveller" i *Socialdemokraten* 12/12 1937
Holmberg, Olle, "Med moral och utan" i *Dagens Nyheter* 20/12 1937
G.J., (sign.), "Äkta vara" i *Sydsvenska Dagbladet* 1/12 1937

Så leva vi

Berg, Eva, "I svekets värld" i *Nya Dagligt Allehanda* 12/10 1938

Diktonius, Elmer, "Så leva vi" i *Arbetet* 15/11 1938.

Hamrin-Thorell, Ruth, "Att spela hederligt i kärlek" i *Idun* nr.47 1938

Möller, Arthur, "Så leva vi" i *Göteborgsposten* 5/12 1938

Byborna

Attorps, Gösta, "Berättelse av Gertrud Lilja" i *Svenska Dagbladet* 13/11 1940

Bergman, Bo, "Två romaner" i *Dagens Nyheter* 16/11 1940

D.J., (sign.), "Smålandsroman" i *Lunds Dagblad* 23/11 1940

O.G., (sign.), "Småländska kvinnoöden" i *Skånska Dagbladet* 7/11 1940

Hök och duva

B.B-n., (sign.), "Två författarinnor" i *Dagens Nyheter* 26/10 1942

G.H-d., (sign.), "Tre författarinnor" i *Boråstidningen* 27/11 1942

O.G., (sign.), "Kvinnoproblem" i *Skånska Dagbladet* 31/10 1942

Tigram, (sign.), "Utsvultna äktenskap" i *Veckojournalen* nr. 49 1942

Ovädret drar förbi

A-a A., (sign.), "Förströelse och behållning" i *Helsingborgsposten* 25/11 1944

Forsberg, Astrid, "Äktenskapsfrågan" i *Svenska Journalen* nr.51 1944

H.Dhe., (sign.), "Nutidsroman" i *Sydsvenska Dagbladet* 20/10 1944

Lindström, Arne, "Förströelseroman som tidsspegel" i *Västervikstidningen* 9/2 1945

Det hemlösa hjärtat

B-B-n., (sign.), "Två författarinnor" i *Dagens Nyheter* 25/10 1946

Nyberg, Ven, "Förvandlingar" i *Svenska Dagbladet* 14/10 1946

Tykesson, Elisabeth, "Svensk småstad" i *B.L.M.* jan.1947

Strand, Hanna, "Tre pålitliga svenskor i bokflodens virvlar" i *Arbetet* 13/10 1946

Budbäraren

Harrie, Ivar, "Spinnarskan och släktleden" i *Dagens Nyheter* 12/11 1948

Neander-Nilsson., S., "4 berättare- bättre och sämre" i *Göteborgs Morgonpost* 14/10 1948

När sommaren är förliden

Björck, Staffan "Minnet av lyckan" i *Dagens Nyheter* 22/10 1951

Gurli Hertzman-Ericson, "Noveller med sordin" i *Idun* nr.44 1951

Oljelund, Ivan "Kärleken och döden" i *Stockholmstidningen* 8/10 1951

Den enfaldiga

Lindström, Åke "Själv mord och ord" i *Expressen* 7/10 1953

Nyberg, Ven "Berättelser om kärlek" i *Svenska Dagbladet* 25/10 1953

Ohlson, Sonja, "Böcker och författare" i *Göteborgsposten* 16/10 1953

Olsson, Albert, "Litterär triangel" i *Ny tid* 22/10 1953

Tarschys, Bernard, "Att dra sig ur spelet" i *Dagens Nyheter* 11/11 1953

Men somt föll på hälleberget

Boëthius, C. G., "Stillsam innanläsning" i *Vårt lösen* nr.12 1955

Ek, Emy, "En prästs dilemma" i *Bonniers litterära magasin*, januari 1956

Hagberg, Knut, "Vrångebild av en präst" i *Svenska Dagbladet* 20/10 1955

Karling, Karin, "Böcker och författare" i *Göteborgsposten* 19/11 1955

Landquist, John, "Pålitlig realist" i *Aftonbladet* 3/10 1955

Lundberg, Ingemar, "En präst samvetsstrid" i *Sydsvenska dagbladet* 8/10 1955

I går och idag

Donner, Jarl W., "Om ensamhet" i *Dagens Nyheter* 6/10 1958

Nyberg, Ven, "Fin novellkonst" i *Svenska Dagbladet* 7/10 1958

Swahn, Sven Christer, "Gertrud Lilja på egen mark" i *Expressen* 17/10 1958

Genom ofärgade glasögon

Anér, Kerstin, "Genom färgade glasögon" i *Idun* nr.49 1960

Edmar, Elsa, "Försvar för Gertrud Lilja" i *Idun* nr. 52 1960

Heyman, Viveka, "Bokslut av Gertrud Lilja" i *Arbetaren* 1/12 1960

Janzon, Åke, "Den oförgräpliga meningens konst" i *Svenska Dagbladet* 15/1 1960

Döttrarna

Andersson, Per, "Ovillkorligt" i *Kvällsposten* 12/9 1964

Ekström, Margareta, "Två damer på spårvagn" i *Expressen* 21/8 1964

Mårtensson, Sigvard, "Krav och förståelse" i *Sydsvenska Dagbladet* 25/8 1964

Övrigt tryckt material

Adolfsson, Eva, "Drömmen om badstranden, Kvinnobilder i trettiotalslitteraturen, särskilt hos Agnes von Krusenstjerna och Moa Martinson" i *Kvinnor och skapande. En antologi om litteratur och konst tillägnad Karin Westman Berg*, red. Birgitta Piaget, Stockholm 1983

- Albert Bonniers Stipendiefond för svenska författare*. Skrift sammanställd 1951 av Sven Barthel, reviderad 1986 av Bengt Emil Johnsson, Stockholm 1986.
- Ambjörnsson, Ronny, "Ellen Keys idéer om individ och kvinnlig särart" i *Ellen Key. 1849-1999, En minnesbok*, red. Birgit Gerhardsson, Linköping 1999.
- Samhällsmodern. Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896*, (diss.) Göteborg 1974
- Anderson, Pamela Sue, *A Feminist Philosophy of Religion. The Rationality and Myths of Religious Belief*, Oxford 1998
- Arndt, Johann, *Andlig skattkammare. Beträktelser för var dag i året samt morgon och aftonböner*, Omarbetad upplaga av S.G. Cavallins översättning enligt utgåva, tryckt 1943, Stockholm 1997
- Axberger, Gunnar, *Litteraturen och vi. Del 3. Berättelser och dikter om ungdom och ungdomsproblem sammanställda för skolan och det fria bildningsarbetet*, Stockholm 1959
- Bachtin, Michail, *Dostojevskijs poetik*, Gråbo 1991 (1963)
- Det dialogiska ordet*, Gråbo 1991 (1988)
- Berger, Margareta, *Fruar och damer. Kvinnoroller i veckopress*, Stockholm 1974
- Berger, Peter och Thomas Luckman, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London 1991 (1966)
- Berggren, Kerstin, "Gertrud Lilja" i *Studiekamraten* 1/2 1986
- Bergstrand, Axel, *Elisabeth Bergstrand-Poulsen. En konstnärspersonlighet och hennes förhållande till samtiden*, Växjö 1968
- Bergstrand-Poulsen, Elisabeth, *Glad och god skall människan vara - och stark, Enkla variationer i bilder och ord över ett gammalt svårlöst tema*, Stockholm 1934
- Hök- får jag låna dina vingar? Ett stycke sanning, skriftligt och fotografiskt dokumenterat*, Stockholm 1940
- Värendsmän i bilder och ord*, Stockholm 1927
- Berman, Marshall, *Allt som är fast förflyktigas. Modernism och modernitet*, Lund 1990 (1982)
- Bibeln*, 1917 års översättning
- Björk, Nina, *Sireners sång. Tankar kring modernitet och kön*, Stockholm 1999
- Björkman, Anna, *Maj i by*, Stockholm 1929
- Åsen*, Stockholm 1939
- Bodin, Per Arne, "Den heliga dåren - dårskapen i Kristus" i *Mänskliga gränsområden. Om extas, psykos och galenskap*, red. Johan Cullberg, Karin Johannisson och Owe Wikström, Stockholm 1996
- Boëthius, Ulf, "Populärlitteraturen, finns den?" i *Brott, kärlek, äventyr. Texter om populärlitteratur*, red. Dag Hedman, Lund 1995
- Boken och konstnären. Albert Bonniers förlag 150 år. Katalog från nationalmuseet*. Stockholm 1987
- Booth, Wayne, "Freedom of Interpretation: Bakhtin and the Challenge of Feminist Criticism" i *Bakhtin, Essays and Dialogues on His Work*, red. Gary Saul Morson, Chicago 1986.
- Borg, Annika, "Att lära av misstagen. Några nedslag i svensk 1900-tals exegetik" i *Var kan vi finna en nådig Gud? Om könsmaktordning i kyrka och teologi*, red. Anne-Louise Eriksson, Uppsala 2002

- Borgström, Eva, 'Om jag får be om ölost'. *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik*, (diss.), Göteborg 1991
- Bourdieu, Pierre, "Distinktionen. En social kritik av omdömet" i *Kultursociologiska texter*, i urval av Donald Broady och Mikael Palme, Stockholm 1986
- "Och vem har skapat skaparna? i *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland och Johan Svedjedal, Lund 1997.
- Broady, Donald, "Enligt konstens alla regler" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr.1 1994
- "Från agent till subjekt. Liten ordlista för att underlätta läsningen av Pierre Bourdieus 'Vad det vill säga att tala' ", i *Skeptron* nr. 1 1984
- Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, (diss.), Stockholm 1990
- Broman, Petra, 'Jag vill vara mig själv'. *Stina Aronson (1892-1956), ett litteraturhistoriskt öde. Kvinnliga författare i svensk litteraturhistorieskrivning – en metalitteraturhistorisk studie*, (diss.), Groningen 1999
- '*Detta är jag*'. *Stina Aronsons litteraturhistoriska öde*, Stockholm 2001
- Browallius, Irja, *Elida från Gårdar*, Stockholm 1938
- Synden på Skruke*, Stockholm 1937
- Vid byvägar och älgstigar*, Stockholm 1934
- Brunos, John, " 'Maskinens stönn'. Fart og modernitet i 1930-tallets norske litteratur", i *Modernitetens ansikten, . Livsåskådningar i nordisk 1900-talslitteratur*, red. Carl Reinhold Bråkenhielm och Torsten Pettersson, Nora 2001
- Busk-Jensen, Lise, "Subkultur og gynokritik. Begreper i feministisk litteraturforskning" i *Historie. Tolkning. Tekst og Tekst.. Tolkning. Historie*, red. Jørgen Dines Johansen, Finn Hauberg och Horst Nägele, Odense 1990
- Butler, Judith, "Gender Trouble. Feminist Theory and Psychoanalytic Discourse" i *Feminism/Postmodernism*, red. Linda Nicholson, New York 1991
- Bylund, Tuulikki Koivunen, 'Frukta icke, allenast tro'. *Ebba Boström och samarithemmet 1882-1902*, (diss.) Stockholm 1994
- Cadogan, Mary, *And Then Their Hearts Stood Still, An Exuberant Look at Romantic Fiction Past and Present*, London 1994
- Calinescu, Matei, *Modernitetens fem ansikten, Modernism, avantgarde, dekadens, kitsch, postmodernism*, Ludvika 2000 (1987)
- Carlsson Wetterberg, Christina, "Från patriarkat till genusystem – och vad kommer sedan?" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr. 3 1992
- Christ, Carol P., *Diving deep and surfacing, Women writes on spiritual quest*, Boston 1980
- Rebirth of the Goddess. Finding Meaning in Feminist Spirituality*, New York 1997
- Claesson Pipping, Git, *Med könet som läsanvisning. George Eliot och Victoria Benedictsson i det svenska 1880-talet - en receptionsstudie*, (diss.), Stockholm 1993
- Clementine (sign.), "Gertrud Lilja har blivit Stockholmsfru" i *Husmodern* nr.18 1941
- "Två Värendskvinnor" i *Dagens Nyheter* 3/5 1931
- Cooper, J.C. *Symboler. En uppslagsbok*, Stockholm 1986 (1978)

- Daly, Mary, *Beyond God the Father - Towards a Philosophy of Women's Liberation*, New York 1986 (1973)
- Danius, Sara, *The Senses of Modernism. Technology, Perception and Modernist Aesthetics*, (diss.), Uppsala 1998
- Den svenska litteraturen* Band 5, Lars Lönnroth och Sven Delblanc, Stockholm 1989
- "Det bästa jag sagt om kärlek: Författare väljer själva" i *Damernas Värld* nr.6 1943
- Domellöf, Gunilla, *'I oss är en mångfald levande'. Karin Boye som kritiker och prosamodernist*, (diss.) Stockholm 1986
- Mätt med främmande mått. *Idéanalys av kvinnliga författares samtidsmottagande och romaner 1930-1935*, Hedemora 2001
- Eduards, Maud, "En allvarsam lek med ord" i *Viljan att veta och vilja att förstå – Kön, makt och den kvinnovetenskapliga utmaningen i högre utbildning*, Slutbetänkande av Utredningen om insatser för kvinno- och jämställdhetsforskning, Stockholm 1995
- Elgquist, Eric, "Prästhemmet i Långasjö vid senaste sekelskiftet" i *Gamla prästhem i Småland och på Öland*, ny samling minnen utgiven av Vilhelm Bexell, Lund 1955.
- Emerson, Caryl och Gary Saul Morson, *Mikhail Bakhtin. Creation of a Prosaics*, Stanford 1990
- Ericsson, Staffan, "Beröringen av ett vidrigt ämne - Skandinavisk forskning om tryckt populärfiktion" i *Forskning om populärkultur, Nordicom-.Nytt* nr.1-2 1987, red. Ulla Carlsson
- Eriksson, Anne-Louise "Från mäns dominans till kvinnors dans" i *Modern svensk teologi – strömningar och perspektivskiften under 1900-talet*, red. Håkan Eilert, Stockholm 1999
- "Kvinnlig religion – kvinnlig gudsbild" i *Gnosis* nr. 2/91 – 3/92
- Kvinnor talar om Jesus. En bok om feministisk kristologisk praxis*, Nora 1999
- The Meaning of Gender in Theology. Problems and Possibilities*, (diss.) Uppsala 1995
- Eskilsson, Lena, *Drömmen om kamratsamhället. Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad 1925-35*, (diss.) Stockholm 1991
- Espmark, Kjell, *Livsdyrkaren Artur Lundkvist. Studier i hans lyrik till och med Vit man*, (diss.), Stockholm 1964
- Ethelberg, Eva, "Självkänsla kontra realitet - ett dilemma för psykologin och för kvinnorna" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr.1 1985
- Fahlgren, Margaretha "Att få eller inte få, Kvinnliga författare och litterära priser i Sverige 1945-1991" i *Tidskrift för litteraturvetenskap*, nr.3-4 1995
- Det underordnade jaget. En studie om kvinnliga självbiografier*, (diss.) Tullinge 1987
- Spegling i en skärva. Kring Marika Stiernstedts författarliv*, Stockholm 1998
- Felski, Rita, *The Gender of Modernity*, London 1995
- "Fem böcker på en öde ö" i *Hemmets journal* julnummer 1933
- "Finns de i verkligheten? Nio författarinnor avslöja" i *Vårt Hem* nr.51 1942
- Fjelkestam, Kristina, *Ungkarlsflickor, kamrathustrur och manhaftiga lesbianer. Modernitetens litterära gestaltning i mellankrigstidens Sverige*, (diss.), Stockholm/Stehag 2001
- Fornäs, Johan, "Dimensions of Modernity" i *Moves in Modernity*, red. Johan Fornäs och Göran Bolin, Stockholm 1992;
- Forsberg, Astrid, *Eros och korset*, Stockholm 1937

- Jordens barn*, Stockholm 1944
- Frith, Gill, "Women, writing and language: Making the silences speak" i *Introducing women's studies*, red. Diana Richardsson och Victoria Robinson, London 1993
- Frykman, Jonas, Dansbaneeländet. *Ungdomen, populärkulturen och opinionen*, Stockholm 1988
- Furuland, Lars, *Statarnas ombudsman i dikten. En bok om Ivar Lo-Johansson*, Uppsala 1976
- Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Hedemora 1991
- Gasset, José Ortega y, *Vår tids tema*, Stockholm 1936
- Gemzöe, Lena, *Feminism*, Stockholm 2002
- Giertz, Bo, *Stengrunden. En självårsroman*, Stockholm 1963 (1941)
- Gothlin, Eva, *Kön eller genus?*, Skrift utgiven av Nationella sekretariatet för genusforskning, Göteborg 1999
- Graeske, Caroline, *Bortom ödelandet. En studie i Stina Aronsons författarskap*, (diss.), Stockholm/Stehag 2003
- Griffin, Gabriele, "Introduction" i *Difference in View. Women and Modernism*, red. Gabriele Griffin, London 1994
- Griswold, Wendy, "Aktuella tendenser inom litteratursociologin" i *Litteratursociolog. Texter om litteratur och samhälle*, red. Lars Furuland och Johan Svedjedal, Lund 1997
- Grundskolans läsebok. Sjätte året*, Stockholm 1963
- Gustafsson, Johanna, *Kyrka och kön. Om könskonstruktioner i Svenska kyrkan 1945-1985*, (diss.) Stockholm/Stehag 2001
- Hammar, Inger, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900*, (diss.) Stockholm 1999
- Hedman, Dag, "Kampen på det gustavianska fältet. Om Kellgrens problematiska förhållande till Bellman och Thorild" i *Samlaren*, årgång 118 1997
- Heggstad, Eva, *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*, (diss.) Uppsala 1991
- "Petitesser om grossesser? Kön och kritik i *Ord och Bilds* litterära trettioal" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr.3-4 1998
- Heikinen, Denise, "Is Bakhtin a Feminist or just Another Dead White Male? A Celebration of Feminist Possibilities in Manuel Puig's *Kiss of the Spiderwoman*" i *A Dialogue of Voices. Feminist Literary Theory and Bakhtin*, red. Karen Hohne och Helen Wussow, Minnesota 1994.
- Hembys, Elisabeth, "Den nya kvinnan, Ideologi och bildkonst i 20- och 30-talens Sovjet" i *ResPublica* nr.1-2 1997
- Hermansson, Stig, "Gertrud Lilja 1887-1984" i *Långasjökrönikan 1985*, Långasjö 1985
- "Gertrud Liljas väg" i *Långasjö igår och idag*, red. Arne Gustafsson, Emmaboda 1984
- Herndl, Diana Price, "The Dilemmas of a Feminine Dialogic" i *Feminism, Bakhtin and the Dialogic*, red. Dale M. Bauer och S. Jaret McKinstry, New York 1991
- Hertzman-Ericson, Gurli, *Av jord är du kommen*, Stockholm 1935
- Domaredansen*, Stockholm 1941
- Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta – studier i svensk folkhemspolitik*, Stockholm 1989
- Den socialistiska hemmafrun och andra kvinnohistorier*, Stockholm 1992

Genus – om det stabilas föränderliga former, Stockholm 2001

Social engineering and the womanquestion: Sweden in the thirties, Institutet för Arbetslivsforskning

1994:4

Hirschkop, Ken, "Is Dialogism for Real?" i *The Contexts of Bakhtin. Philosophy, Authorship. Aesthetics*, red. David Sheperd. Amsterdam 1998

Hjordt-Vetlesen, Inger-Lise, "Att ta till orda, Danska bondeförfattarinnor", i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria Band 3.. Vida världen*, huvudred. Elisabeth Möller-Jensen, Höganäs 1996

Holm, Birgitta, "Die Grosstante Europas'. Ellen Key som europeisk intellektuell" i *Ellen Key, 1849-1999. En minnesbok*, red. Birgit Gerhardsson, Linköping 1999

"Edith Södergran och den nya kvinnan" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap*, nr.4 1990

"Hur kan vi bära en stor sorg?" i *Idun* nr.8 1932

Huveröd, Susel Hedström, *Kvinnor som murbräckor. Idéhistoriska strövtåg med Ellen Key som referenspunkt*, Stockholm 1989

Hägglund, H., "Förord" i *Den sanna kristendomen. Första boken jämte en kort levnadsbeskrivning*, Stockholm 1932

Jacobs, Deborah, "Critical Imperialism and Renaissance Drama; The Case of the Roaring Girl" i *Feminism, Bakhtin and the Dialogic*, red. Dale M. Bauer och S.Jaret McKinstry, New York 1991

Janzten, Grace M., *Becoming Divine. Towards a Feminist Philosophy of Religion*, Manchester 1991

Johannisson, Karin, "Dårskap och kultur. Om heliga flickor" i *Mänskliga gränsområden Om extas, psykos och galenskap*, red. Johan Cullberg, Karin Johannisson och Owe Wikström, Stockholm 1996

Johansson, Lennart, *Brännvin, postillor och röda fanor. Om folk rörelser, politik och gammalkyrklighet i sekelskiftets Växjö*, Växjö 1992

Johnson, Elisabeth A., *She who is. The Mystery of God in Feminist Theological Discourse*, New York 1993

Jonsson, Bibi, *I den värld vi drömmer om. Utopin i Elin Wägners trettioårsromaner*, (diss.), Löderup 2001

Key, Ellen, *Hemmets århundrade.*, urval och inledning av Ronny Ambjörnsson, Lund 1976

Missbrukad kvinnokraft. Kvinnopsykologi. Med förord, kronologisk översikt och inledning om Ellen Key i kulturrevolutionen av Björn Sjövall, Uppsala 1981, (1896)

Kvinnorörelsen, Stockholm 1909

Kilström, Bengt Ingmar, *Högkyrkligheten i Sverige och Finland under 1900-talet*, Delsbo 1990

Kjellberg, Knut, *Folkväckelse i Sverige under 1800-talet. Uppkomst och genombrott*, Stockholm 1994

Krentz, Jayne Ann, "Introduction" i *Dangerous Men and Adventurous Women, Romance Writers On the Appeal of Romance*, red. Jayne Ann Krentz, Pennsylvania 1992

Kristenson, Nils, *Rädda familjen. Kristen opinionsbildning i befolkningspolitiska och sexaletiska frågor under 1930-talet*, (diss.) Uppsala 1997

Lagergren, Fredrika, *På andra sidan välfärdensstaten. En studie i politiska idéers betydelse*, (diss.) Stockholm/Stehag 1999

Lagerroth, Ulla-Britta, *Johannes Edfeldt. En författarskapsbiografi*, Stockholm 1993.

- Lamberth, Pia, "Som ensamma fyrar i natten? En främst kvantitativ undersökning av kvinnliga svenskspråkiga författares aktivitet 1900-1949" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* nr.3 1991.
- Larsson, Lisbeth, *En annan historia. Om kvinnors läsning och svensk veckopress*, (diss.) Stockholm/Stehag 1989
- "Modernismens kvinnliga avantgarde. Om utanförskapets betydelse för konst och konstnär" i *Tvårsnitt* nr. 1 1997
- Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*, Stockholm 2001
- Larsson, Martin, "Farväl till gubben i molnet, En Gud för en ny tid" i *Svenska kyrkans tidning* nr.6 2000
- LeGuin, Ursula, K, "Prospects for women in writing" i *Dancing at the Edge of the World. Thoughts on Words, Women, Places*, New York 1989
- Leijon, Märta, *Medaljen har två sidor*, Stockholm 1944
- Levin, Hjärdis, *Kvinnorna på barrikaden. Sexualpolitik och sociala frågor 1923-1936*, Stockholm 1997
- Lindén, Claudia, "Moderlighetens metaforer" i *Litteratur och verklighetsförståelse. Idémässiga aspekter av 1900-talets litteratur*, red. Anders Pettersson, Torsten Pettersson och Anders Tyrberg, Umeå 1999
- Om kärlek. Litteratur, sexualitet och politik hos Ellen Key*, (diss.) Stockholm/Stehag 2002
- "'Samhällsmodern', Ellen Keys biologiska självdekonstruktion" i *ResPublica* nr.1-2 1997
- Lindér, Erik Hjalmar, *Fyra decennier av nittonhundratalet*, Stockholm 1949
- Fem decennier av nittonhundratalet*, Stockholm 1958
- Lindgren, Anne-Li, 'Att ha barn med är en god sak' *Barn, medier och medborgarskap under 1930-talet*, (diss.), Linköping 1999
- Lindholm, Margareta, *Elin Wägner och Alva Myrdal. En dialog om kvinnorna och samhället*, Stockholm 1992
- Talet om det kvinnliga. Studier i feministisk tänkande i Sverige under 1930-talet*, (diss.), Göteborg 1990
- Lindin, Ester, *Tänk, om jag gifter mig med prästen!*, Stockholm 1940
- Lindung, Yngve, "Inledning" i *Landsbygdsskildrare. Sju författarporträtt*, red. Yngve Lindung, Stockholm 1979
- Litteraturens historia i Sverige*, Bernt Olsson och Ingemar Algulin, Stockholm 1987
- Lofsvolds, Laurel Ann, "Trädgårdarna i den nya världen", *I lärdomens trädgård. Festskrift till Louise Vinge 24 november 1996*, red. Christina Sjöblad m.fl. Lund 1996
- Losman, Beata, *Kamp för ett nytt kvinnoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor*, Stockholm 1980
- Luckman, Thomas och Peter Berger, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, London 1991 (1966)
- Lundberg, Johan, *Den andra enkelheten. Studier i Harry Martinsons lyrik 1935-1945*, (diss.) Södra Sandby 1992
- Lutteman, Ester, *Att vara kristen. Kristna trosfrågor belysta i predikningar och föredrag*, Stockholm 1960
- Kyrkan – mitt öde. Fragment ur en själs historia*, Stockholm 1959
- Läsebok för grundskolan. Modersmålet II. Att känna och förstå*, Stockholm 1966

- Lövgren, Britta, "Hemarbetsfrågan i svensk politik under 1930- och 1940-talen" i *Kvinnans plats i det tidiga välfärdssamhället. En antologi*, red. Annika Baude och Cecilia Runnström, Stockholm 1994
- MacDonald, Dwight, "A Theory of Mass Culture" i *Mass Culture. The Popular Arts in America*, red. Barnard Rosenberg och David Manning White, Illinois 1960 (1957)
- Macdonald, Myra, *Representing Women. Myths of Femininity in the Popular Media*, New York 1995
- Manns, Ulla, *Den sanna frigörelsen. Fredrika Bremer-förbundet 1884-1921*, (diss.), Stockholm/Stehag 1997
- Marshall, Barbara L., *Engendering Modernity. Feminism, Social Theory and Social Change*, Cambridge 1994
- McFague, Sallie, *Models of God. Theology for an Ecological Nuclear Age*, London 1987
- Mjöberg, Jöran, "Kvinnosyn hos Gertrud Lilja" i *Långasjökrönikan 1983*, Långasjö 1983
- Moberg, Vilhelm, *Mans kvinna. Roman från Varend på 1790-talet*, Stockholm 1964 (1933)
- Modern svensk skönlitteratur del I., Antologi för ungdom*, red. Axel Nordbeck, Stockholm 1941
- Modleski, Tania, *Loving with a Vengeance, Mass-produced Fantasies for Women*, New York 1982
- Moi, Toril, "Att erövra Bourdieu", i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr. 1 1997
NE band 12
- Nettervik, Ingrid, "Gertrud Lilja och Elisabeth Bergstrand-Poulsen, Två konstnärprofilen från Varend" i *Författare i Småland*, red. Ingrid Nettervik, Karl Lindquist och Claes Evenäs, Stockholm 1998
- Newman, Ernst, *Svensk högkyrklighet, lågkyrklighet och frikyrkighet. Kyrkohistoriska studier*, Stockholm 1932
- Nilssons, Christina, *I morgonstjärnans ljus*, Hvetlanda 1927
- Nilssons, Magnus, "Han tvivlade på den nya tidens löften. Ivar Lo-Johanssons idrottsskildring som modernitetskritik från vänster" i *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr.4 2001
- Nilson, Maria, "Trädgården som en inre och yttre spegel – exempel från Gertrud Liljas författarskap" i *Långasjökrönikan 2001*, Långasjö 2001
- Nordberg, Arvid, "Kyrkliga förbundet för evangelisk och luthersk tro. Föredrag vid kyrkodagarna i Kyrkhult 1941" i *Gammalkyrklighet och Kyrkoförbundet för evangelisk och luthersk tro, En orientering*, div. författare, Göteborg 1960
- Nordenstam, Anna, *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärvinnor 1850-1930*, (diss.) Göteborg 2001
- Odeman, Hertha, *Av skånsk lera*, Stockholm 1930
- Olaussen, Maria *Three Types of Feminist Criticism and Jean Rhys' Wide Sargasso Sea*, Åbo 1992
- Oldberg, Ragnar, *Några moderna svenska författare. Skisser till författarporträtt*, Stockholm 1944
- Olofsson, Folke T., "Högkyrklighetens teologi" i *Modern svensk teologi - strömningar och perspektivskiften under 1900-talet*, red. Håkan Eilert, Stockholm 1999
- Persson, Magnus, *Kampen om högt och lågt. Studier i den sena nittonhundratalets romanens förhållande till masskultur och modernitet*, (diss.) Stockholm/Stehag 2002
- Pettersson, Anders, Per Rydén och Jan Thavenius, *Litteraturen i siffror. En sammanställning*, Lund 1970
- Pettersson, Torsten, "Vad är modernitet? En kortfattad positionsbestämning" i *Modernitetens ansikten. Livsåskådningar i nordisk 1900-talslitteratur*, red. Carl Reinhold Bråkenhielm och Torsten Pettersson, Nora 2001
- Peurell, Erik, *En författares väg. Jan Fridegård i det litterära fältet*, (diss.) Stockholm 1998

- Platen, Magnus, von, *Den unge Vilhelm Moberg. En levnadsteckning*, Stockholm 1978
- Pleijel, Hilding, *Det gamla Växjöstift under Hustavlans tid*, Växjö 1955
- Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970
- Radford, Jean, "A Certain Latitude, Romance as Genre" i *Gender, Language and Myth. Essays on Popular Narrative*, Ed. Glenwood Irons, Toronto 1992
- Radway, Janice A, *Reading the Romance, Women, Patriarchy and Popular Literature*, North Carolina 1991 (1984)
- A Feeling for Books. The Book-of-the-Month Club, Literary Taste and Middle-Class desire*, North Carolina 1997
- Realskolans läsebok*, 5: delen, red. Nils Hänninger, Einar Lilie, Josua Mjöberg och Ernst Werner, Stockholm
- Folkskolans läsebok. Sjunde klassen*, Stockholm 1941
- Redin, Jan, *Kring Långasjö kyrka i femhundra år*, Emmaboda 1989
- Rosendal, Gunnar, "Den kyrkliga förnyelsens väg" i *Möte med Gud*, red. John Björkhem och Ingrid Beije, Stockholm 1952
- Rosenqvist, Barbro, 'Att skapa en ny värld'. *Samhällssyn, kvinnosyn och djuppsykologi hos Karin Boye*, (diss.) Stockholm 1999
- Rundgren, Viktor, "Den gammalkyrkliga fromhetstypen" i *Gammalkyrklighet och Kyrkliga förbundet för evangelisk och luthersk tro, En orientering*, div. författare, Göteborg 1960
- Rydén, Per, *Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880*, Lund 1987
- Rydén, Per, Petersson, Anders och Jan Thavenius, *Litteraturen i siffror. En sammanställning*, Lund 1970
- Rörbye, Birgitte, "Litteraturvärdering" i *Brott, kärlek, äventyr. Texter om populärlitteratur*, red. Dag Hedman, Lund 1995
- Röster i Småland*, En antologi av Per Gustavsson och Karl Lindqvist, Stockholm 1996
- Salminen, Sally, *Katrina*, Helsingfors 1937
- Scott, Joan, *Gender and the Politics of History*, New York 1999 (1988)
- Shumway, Suzanne Rosenthal, "The Chronotype of the Asylum. *Jane Eyre*, Feminism and Bakhtinian Theory" i *A Dialogue of Voices. Feminist Literary Theory and Bakhtin*, red. Karen Hohne och Helen Wussow, Minnesota 1994.
- Sjöbohm, Anders, "Den steniga vägen till lyckan. Ett försök till analys av Sigge Stark" i *Brott, kärlek, äventyr. Texter om populärlitteratur*, red. Dag Hedman, Lund 1995
- Sjöstrand, Martin, *Bonden i svensk litteratur*, Stockholm 1948
- Småland i litteraturen. Småländska författare från Linné till nutid*, urval och red. Jöran Mjöberg och Thorsten Pettersson, Stockholm 1982
- Soila, Tytte, *Kvinnors ansikten. Stereotyper och kvinnlig identitet i trettiotalets svenska filmmelodram*, (diss.), Stockholm 1991
- Spong, Berit, *I Östergyllen, Berättelser*, Stockholm 1926
- Spelet på Härnevi*, Stockholm 1959 (1938)
- Nävervisa*, Stockholm 1942
- Sporre, Karin, *Först när vi får ansikten – ett flerkulturellt samtal om feminism, etik och teologi*, (diss.) Stockholm 1999

- Stark, Sigge, *Bedragerskan*, Stockholm 1928
- Den eviga elden*, Stockholm 1928
- Ormen i paradiset*, Stockholm 1978, (1942)
- Guldkungen* Stockholm 1940
- Ormen i paradiset* , Stockholm 1942
- Så tuktats en modedocka*, Stockholm 1933
- Stolpe, Sven, *Livsdyrkare. Studier i modern primitivism*, Stockholm 1931
- Stolt, Gunvor, *Att bryta egen väg. Jeanna Oterdahl i föredrag och författarskap*, (diss.) Uppsala 2002
- Svanberg, Birgitta, *Sanningen om kvinnorna. En läsning av Agnes von Krusenstjernas romanserie Fröknarna von Pahlen*, (diss.) Stockholm 1989
- Svedjedal, Johan, "Kritiska tankar, Om litteraturkritik och det litterära systemet" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* nr.1 1998
- Svedjedal, Johan, *Bokens samhälle. Svenska bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887-1943*, Stockholm 1993
- Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier*. Hedemora 1994
- Svenska män och kvinnor, Biografisk uppslagsbok*. Band 4, huvudred. Torsten Dahl, Stockholm 1948
- Södling, Maria, "Låt man bli man och kvinna kvinna" i *Feministisk bruksanvisning. Essäer*, red. Ulrika Milles och Claudia Lindén, Stockholm 1995
- Söland, Birgitte, *Becoming Modern. Young Women and the Reconstruction of Womanhood in the 1920s*, Princeton 2000
- Sörman, Py, ... och då var det lustigt att leva, Stockholm 1935
- Thavenius, Jan, Petterson, Anders och Per Rydén, *Litteraturen i siffror. En sammanställning*, Lund 1970
- Thidevall, Sven, *Folkkyrkan, vision och verklighet. Ett folkkyrkligt reformprograms öden 1928-1932*, (diss.), Uppsala 2000
- Tong, Rosemarie, *Feminine and feminist ethics*, Belmont 1996
- Tornbjer, Charlotte, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, (diss.) Lund 2002
- "Tycker ni om att kallas kvinnlig?" i *Husmodern* nr. 38 1934
- Uppror pågår. Feminister i tre generationer*, Stockholm 1999
- Walby, Sylvia "Patriarkatet som system och olika strukturer" i *Teorier om patriarkatet. Betydelser, begränsningar och utvecklingslinjer*, red. Anna G. Jónasdóttir och Gunnela Björk, Örebro 1994.
- Wersäll, Britt Louise, *Veckotidningsnovellen 1950-1975. En sociologisk analys*, (diss.), Lund 1989
- Wigerfelt, Berit, *Ungdom i nya kläder. Dansbanefröjder och längtan efter det moderna i 1940-talets Sverige*, (diss.), Stockholm/Stehag 1996
- Williams, Anna, "Kungsgatans moderna tider" i *Samlaren* 1999
- Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet*, Stockholm 1997
- Tillträde till den nya tiden. Fem berättelser om när Sverige blev modernt*, Stockholm/Stehag 2002

- Wirtén, Eva Hemmungs, *Global Infatuation. Explorations in Transnational Publishing and Texts. The Case of Harlequin Enterprises and Sweden*, (diss.), Uppsala 1998.
- Witt-Brattström, Ebba, "Begäret på landsbygden" i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria. Vida Världen*, band tre, huvudred. Elisabeth Möller-Jensen, Höganäs 1996
- Ediths jag. Edith Södergran och modernismens födelse*, Stockholm 1997
- Moa Martinson – skrift och drift i trettioalet*, (diss.), Stockholm 1988
- Woolf, Virginia. "Middlebrow" i *The Death of the Moth and four other essays*, London 1947
- Väring, Astrid, *Frosten, Skildring av 1860-talets Västerbotten*, Stockholm 1926
- Vintermyren* Stockholm 1927
- Zappone, Katherine, *The Hope for Wholeness. A Spirituality for Feminists*, Mystic 1991
- Åkerhielm, Annie *Brudlöjan, En historia om fyra generationer*, Stockholm 1934
- Mödrar och döttrar* Stockholm 1927
- Åsbrink, Eva, *Skapad till Guds avbild. Ideal och kvinnoösyn i den kristna kyrkan*, Stockholm 1978;
- Öhman, Annelie Bränström, *Kärlekens ödeland. Rut Hillarp och kvinnornas fyrtiotalsmodernism*, (diss.), Stockholm/Stehag 1998
- "Östgötens bokbarometer" i *Östgöten* 10/12 1938

Summary

The purpose of this study is to introduce and discuss the Swedish author Gertrud Lilja (1887-1984), who was widely read in the 1930s and 1940s, but who is almost forgotten today. A special focus is placed on the way that Lilja in her writing expressed her views on modernity and the new and modern society that developed in Sweden from the 1920s and onwards is especially interesting. As Gertrud Lilja expressed serious doubts in her writing about the “new” society that developed during her lifetime, she has been regarded by previous criticism as a conservative author.

The overall aim of this study is to give a broad introduction to of Lilja’s authorship and to present a variety of readings of her texts. A central concern in Lilja’s writings is her description of female experiences such as childbirth and work which is important. Another central theme in the texts examined is Lilja’s ongoing criticism of a patriarchal image of God and her interest in investigating both men’s and women’s relationships to religion and what consequences these relationships have in their lives.

In this the study Lilja’s texts are analyzed with the help of José Ortega y Gasset’s terms “culture” and “life”, where “culture” stands for the old world - old values and an inherited moral code - in short the society of previous centuries and “life” stands for the new vibrant society filled with a longing for both a more natural and primitive life, where one can fully express one’s sexuality and the fascination of, for example, machines. Lilja in many ways expresses a dedication to “culture” and everything that it stands for. Like so many authors of her generation she wrote about the sorrow of seeing an old world disappear and the fear of the new one, which, in her eyes, brought a lot of misery to mankind. However; I argue in the study that Lilja was not just an advocate for the old way of life, but that she was indeed very ambivalent towards modernity. Her writings are filled with a longing for the past, but also with a harsh critique of an old-fashioned patriarchal society filled with injustice, that made both men’s and women’s lives extremely difficult. Lilja questioned the myth of “the good old days”, even if she sometimes expressed a longing for them.

In the beginning of the study, the views of modernity are discussed and the feminist critique of how modernity have traditionally been defined becomes an important tool. Several feminist theorists have questioned the traditional understanding of modernity where the male is connected with the new and modern world, and the female is connected to the old and pre-modern one. What does it mean for women to be connected to what is considered pre-modern, to nature and the home, which is separated from the official, public and in many ways male sphere? Modernity becomes complex, when questioned from a gender perspective and labels such as conservative for example becomes more difficult to use without an analysis.

The first chapter in this study presents Gertrud Lilja’s life, her relationship with her publisher Bonniers and the way in which her books were received by contemporary critics. When Lilja made her debut in 1924 with a collection of short stories called *Den besvärliga gåvan*, she was very well received and many critics who praised the book and felt that Lilja had the potential to develop into a very interesting and important author. Ten years later she was seen as rather a conservative author, a woman writer and her novels were even sometimes labelled “popular”. With the help of Pierre Bourdieus theories of capital and habitus, Lilja’s place in the Swedish

literary field are discussed. In 1924 Lilja had, using Bourdieus terms a rather strong capital; she was a promising female author, who was well looked after by a very prestigious publishing company and her rural background was in many ways an asset. However a number of things changed in the coming years. Lilja's novels became a commercial success and Bonniers began carefully to influence her to write novels instead of short stories, since full-length novels have a more successful literary format from a commercial point of view. Lilja, who suffered from a hearing impairment and who never visited her publishers in person during her 40 years with them, expresses in letters to her editors a frustration over Bonniers advice and their attempts at labelling her texts as popular when they were advertised, but as the years go by, she took Bonniers advice (one of the reasons for this is that she needed money) and wrote several novels that became best-sellers in Sweden. She also wrote a large number of short stories for women's magazines such as *Idun* and *Veckojournalen*, which helped to mould her more and more into a woman writer, that is a writer who wrote popular novels for women. Having being labelled a womanwriter made it more difficult for Lilja to be taken seriously and critics came to regard her books as well written, but not very interesting.

During the 1930s and onwards the Swedish literary field changed with the arrival of modernism and the idea of what was thought of as interesting, new and even good literature also changed. Lilja, together with many of her female colleagues, continued to write in a traditional and realistic style that was seen as more and more old-fashioned. Discussing the way female writers were labelled, how literary history has been written and the canon has developed the first chapter the study gives a picture of how Gertrud Lilja to some extent lost her capital and in the critics' eyes became a conservative and uninteresting authors as her novels grew more popular.

The image of Gertrud Lilja as a conservative author has no doubt had an impact on how her texts have been read. Chapter 2 concentrates on Lilja's novels and how they are in dialogue in a bakhtinian sense, with, for example, the ideas of Ellen Key; who Lilja greatly admired; the Swedish male brand of primitivism and the discussion of the New Woman. Using Mikhail Bakhtin's idea of the dialogue and his views on the polyphonic text the chapter argues that Lilja's writing develops from *Paulina*, her first novel from 1927 who presents us with one voice and one way of defining womanhood to *Den enfaldiga* from 1953 which is a novel filled with conflicting voices. Lilja went from accepting Ellen Key's views on the ideal nurturing woman, "sambällsmodern" to becoming more and more ambivalent. The ideas of mothering in *Den enfaldiga* are conflicting and sometimes even disturbing.

Lilja's later novels discuss the concepts of womanhood, female sexuality and mothering in a much more problematic way than her earlier novels. Like several Swedish female writers from the period, Moa Martinson, Irja Browallius and Berit Spong for instance, Gertrud Lilja in her texts aimed to offer an alternative to the description of female sexuality found in much of male primitivist writing. In Lilja's novels *Kvinnorna i släkten* 1936 and *Byborna* 1942 sexuality is described as complicated for women, and giving into it always has consequences. Descriptions of sexuality and motherhood, and the way it changes the female body, and household work are combined. Read like this, Lilja's novels form a part of a canon of female writing that gives us an alternative to many male authors who at this time dominated the Swedish literary field.

In chapter 3 Lilja's ambivalence towards modernity is shown, when her criticism of religion, the Church and especially the Swedish gammalkyrklighet (Old Church) and högkyrklighet (High Church) are discussed. Lilja grew up in a community that was heavily influenced by Old Church values. The minister was a man of considerable power in the community, the image of God was that of an authoritarian and patriarchal God, who was to be obeyed and the view of the Bible was that it could not be questioned. In her writing Lilja expressed a longing for a strong and uncomplicated faith, but in novel after novel shows how such a faith easily becomes oppressive and tyrannical. In order to have a positive relationship with God, she believed one has to criticise and question.

In novels like *Kvinnorna i släkten* 1936 and *Men som föll på hälleberget* 1955, Lilja expresses a strong criticism of the patriarchal image of God, the Old Church way of reading the Bible and old-fashioned ideas of what a minister should be. In these novels she questioned the power of the church and authoritarian position of the minister. In *Kvinnorna i släkten* the protagonist Kristina fails to question and rebel against her own father and his patriarchal God, who both expect complete obedience, and in consequence not only destroys her own life, but also drives her son to suicide. Kristina is the loyal daughter of both her father and of God, but fails utterly as a wife and mother. Her faith in a relentless and oppressive God makes it impossible for her to be nurturing and loving and she becomes an old and bitter woman. In *Men som föll på hälleberget*, Lilja develops a storyline that she had previously used in several short stories and novels; the minister who starts to lose his faith decides to leave the Church and who in the process manages to establish a new and different relationship to God which ultimately strengthens his faith.

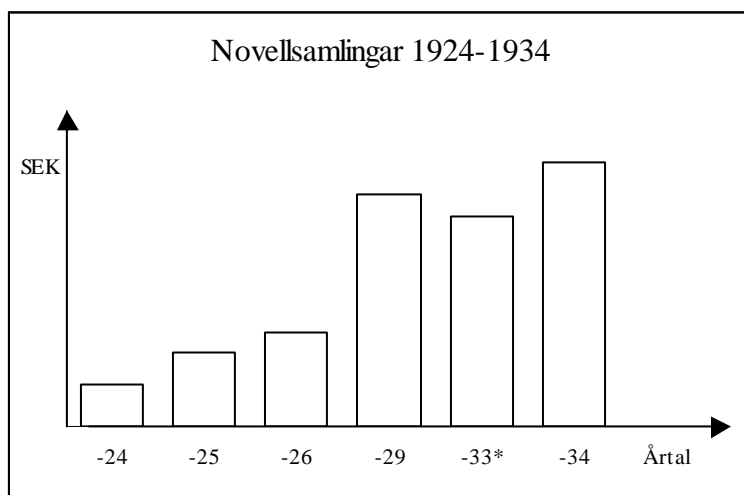
In texts like these Lilja was far from conservative. Her criticism of patriarchal religion can be placed in dialogue with modern feminist theology, which focuses on many of the same issues: the need for a new image of God; an empathic God that can understand women's experiences and the need for a new freer relationship to God and finally a different kind of church. Lilja was not alone in this criticism. A number of women writers, whose texts have been labelled as conservative and traditional by both contemporary and modern critics, expressed similar ideas. However; these texts are not read by contemporary critics as a criticism of religion. If the religious elements were discussed at all, they were dealt with as confessions of a personal confession. The chapter argues that one of the reasons that their criticism has not been read as such may be Lilja and her female colleagues in comparison to many male writers who also criticise religion and the power of the church, did not want to leave religion behind. During the 1930s and 1940s there were several examples of male authors who discussed religion and the Church in their novels and conclude that the modern man (sic!) does not need those kind of crutches or those kind of crutches. Lilja, like many of her female colleagues, wanted to keep religion, but in a new garb. Instead of refuting religion altogether they wrote about a new image of God, a new and different church and a new kind of minister was what they wrote about.

In the final chapter of the present study Gertrud Lilja is discussed as a "middlebrow" author. One of the reasons that her criticism of religion and her ambivalence towards motherhood have not been much discussed in previous criticism is that her texts have been seen as popular texts and thereby has not warranted such a reading. Popular literature has by tradition not received the same kind of critical attention as high brow

literature. The question is if Lilja really was a writer of popular literature? The chapter discusses what has been seen as popular and how popular literature for women has been valued and what it means for an author to be labelled as a writer within the genre of popular literature. Comparing a few of Lilja's novels with a number of novels written by the female authors she was compared with by contemporary critics, my conclusion is that although her novels do contain popular elements like stereotypes for example, they still should not be seen as popular literature but rather as middlebrow literature. Middlebrow is a mix of high art and low art and this genre has always been considered very problematic by critics. Janice Radway, who has studied middlebrow literature in the US, argues that middlebrow literature is shunned by critics because it undermines the barrier between high art and low art and that has been considered very dangerous. Radway says that any criticism of society found in middlebrow literature is seldom taken seriously. Lilja's novels and short stories do contain certain stereotypes; they express a harsh criticism of a modern materialistic woman who is often described in a clichéd kind of way, even if there are exceptions. Lilja's texts also sometimes dwell on "the good old days" in a way that is stereotypical and consistent with popular Swedish literature at the time such as the novels of Sigge Stark for example. But Lilja's texts express modern views and a modern criticism not only of a patriarchal religion but of a patriarchal society in large but these aspects of her writing have been neglected by critics due to the fact that her texts have been read as popular literature.

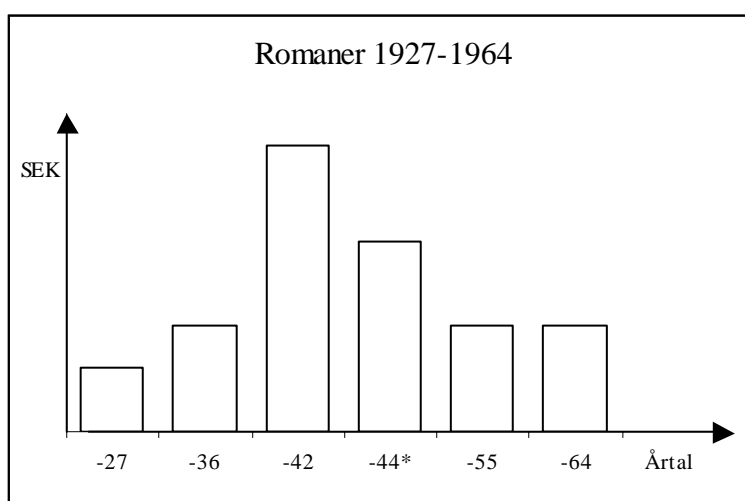
The study concludes with a brief discussion of Lilja's ambivalence towards modernity and discusses how her writings go beyond Gasset's two poles "culture" and "life". Gertrud Lilja was not a conservative writer nor was she a modern one. She was a writer who shows that our idea of what is conservative and modern needs to be rewritten.

Bilaga 1



Tabell 1. Exempel på ekonomisk ersättning för novellsamlingar.

* En billighetsutgåva av redan tidigare publicerade noveller.



Tabell 2. Exempel på ekonomisk ersättning för romaner.

* En andra utgåva.

Bilaga 2

FÖRFATTARE OCH TITEL:	TEMA: DEN ÖDESDIGRA DRIFTEN	
	Motiv: Den andra kvinnan	Motiv: Dansbanescen
Elisabeth Bergstrand-Poulsen, <i>Glad och god skall människan vara – och stark</i> , (1934)	”Nu lysa hennes ögon som fosfor – ögonbrynen ligga som mjuka, mörka vingar över ögonen. Nu blir de farliga ögonen fuktiga – de locka – allt närmare – allt närmare”, s. 160	
	Drag; Folktro: Kvinnan i citatet ovan beskrivs som ett troll, s.178	
Anna Björkman, <i>Maj i by</i> , (1929)	”Hon kom på bara fötter, hennes höfter vaggade (--) Hela denna kvinna var en uppenbarelse av lustan, idiotisk som den, oskyldig på sitt vis, som ett djur, som en av naturens krafter”, s. 105 f	
	Drag; Folktro: Karin beskrivs som en huldra, s. 106	
Irja Browallius, <i>Synden på Skruke</i> , (1937)	”Hilde hade givit sig över och lytt naturens bud. Annorlunda var hon inte, nu när vintern var över och förnyelseundret skedde ute i markerna. Naturligt som en älgko ger vika för den starkare och närmaste tjuren, gav hon vika för Efraim”, s. 58.	
Irja Browallius, <i>Vid byvägar och älgstigar</i> , (1934)	Drag; Rött klädesplagg: ”Hon hade en kort, röd yllekjol på sig...”, s. 62	
Astrid Forsberg, <i>Eros och korset</i> , (1937)	Drag; Rött klädesplagg: ”Olof kunde inte undgå att	

	se hennes röda strumpor. Då var det som om hon kastat in en hel brinnande fackla i hans eldfångda sinnen”, s. 231.	
Gurli Hertzman- Ericson, <i>Av jord är du kommen</i> , (1935)	”Hennes skratt var som jordens, när den ligger och ångar i värvarmen”,s. 80 ”Hon kom stor och svällande och fruktsam som jorden själv med tamdjurets lugn i ögonen och samma eviga vänliga och fridsamma leende på sina läppar”, s. 125.	”Jonna måste följa med antingen hon ville eller ej. Det var en som var starkare än hon, som hade makten över henne”, s. 113
	Drag; Rött klädesplagg: ”Hennes röda kjol skimrade och lyste i vattnet”, s. 130	
	Drag; Folktro: ”Det kunde varit rändan själv som stod där och lockade honom”, s. 130	
Gurli Hertzman-Ericson, <i>Domaredansen</i> (1941)		”Med samma rytmiska steg hade blotjungfrur i historiens gryning dansat kring offerträdet, men Christina hade aldrig hört talas om blotjungfrur. Det som nu grep henne var det gåtfulla, som osynligt, men dock levande, binder generationer samman och gjuter sin brygd i mottagliga sinnen”, s. 149
Gertrud Lilja, <i>Kvinnorna i släkten</i> (1936)	”Han tyckte om lättfärdiga kvinnor med burrikt hår och kjolar, som inte skylde fötterna...”, s 93	
Herta Odeman, <i>Av skånsk lera</i> (1930)	Drag; Rött klädesplagg: ”Någon rö tröja hade hon ente behövt skaffa si för hans skull...”, s. 51	
Berit Spong, <i>Spelet på Härnevi</i> , (1938)		”Hedendomen själv steg upp ur den jord, som burit domarringen och trojenborgen och kägelspelet, långt innan kyrkan fanns. Det var, som om minnet av en uråldrig rit blivit väckt på nytt, minnet av en flicka offerad åt dunkla makter och bortförd i en vagn från lekarna och dansen”, s. 179

FÖRFATTARE OCH TITEL:	TEMA: DEN GAMLA GODA TIDEN	
	Motiv: Den nya kvinnan	Motiv: Livet på landet
Elisabeth Bergstrand-Poulsen, <i>Glad och god skall människan vara – och stark</i> , (1934)	”Hon var målad grovt röd på läpparna, att hon var vitmenad i ansiktet och hade ögonbryn svarta som sot”, s. 226	
Elisabeth Bergstrand-Poulsen, <i>Värendsmän i bild och ord</i> , (1927)		Drag: Auktoritetstro: ”De hade den riktiga, hälsosamma auktoritetstron därhemma, den, som människor både i Långasjö och annorstädes ännu inte äro mogna till att undvara”, s. 25
Irja Browallius, <i>Elida från Gårdar</i> , (1938)	”Hennes smala, silkesklädda ben, hennes överlägsna, trötta uppsyn och smäktande blick, hennes lockiga, blekta gula hår och uttråkade min...”, s. 38	
Gurli Hertzman-Ericson, <i>Av jord är du kommen</i> , (1935)		”Snart skall körsbärsblomman spränga sina hylsor och björkarnas hängen sprida sitt frömjöl, och själv ska hon gå med läderremmen om sin hals, slunga sitt korn och förrätta den altartjänst med vilken hennes förfäder sedan urminnes tider beseglat sitt förbund med jorden”, s. 232
Gurli Hertzman-Ericson, <i>Domaredansen</i> , (1941)		”Det var något som enade dem och något som band dem vid jorden och gräset och de prasslande löven i dungen. Det skulle käntas som att slita av en navelsträng, om man lösgjorde sig ifrån det”, s. 119
Gertrud Lilja, <i>Bergakungen</i> , (1930)	”Hon badar, manikurerar och pudrar sig /.../ Hon står framför spegeln med en tillgjord min, och så snart hon får klänningen på, blir också hennes rörelser tillgjorda...”, s. 11	”De som är födda i skogarna och uppväxta i tystnad och som ofta letat sig fram på ensamma vägar blir släkt med djuren. Djur kan tämjas och läras att äta ur människors händer, men deras hjärtan skall alltid picka oroligt och deras fötter vara färdiga till flykt”, s. 15 f
Gertrud Lilja, <i>Hök och duva</i> , (1942)	Berit beskrivs som en ”person med den hårda charmen, den fullkomliga kroppen och det vackra ansiktet – och hennes mod att utan skrupler bruka sina vapen”, s. 32	
Gertrud Lilja, <i>Kvinnorna i släkten</i> , (1936)		”Sten för sten hade brutits ur åkrarna, teg för teg hade röjts och besätts, gården hade gått framåt, stått stilla eller gått tillbaka, allt efter ägarnas duglighet eller oduglighet, men den hade aldrig gått släkten ur

		händerna...”, s. 201
Christina Nilsson, <i>I morgonstjärnans ljus</i> , (1927)		Drag; Teknikfientlighet: ”Vem vet, om inte Jonas i alla fall hade rätt, när han påstod, att maskinen var något i anden, något, som anammar de på alla sätt lata, loja och efter denna världen snikna och fördärvar och gör dem leda på alla sätt”, s. 92
Sigge Stark, <i>Ormen i paradiset</i> , (1942)	”Hon såg inte alls upphettad ut i värmen utan var blek med en elfbensgul ton i hudfärgen, hennes ögon var mörka, något sneda, långsmala och halvslutna, och de onaturligt röda läpparna var en smula svängda uppåt i munvinklarna”, s. 69	
Annie Åkerhielm, <i>Mödrar och döttrar</i> , (1927)	Gerd beskrivs som en målad ”kvinnlig Mefisto”, s. 77	